
श्री-जैन-आत्मानन्दप्रबन्धरत्नमाला-वदुस्तत्त्वित्तमं रत्नम् । ७६ ।

जैन-मेघदूतम् ।

प्रकाशयित्री

आमनगरस्था-श्रीजैन-आत्मानन्दसभा ।

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

• ગજગામી કોપીરાશિ રેના •

અક્ષર = (૧૦) પાક

પુસ્તક નં. ૧ ૧ ૧

વિષય ૪૪૪ ૪

श्री-जैन-आत्मानन्दप्रन्थरत्नमाला-षट्सप्ततितम रत्नम् (७६)

अञ्चलगच्छीय-श्रीमेरुतुङ्गाचार्यविरचितं

जैन-मेघदूतम् ।

श्रीशीलरत्नसूरिविरचितविवरणोपेतं

सपादकः सशोधकश्च

प्रवर्तकपादसेवाहेवाकश्चतुरविजयो मुनिः ।

प्रकाशयित्री

भावनगरस्था-श्रीजैनआत्मानन्दसभा ।

मुम्बय्यां

निर्णयसागरमुद्रणालये मुद्रितम् ।

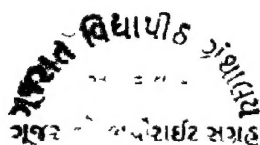
वीरसंवत्-२४५०,

आत्मसंवत्-२८,

विक्रमसंवत्-१

इसवीसन-१९२४

मूल्यं रूप्यकद्वयम् (२)

Published by Vallabhadas Tribhuwandas Gandhi, Secretary
Jain Atmanand Sabha, Bnavnagar

Printed by Ramchandra Yashu Shedge, at the Nirnaya sagar
Press, 23 Kolbhat Lane, Bombay.

પ્રસ્તાવના.

અધ્યત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
પ્રગટ કરેલો ૩૦/૧૦/૧૯૨૮

મનુષ્યનો સ્વભાવ ગતાનુગતિક છે જે કાર્યથી માણસની કીર્તિ ગવાય છે, તે કાર્યનું અનુકરણ કરવા અન્ય માણસો આકર્ષાય છે જેમ વ્યવહારમાં કોઈ પણ માણસ જે વ્યવસાયથી અર્થલાભ, કીર્તિલાભ પ્રાપ્ત કરી શકે છે તે જ વ્યવસાયમાં લક્ષ્મીનિવાસ છે એમ સમગ્રી વીજા માણસો તે રસ્તે દોરાય છે પરંતુ અનુકરણ તે અનુકરણ જ રહે છે પૂરી પ્રતિભા વિના મૂલ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત થતું નથી સાહિત્યમાં પણ આ પ્રમાણે જ બન્યું છે જે કવિની જે કૃતિથી કીર્તિરૂપ ફેલાઈ, તે કૃતિનું અનુકરણ અનેક કવિઓએ ભિન્ન ભિન્ન રીતે કર્યું છે પરંતુ અત્યાર સૂધીમાં એવો એક પણ કવિ નથી જન્મ્યો કે જે મૂલકર્તાની સમાન કે તેથી વધારે કીર્તિ ઝાટી ગયો હોય જેમ જેન કવિઓમાં શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરના કલ્યાણમંદિરથી અને શ્રીમાન-તુંગસૂરિના ભક્તમરસ્તોત્રથી અનેક વિદ્વાનો દિગ્મૂઢ બની તેમનું અનુકરણ કરી કંઈક કવિઓએ તે સ્તોત્રનું આદિ યા અતનું પાદ લેઈ પાદપૂર્તિઓ રૂપે અનેક સ્તોત્રો રચ્યા છે તો પણ તે સ્તોત્રોની પ્રસન્નતા, ગમીરતા, કર્ણપ્રિયતા કે સરલતા ન જ આવી શક્યા આ જ પ્રમાણે સિદ્ધપ્રકરના અનુકરણ રૂપે અનેક કવિઓએ તેવા પ્રકરોને જન્મ આપ્યો પણ તે સરલતા, તે ભાવ, તે પ્રસાદ ન જ લાવી શક્યા આ જ પ્રમાણે જેનેતર કવિઓમાં જયદેવના ગીતગોવિંદની મોહનીમાં મૂઢ બની ઘણા કવિઓએ વિવિધ ગીતો બનાવ્યા, કવિ અમરના શતક પાછળ તળાઈ અનેક કવિઓએ અનેક શતકો બનાવ્યા પરંતુ મૂલકર્તા-ઓના સ્થાનની યોગ્યતા તેઓ ન બતાવી શક્યા આ જ પ્રમાણે કવિકુલ-શિરોમણી કાલિદાસના મેઘદૂતના રસના, સૌંદર્યના અનેક ભોગીઓ અનુકરણ કરી અનેક દૂતકાવ્યોને પોતાની પાછળ મૂકતા ગયા છે

કાલિદાસના મેઘદૂતના જેવા સદેશકાવ્યો મસ્કૃતસાહિત્યસૃષ્ટિમા અનેક કવિઓની કૃતિરૂપે ભિન્ન ભિન્ન નામે આવિર્ભૂત થયા છે. આનુ-
નિક ભાષાઓને બાદ કરી કેવળ મસ્કૃત ભાષામા જ આવા કાવ્યોની
સંખ્યા ગણવા જઈએ તો પંચીસથી વધુ બનારે મઝી આવે છે. પરંતુ તે
સર્વે દૂતકાવ્યોમા મેઘદૂતના જેવી છટા આવી શકી નથી અને તેથી
તે સર્વે કાવ્યો મેઘદૂતના જેવી કીર્તિ, સ્થાન કે દીર્ઘાયુ મેળવી શક્યા
નથી. મેઘદૂતના ભક્તોના જેટલી મર્યાદા કોઈ પણ દૂતકાવ્યની મળતી
નથી. આ મેઘદૂતના અનુકરણમા સૌથી પ્રથમ અનુકરણ કરનાર
જૈનો છે. આમ અનુકરણરૂપે મસ્કૃત સાહિત્યમા જૈન કવિઓદ્વારા
કેટલાં સદેશકાવ્યો જન્મ પામ્યા છે. તેનું ઉપલ્લેખ દૃષ્ટિ પણ અવ-
લોકન કરવું આવશ્યક છે.

(૧) પાર્શ્વાભ્યુદય-જિનસેનાચાર્યકૃત (૨) પવનદૂત-વાદિ-
ચંદ્રકૃત (૩) જૈનમેઘદૂત-મેરુતુંગાચાર્યકૃત
સદેશકાવ્યકારત- (૪) ચંદ્રદૂત-જંબૂકવિકૃત (૫) નેમિદૂત-
રીકે જૈન કવિઓ સાંગણસુતવિક્રમકૃત (૬) મનોદૂત-નામવિ-
નાનુ (૭) મેઘદૂત-મત્રી વિક્રમકૃત (૮) શીલદૂત-ચારિત્રસુંદર-
ગણિકૃત (૯) ચેતોદૂત-નામવિનાનુ (૧૦) મેઘદૂતસમસ્યાલેખ-
મેઘવિજયોપાવ્યાયકૃત (૧૧) ઇંદુદૂત-વિનયવિજયગણિકૃત આથી
વધુ અધિક હોવાનો સંભવ છે. પરંતુ જાણવામા આવ્યા નથી. આમાના
ઘણાંકાં કાવ્યો પ્રકટ થયા છે. તેમાના જે મને મઝી આવ્યા છે તેમનો
થોડો થોડો પરિચય આપવો ઉચિત વાર્યો છે.

આ બધા અનુકરણોમા પ્રથમ પાર્શ્વાભ્યુદય છે. આ ૩૬૪ મન્દા-
ક્રાન્તા વૃત્તોનું એક ગ્રંથકાવ્ય છે. જિનસેનાચાર્ય,
પાર્શ્વાભ્યુદય કાલિદાસના મેઘદૂતના જેટલા શ્લોકો છે તે
સર્વે એક અથવા વે ચરણો લઈને પોતાના
પાર્શ્વાભ્યુદયના દરેક શ્લોકમા ગ્રથિત કર્યા છે. આજ સૂધી કાલિ-
દાસના મેઘદૂતની સમસ્યાપૂર્તિ દરેક કવિએ તેનું અંતિમ ચરણ લઈને

કરી છે, પણ આ કાવ્યમા તો નપૂર્ણ મેઘદૂતને સ્થાન મળ્યું છે, ણટની આ કાવ્યની વિશેષતા છે આ કાવ્યની કેટલાક વાચકો પ્રશંસા કરે છે ત્યારે કેટલાક વાચકો તેની સરલતા માટે માન દર્શાવે છે સ્વ કિલાભાઈ પોતાના મેઘદૂતના અનુવાદની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે—“પાર્શ્વાભ્યુદયની રચના કડક ક્ષિપ્ર અને વધુવા જૈન લેખકોના જેવા જ ગુણવાળી છે કાલિદાસના મેઘદૂત કરતા પણ પોતાનું કાવ્ય કડક વ્યારે ગુણવાળું છે, એ મિથ્યાભિમાન જિનસેનને હતું એમ જણાય છે એ કાવ્યની વાણી કર્કશ અને રસ વિનાની છે ” ત્યારે પ્રો. કે. વી. પાઠક “કુમારિલમટ અને ભર્તૃહરી” નામના પોતાના નિબંધમાં જિનસેનસ્વામીના વિષયમાં લખે છે કે—“જિનસેન અમોઘવર્ષ (પહેલું) ના રાજ્યકાળમાં થયા હતા એમ પોતે પોતાના પાર્શ્વાભ્યુદયમાં લખે છે પાર્શ્વાભ્યુદય સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એક કૌતુકજનક ઉત્કૃષ્ટ રચના છે આ તે સમયના સાહિત્યસ્વાદનુ ઉત્પાદક અને દર્પણરૂપ અનુપમ કાવ્ય છે જો કે સર્વસાધારણની સમ્મતિથી ભારતીય કવિઓએ કાલિદાસને પહેલું સ્થાન આપ્યું છે, તો પણ જિનસેન મેઘદૂતના કર્તાની અપેક્ષા અધિકતર યોગ્ય માની લેવાને અધિકારી છે” પ્રથમ અભિપ્રાય જાતીય અભિમાનનો પડઘો છે ત્યારે વીજો અભિપ્રાય વ્યાજવી તુલનાનું પરિણામ છે. તેની યોગ્યતા કેવી છે તે નીચેના ઉદાહરણરૂપે આપેલા શ્લોકો ઉપરથી પાઠકે બાકી લેવી જોઈએ—

ચિત્ર તન્મે યદુપયમનાનન્તર વિપ્રયુક્તા

ત્વત્ત્વ સાધ્વી સુરતરસિકા સા તદા જીવતિ સ્મ ।

મન્યે રક્ષત્યસુનિરસનાદ્વાતુમાપદ્મતાના-

“માશાવન્ધ કુસુમસદૃશ પ્રાયશો હ્યજ્ઞનાનામ્” ॥ ૩૫ ॥

‘ x x x x

તીવ્રાવસ્થે તપતિ મદને પુષ્પબાળૈર્મદન્ન

તલ્પેઽનલ્પ દહતિ ચ મુહુ. પુષ્પમેદૈ. પ્રકૃતે ।

ત્રીશ્રાપાયા ત્વદુપગમન સ્વપ્નમાત્રેઽપિ નાપ
 “કૂરસ્તસ્મિન્નપિ ન સહતે સદ્ગમ નૌ કૃતાન્ત” ॥ ૪ ॥

સગ ૪

× × × × ×

“તત્ર વ્યક્ત દશદિ ચરણન્યાસમર્ધેન્દુમૌલે—”

રર્થ્ય ભર્તુચ્ચિમુવનગુરોરર્હત સત્સપર્થ્યે ।

“શશ્વત્સિદ્ધૈરુપહતબલિં ભક્તિનમ્ર. પરીયા ”

પાપાપાયે પ્રથમમુદિત કારણ ભક્તિરેવ ॥ ૬૫ ॥

× × × × ×

इति विरचितमेतत्काव्यमावेष्टय मेघ

बहुगुणमपदोप कालिदासस्य काव्यम् ।

मलिनितपरकाव्य तिष्ठतादा शशाङ्क

मुवनमवतु देवस्तर्वादऽमोघवर्षः ॥

જિનસેને આ કાવ્યમા પાર્શ્વનાથના ચરિતને ગુથ્યુ છે જિનસેને
 પ્રથમ જૈનહરિવશપુરાણ શાકે ૭૦૫ મા લલ્યુ અને આઠમા સૈકાના
 ઉત્તરાર્ધમા પાર્શ્વાશ્વદય લલ્યુ એમ માનવામા આવે છે

આ કાવ્યના કર્તા શ્રીવાદિચંદ્ર છે આમના વિષે વધારે જાણ-
 વામા આવ્યુ નથી આ કાવ્ય ૧૦૧ શ્લોક
 યવનદૂત પર્યંત છે અને નિર્ણયસાગરની પ્રથમાલામા પ્રગટ
 થયુ છે (કાવ્યમાલા ગુ ૧૩) જૈન
 ગ્રંથાવલીના અવલોકનથી જણાય છે કે, શ્વેતાવરમપ્રદાયમા એ નામના
 કોઈ માત્રુ થયા નથી પણ તેમા ડિગ્ગવરમપ્રદાયમા જ્ઞાનસૂર્યોદય
 નામક નાટકના કર્તા તરીકેની નોંધ છે (પૃ૦ ૩૩૬) કદાચિત્
 આ કાવ્યની રચના તે સૂરિની હોય આ કાવ્યમા જો કે સ્પષ્ટ
 કાલિદાસના મેઘદૂતની છાયા છે, પરંતુ આ કાવ્ય મેઘદૂતની સમ-
 સ્પર્ષાપૂર્તિ નહીં હોતા સ્વતંત્ર કૃતિ છે અને તેની રચના અતિ પ્રાસાદિક
 છે જિજ્ઞાસુએ નિર્ણયસાગર કાવ્યમાલાગુચ્છક ૧૩ મો વાક્યો
 જોઈએ

આ કાવ્ય સંભાતનિગામી સાંગળના પુત્ર વિક્રમ કવિનું રચ્યું છે આ કવિના જીવનવિવેચનાગે જાણવામા આવ્યું નેમિદત નથી પરંતુ ઇટલુ તો નિશ્ચય પળે કરી શકાય છે કે, કવિ કૃષ્ણભદાસ, પ્રખ્યાત ગુર્જર ભાષામા અલુત્તમ રાસાઓ રચી જેળે કવિઓમા મારુ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે, તેમના આ કવિ માઈ યાય છે વન્ને કવિઓના કાવ્યોની પ્રશસ્તિઉપરથી ઉક્ત વાન્ત સ્પષ્ટ જાણી શકાય છે આ કવિની આ એક નેમિ-દતસિવાય અન્ય કૃતિ હોય એમ હજુ જણાય નથી.

કવિનું મેઘદૂતના દરેક કાવ્યનુ અતિમ ચરણ લઈ, અન્ય ત્રણ ચરણો પોતે રચી આ કાવ્યની રચના કરી છે આ કાવ્યના મન્નધમા સ્વ કિલામાઈ પોતાના મેઘદૂતના અનુવાદની પ્રસ્તાવનામા લખે છે કે--“આની ભાષા, વિચાર અને પદ્યરચના વગેરે સારા છે અને કાવ્યના ગુણોમા પાર્શ્વમ્યુદય કરતા એ કડક ચઢિયાતુ છે” આ કવિનું કાવ્યમા અપ્રાસંગિક બિલકુલ કર્યું નથી શરુઆતના શ્લોકથી વિ-યોગી રાજીમતી પોતાનુ દર્દ મેઘદ્વારા નેમિનાથને કઢાવે છે વસ્તુ બીજા ઇટલુ વડુ પ્રખ્યાત છે કે, તેના વર્ણનમા કવિ ઉત્તર્યા નથી પરંતુ કવિનું કાવ્યમા વિરહી જનોની યથાર્થ દુઃખિત અવસ્થાનુ જે વર્ણન કરેલું છે તે વાચવાથી વાચકને તુરત સમજાશે કે કવિ સર્વાનુભવી છે આ ૧૨૫ શ્લોકનુ દૂતકાવ્ય નાયક પ્રત્યે વિરહિણી નાયિકાના ઉપાલ-મોથી મરેલું છે પાઠક શ્લોકે શ્લોકે રાજીમતીની દુઃખિત અવસ્થામા તન્મય બની તે દુઃખ પોતે અનુભવતો જણાય છે અહીં જ કવિની નિપુણતા છે કે વાચક પોતાની સ્થિતિ મૂલી કાવ્યની સ્થિતિમા પરિ-ણત થાય કવિની ડાલિયપદપૂર્ણ કૃતિના કેટલાક શ્લોકો ઉદાહરણ-રૂપે આપવા ઉચિત સમજીએ છીએ,

પ્રાણિત્રાણપ્રવળહૃદયો બન્ધુવર્ગ સમગ્ર

હિલ્વા મોગાન્ સહપરિજનૈરપ્રસેનાત્મજા ચ ।

૧-જુઓ જૈન કોન્ફરન્સ હેરલ્ડના ઇતિહાસિક અકમા રા મોહનલાલ દે-શાહનો “શ્રાવક કવિ કૃષ્ણભદાસ” નામનો લેખ

૨- જુઓ તે પુસ્તકનુ પૃ ૮

श्रीमान्नेमिर्विषयविमुखो मोक्षकामश्चकार

स्निग्धच्छायातरुषु वसति रामगिर्याश्रमेषु ॥ १ ॥

सा तत्रोच्चैः शिखरिणि समासीनमेन मुनीश

नासान्यस्तानिमिपनयन ध्याननिर्धूतदोषम् ।

योगासक्त सजलजलदश्यामल राजपुत्री

वप्रक्रीडापरिणतगजप्रेक्षणीय ददर्श ॥ ५ ॥

× × × × ×

तुङ्ग शृङ्गं परिहर गिरेरेहि यावः पुरीं स्वा

रत्नश्रेणीरचितभवनद्योतिताशान्तरालाम् ।

गोभासाम्य कलयति मनाङ् नालका नाथ यस्या

बाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चन्द्रिकावौतहर्म्या ॥ ७ ॥

× × × × ×

रम्या हर्म्ये क तव नगरी दुर्गशृङ्ग क चाद्रि

कैतल्काम्य तव मृदु वपु क व्रत दुःखचर्यम् ।

चित्तग्राह्य हितमिति वचो मन्यसे चेन्ममाल

किञ्चित्पश्चाद्भज लघुगतिर्भूय एवोत्तरेण ॥ १६ ॥

× × × × ×

प्रावृट्प्रान्त प्रियतमगता दुर्दशा दुःखदेव

प्रायोऽन्योन्यै रतिकरमित साप्रत सङ्गमाय ।

भोगानेकोत्सवसुखसुखानिच्छया मन्दिरे स्वे

निर्वेक्ष्याव परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु ॥ ११८ ॥

गत्वा शीघ्र स्वपुरमनुज प्राप्य राज्य त्रिलोक्या.

कीर्ति शुद्धा वितनु मुहृदा पूरयाशा च पित्रो ।

राजीमत्या सह नवघनस्येव वर्षासु भूयो

मा भूदेव क्षणमपि च ते विद्युता विप्रयोग. ॥ १२३ ॥

× × × × ×

तद्दुःखार्थं प्रवर कवितुः कालिदासस्य काव्या-

दन्त्य पाद सुपदरचितान्मेघदूताद्गृहीत्वा ।

શ્રીમન્નેમેશ્વરિતવિશદ સાક્ષણસ્યાદ્રજન્મા

ચક્રે કાવ્ય બુધજનમન પ્રીતયે વિક્રમાશ્વ ॥ ૧૨૬ ॥

નેમિદૂતં સમાસમ્ ॥

ઉપરના કાવ્યકારની પેટે આ કાવ્યના કર્તાએ પણ મેઘદૂતનું અતિમ ચરણ લેઈ, વાકીના ત્રણ ચરણો પોતે ર-શીલદૂત ચેલા છે આ મદેશકાવ્યની વસ્તુકથાથી જેન સમાજમા ભાગ્યે જ કોઈ અપરિચિત હશે મનુષ્યો જે વૃત્તિના દાસ બનીને પોતાનું જીવન નિર્રર્થક ગુમાવી વેસે છે, અનત ભૂતકાળથી લઈ અનત ભવિષ્યકાળના જગતને દૃષ્ટિસમક્ષ કરી અવલોકન કરવામા આવે તો જણાયે કે એ પશુવૃત્તિનો પરાજય કરનારા મનુષ્યો વહુ અલ્પ મળ્યામા મઠી આવશે તે વૃત્તિ-વિપય-વૃત્તિ-ઉપર જય મેલવનાર પ્રખ્યાત સ્થૂલભદ્રનું વિશદ ચરિત્ર આલે-ખવામા આવ્યું છે

સ્થૂલભદ્ર જગતના વ્યવહારથી વિમુક્ત થઈ, શિશુવયથી કોશાની સાથે વિષયવિલાસમા કેટલુંય જીવન વ્યતીત થયા વાદ, અચાનક રાજ્યપ્રપંચોમા પોતાના પિતાનું મૃત્યુ થયું એમ સામઝે છે, જે કુટુંબ અને જનતામા અઠગામણો થઈ પડેલ અને જેના ઉચ્ચ જીવન માટે કોઈને આશા ન હતી, તે સ્થૂલભદ્રના હૃદયમા એકાએક જગતની પ્રાપચિક જ-જાઓના પ્રતિબિંબો પડે છે, અને તેથી જીવનની દિશાને બદલી નાખ-વાનું આદોલન ઉત્પન્ન થાય છે જે વીર જેટલા વેગથી વિષયરસમા રચ્યો પચ્યો રહેતો હતો, તે વીર તેટલા જ વેગથી તેને તિલાંજલી આપી આત્માના કલ્યાણાર્થે ભદ્રબાહુસ્વામી પાસે જાય છે ત્યા પોતાના જીવનનું ંહેણ બદલી નાખી, પૂર્વપરિચિત કોશાને વિશુદ્ધ માર્ગે ચઢા-વવા માટે પુનઃ ત્યા પધારે છે કોશા સ્થૂલભદ્રને આવો શુષ્કમાર્ગ પ્રહણ કરવામાટે ઠપકો આપે છે, અને આવા કઠોર વ્રતનો ભાગ કરી પુનઃ પૂર્વ દશામા આવવા માટે વિનંતિ કરે છે જવાબમા સ્થૂલ-ભદ્ર જણાવે છે— મોલી આપણા આત્માના અવિકાસની એ આપણી દશા હતી જો શાશ્વત સુખની વાછના હોય તો આજ અલ્પસમયી

સુખોને છોડી દેવા જોઈએ કોશાને પોતાની અજ્ઞાનતાનું ભાન થાય છે અને સ્થૂલભદ્રના માર્ગનું અવલંબન કરે છે. કવિએ કાવ્યની શરૂઆત સાધુદશામા સ્થૂલભદ્ર કોશાને ઘેર આવે છે, લ્યાથી કરી છે પછી નાયકનાયિકાનો પરસ્પર સંવાદ ચિતરી કાવ્યની પૂર્ણાહુતી કોશા સ્થૂલભદ્રના માર્ગને અનુસરે છે, લ્યા થાય છે

કાવ્યકાર ચારિત્રસુંદર ગણી તેમની કેટલીક કૃતિઓથી જન-સમાજમા સારી રીતે પરિચિત છે તેમની કૃતિઓ પૈકી શ્રીકુમારપાલ મહાકાવ્ય, શ્રીમહીપાલચરિત્ર અને આચારોપદેશ આદિ સુપ્રસિદ્ધ છે તેમના વિષે વિશેષ લખવું તે વિષયાત્ર ગણાય આ સ્થળે વાચકોના વિનોદનેમાટે શીલદૂતના કેટલાક શ્લોકો આપવા ઠીક સમજી શકીએ છીએ

શુકલા ભોગાન્ સુભગતિલક કોમળા સાર્દમિદ્ધાન્
ધન્યો માન્યો નિશ્ચિલવિદુષા ભદ્રયા સ્થૂલભદ્ર ।
ચક્રે શ્રુત્વા જનકુનિવન જાતમવેગરદ્ધ
ક્ષિપ્તચ્છાયાતરુષુ વસતિ રામગિર્યાશ્રમેષુ ॥ ૧ ॥

ચિત્તે મલ્યા વિપ્રયનિચય સત્વર ગત્વર વૈ
ગન્ધર્વેષોઽન્વનિ ઘનજિનધ્યાનમલીનચિત્ત ।
શાન્ત કાન્ત રસમિવ ગિરૌ શ્રીગુરુ ભદ્રવાદુ
વપ્રક્રીટાપરિણતગજપ્રેક્ષણીય દર્શ ॥ ૨ ॥

કામાન્વોઽહ તદ્વિહ વહુવા કર્મમોહાટકાર્પમ્
જાનાલ્યન્થો ન હિ જિનપતેર્પદ્વિપારુ મુનીશ ! ।
યાવજ્જની વચનરચના વા ન વિન્દન્તિ તાવત્
કામાર્તા હિ પ્રકૃતિકૃપણાશ્વતનાઽચેતનેષુ ॥ ૫ ॥

× × × × ×
સ્વામિનદ્ધીકુરુ પરિચિત સ્વાધિકાર પુનસ્ત
ભોગાન્ મુદ્ધસ્વ પ્રિય ! સહ મયા સાવુત્રેષ વિહાય ।
દોલકેલિ કિલ કલયત કૌતુકાત્ કાનનાન્ત
સમ્પત્યન્તે નમસિ ભવતો રાજહસા સહાય ॥ ૧૧ ॥

× × × × ×

हीन दीन सुभग ! विरहात् ते धृताऽऽहारनीरं
 पश्येद मे वपुरुषचित्तिं याति नान्यै प्रयोगै ।
 जाने नाह वहु निगदितु त्वद्वियोगार्तिजात
 कार्यं येन त्यजति विधिना स त्वयैवोपपाद्यः ॥ ३१ ॥

× × × × ×

नीराग मे समजनि मनो ज्ञाततत्त्वस्वरूप
 तेनेदानी न विपर्ययो वायते कुत्रचिन्माम् ।
 पदयाम्येनामपि वनसमा चित्रशाला खल्वै-
 र्यामव्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठ सुहृद् ॥ ८६ ॥

× × × × ×

अज्ञान मे सपदि गलित मोहमूर्च्छाऽप्यनेश-
 ज्ञात चित्त सुतनु ' मम तन्निर्विकार क्षणेन ।
 स्वस्त्वा मृत्योरिव हि जरसा प्रस्यमान तनु स्वा
 मन्ये जाता तुहिनमयिता पद्मिनी वाऽन्यरूपाम् ॥ ९० ॥

× × × × ×

नद्रे ' भद्र भवतु सतत ते जिनेन्द्रप्रसादाद्
 नन्तु पादानथ निजगुरोरेष यास्यामि शस्यान् ।
 ध्यायन्त्यै श्रीजिनपरिवृट् शीलरत्नेन शश्वद्
 मा भूदेव क्षणमपि च ते विद्युता विप्रयोग ॥ १२३ ॥

× × × × ×

कोशाऽपि श्रीजिनमतरता शीलमाराव्य सम्यक्
 पत्यु स्नेहादिव दिविषदा धाम सा साग् जगाम ।
 आपद् व्यापद्रहितमनुल तत्र सा त विशेषा-
 दत्राऽमुत्र प्रदिशति सुखं प्राणिना जैनधर्मः ॥ १२९ ॥

× × × × ×

द्रङ्गे रङ्गे रतिकलतरे स्तम्भतीर्थाऽभिधाने
 वर्षे हर्षाजलधिभुजगाऽम्भोधिचन्द्रप्रमाणे ।

ચક્રે કાવ્ય વરમિહ મયા સ્તમ્ભનેશપ્રસાદાત્

સદ્ધિ શોધ્ય પરહિતપૈરસ્તદોષૈરસાદાત્ ॥ ૧૪૧ ॥

॥ શીલદૂતામિધાન સમસ્યામય કાવ્ય સમાપ્તમ્ ॥

આ સિવાય હંદુદૂત, ચેતોદૂત અને મેઘદૂતસમસ્યાલેખ આદિ સંદેશ કાવ્યોનો પરિચયના જિજ્ઞાસુઓએ વિજ્ઞાપિત્રિવેણી જોવી જોઈએ (પ્રસ્તાવના પૃષ્ઠ ૬ થી ૨૭) નાહક અહીં આપી પિષ્ટપેષણ કરવું ઉચિત સમજતો નથી

આ પ્રમાણે જૈનેતરોએ પણ વિવિધ દૃષ્ટિએ કાલિદાસના મેઘદૂતનું

મેઘદૂતના
જૈનેતર અનુકરણો

અનુકરણ કર્યું છે તેઓમા પણ એકે એવું મંદેશ

કાવ્ય અદ્યાપિ મળ્યું નથી જે કાલિદાસના

મેઘદૂતની સર્વામા ટકી શકે અત્યાર સૂચીમા

જે મઝી આવ્યા છે તેમનો માત્ર નામનિર્દેશ જ કરવો બસ સમજુ
છું — (૧) પવનદૂત—ધોઈકૃત (૨) હંસસંદેશ—વેદાંતદેશી-

કવિકૃત (૩) કોકિલસંદેશ—ઉદંડશાસ્ત્રીકૃત (૪) શુકસંદેશ

—લક્ષ્મીદાસકૃત (૫) ઉદ્ભવદૂત—માધવકવીંદ્ર મહાચાર્યકૃત

(૬) મનોદૂત—તૈલંગવ્રજનાથકૃત (૭) રથાંગદૂત—નામ નથી

(૮) પદાંકદૂત—કૃષ્ણસાર્વભૌમકૃત (૯) હસદૂત—રૂપગો-

સ્વામિકૃત (૧૦) ઉદ્ભવસંદેશ—નામ નથી આ વધાના સર્વથમા

સ્વ કિલામાઈ જણાવે છે કે, વેદાન્તદેશીકવિકૃત હંસસંદેશ

ઘણું ઉત્તમ પ્રકારનું દૂતકાવ્ય છે અને અત્યંત રમણીય હોવાથી

કાલિદાસના મેઘદૂતકરતા પણ ચઢે તેવું છે, એમ અભિનવમહુ

નાથ કૃષ્ણમાચાર્ય મેઘસંદેશની પ્રસ્તાવનામા લખે છે આ કાવ્ય

શોવ કરતા પણ મને મઝી આવ્યું નથી. એટલે તે ઉપર કોધુ તેમા

કેટલું સત્ય છે, તે કહી શકાતું નથી પરંતુ મેઘદૂતના કરતા એ કાવ્ય

જો ચઢે એવું હોય, તો એની આજસૂચીમા ઘણી સારી પ્રસિદ્ધિ થવી

જોઈએ આ સિવાય બીજા જે અનુકરણો મળે છે તેમાના કેટલા એક

સામાન્ય કાવ્ય તરીકે સારા છે અને કેટલાક માલ વગરના પણ છે

જૈનમેષદૂત.

માણસ અનેક જન્મોના સસ્કારોથી, પોતાના આજુબાજુના સહવાસ-થી અનાયાસે શૃંગારરસમા વિશેષ આનંદ પામે છે. કવિઓ પણ સમાજના ચારિત્રનો વિચાર કર્યા સિવાય યા પોતે પણ પૂર્વભૂત સસ્કારોથી દબાયેલા હોવાથી સમાજના ઇથાનિષ્ઠનો વિચાર કર્યા સિવાય, પોતાની કૃતિ ટુક સમયમા સર્વત્ર વિશેષ આદર પામે, ૫ મુઘ્ય લક્ષ્ય રાખી કાવ્યસૃષ્ટિમા વિહર્યા છે. શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્ય કાવ્યાનુશાસનમા રસનુ વર્ણન કરતા શૃંગારરસનુ વર્ણન પહેલા કેમ કર્યું તેનુ સમાધાન કરતા જણાવે છે કે “તત્ર કામસ્ય સકલજાતિસુલભતયાડ્યન્ત-પરિચિતત્વેન સર્વાન્પ્રતિ દ્વયતેતિ પૂર્વે શૃંગાર ” આચાર્યશ્રી ૫ આ થોડા શબ્દોમા માણસના હૃદયનુ પ્રતિબિંબ રજુ કરેલુ છે. શૃંગારરસના કાર્યપ્રદેશની મર્યાદા પરસ્પર સ્ત્રીપુરુષમા અવસાન પામે છે તેમને હમેશા પોતાના જ સુખની લાગેલી હોય છે તેઓ અન્યના સુખદુઃખની ચિંતા ધરતા નથી છેવટે તો શૃંગારરસનુ પર્યવસાન દુઃખમા જ આવે છે, યા જો તે વિકાસ પામે તો શાન્તરસનુ રૂપ ધારણ કરે છે. આથી કવિઓ જો શૃંગારરસથી આગલ વધી શાન્તરસની સૃષ્ટિ રચી હોત તો સમાજ વિશાલ ભાવનાવાળો થઈ શક્યો હોત. રસની જમાવટ એવી ન હોવી જોઈ કે મનુષ્ય પોતાની “વસુધૈવ કુટુંબકમ્” વાળી ભાવનાને નેવે મૂકે. જો શૃંગારરસથી તૃષ્ણા વિશેષ બઢવાન બને તો તે શૃંગારિક સાહિત્યથી માણસ આદર્શજીવી કેવી રીતે બની શકે. શૃંગારિક સાહિત્યથી મનુષ્યને બદલામા શુ મળે છે? પ્રિયપાત્રની સ્મૃતિનામા શરીર ઘસાઈ જાય છે, કુટુંબ, સમાજ કે દેશની ફરજો મૂલી જાય છે. સારા-સારનો વિચાર થઈ શકતો નથી વઢી તેવુ સાહિત્ય સામાન્ય જનસમૂહમા ફેલાવાથી અનેક દુર્ગુણોને આશ્રય મળે છે. આથી ઊલટુ વિચારીયે—શાન્તરસનુ સાહિત્ય માણસને શુ લાભ આપે છે? અનુચિત તૃષ્ણાનો નાશ કરે છે. મનુષ્યધર્મનુ ભાન કરાવે છે. તૃષ્ણાઓ ક્ષય પામતા તેની મર્યાદા વિશાલ રૂપ ધારણ કરે છે. તેની ભાવના “સર્વે સત્ત્વા સુખિનઃ સન્તુ” હોય છે. તે સાહિત્ય જગતમા વિશ્વપ્રેમની ભાવના પ્રસારે છે. પ્રજાકીય સાહિત્યની આશા રાખનારને તો શૃંગારથી દૂર રહેવુ પડશે.

આ પ્રમાણે કવિઓના કાવ્યો સોણ નવાણુ ટકા શૃંગારરસથી લદાયેલા હોય છે તદનુસાર આ કવિ પણ શૃંગાર રસને પ્રધાનપદ આપ્યું છે. પણ કવિ પોતે ધાર્મિક અવસ્થામાં હોવાથી તેનું પર્યવસાન ઉત્તમ શાતરસમાં કરેલું છે. તેથી જ આ બંને રસની જમાવટ થઈ શકે તે માટે નાયક તરીકે યદુકુલશિરોમણી શ્રીનેમિનાથને પસંદ કરવામાં આવ્યા છે. શૃંગારના રસપાનથી ઘેલો થયેલો સમાજ, પોતાની પ્રેમભાવના ધીરે ધીરે વિશ્વપ્રેમમાં પરિણત કરે, તેટલા માટે જ પોતાની અવસ્થાને ઘટે તેવા ઇતિહાસિક દૃષ્ટાંતો સમાજ સમક્ષ રજુ કરવા લાભદાયક છે. આવી અવસ્થાવાળા બે દૃષ્ટાંતો જૈનસમાજમાં ઉજ્જવળ કીર્તિથી પોતાનું સ્થાન દીપાવી રહ્યા છે. એક તીર્થંકર પ્રભુ નેમિનાથ અને બીજું સ્થૂલભદ્ર. આ બે વ્યક્તિઓને અનુલક્ષી જૈન કવિઓએ અનેક વિવિધ કાવ્યો, કથાનકો, ચરિત્રો અને રાસાઓ ગુથેલા છે તે જ પ્રમાણે આ કાવ્યમાં પ્રભુ નેમિનાથનું ચરિત્ર આલેખાયેલું છે.

પ્રભુ નેમિનાથ બાલપણથી ઇન્દ્રિયોના વિષય રસથી ઉદાસી હોવા છતાં, કુટુમ્બીજનોના સતોષાર્થે ભગ્ન માટે તૈયાર થઈ જાય છે. તેવામાં પોતાના નિમિત્તે હજારો નિર્દોષ પશુઓનું બલિદાન થનાર છે. એમ સામઘ્યુ આ સમાચાર સામઘતા જ ઘરવાર, સહોદર અને પત્ની આદિનો ત્યાગ કરી પોતાનું અંતિમ ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવા સૌન્દર્યશાલી ગિરનાર પર્વતઉપર ચાલ્યા ગયા.

‘પોતાના પતિ પોતાનો સદાને માટે ત્યાગ કરી ચાલ્યા ગયા’ આવો વજ્રપાત સમાન સંદેશ સામઘી રાજીમતી મૂર્છા પામે છે. તે દરમ્યાન નવીન મેઘનું આગમન થાય છે. ચંદન અને બીજા શીતોષ-ચારથી રાજીમતી ફરફક ચેતનામાં આવે છે, અને મેઘનું દર્શન થતા સહસા બોલી ઊઠે છે—

એક તાવદ્વિરહિહૃદયદ્રોહકૃન્મેઘકાલો

દ્વૈતીયીક પ્રકૃતિગહનો યૌવનારમ્ભ ઇષઃ ।

તાર્તીયીક હૃદયદગિત, સૈષ મોગાઘ્યરાઘ્ની—

તુર્ય ન્યાય્યાન્ન ચલતિ પથો માનસ ભાવિ હા કિમ્ ॥ ૪ ॥

આવા સયોગોથી વિરહાનલમા બઢતી રાજીમતી વિચારે છે કે, મારુ હૃદય પ્રિય વલ્લભ વિના તત્ત પાષાણની પેટે ફૂટે છે, આ દુઃખનો પ્રતિકાર દૃષ્ટિસમક્ષ ઉપસ્થિત થયેલ આ મેઘ જ છે કારણ દાવાનલ-થી બઢતા વનને શીતલ જઢધી શાત કરનાર કેવલ મેઘ જ છે તદ-નુસાર તે મારા પ્રિયતમને પળ શાત કરશે આમ વિચારી કેટલાક શ્લોકોમા મેઘનો સત્કાર કરે છે તે પછી પોતાના પતિને જે મદેશ કહેવાનો છે, તે પહેલા તેમની ઓઢઢાણ કરાવે છે કવિ પ્રમુનું ચરિત ચિતરવામા બધુ કાવ્ય પૂર્ણ કરે છે અથવા કાવ્ય ચાર સર્ગમા વહેચાયુ છે તેમની વિષયવાર વહેચણી આ પ્રમાણે કરી શકાય—

પહેલા સર્ગમા નેમિનાથની વાલક્રીડા તથા પરાક્રમલીલાનુ વર્ણન છે

બીજા સર્ગમા વસતવર્ણન છે તેમા પ્રમુની વિવિધ પ્રકારની વસતક્રીડાનુ વર્ણન છે

ત્રીજા સર્ગમા વિવાહમહોત્સવ અને ગૃહલ્યાગનુ વર્ણન છે

ચોથા સર્ગમા વિરહવિવશા રાજીમતી પતિવિરહિણી સ્ત્રીની દશાનુ વર્ણન કરે છે તે સમયે પોતાની દશાનુ વર્ણન મેઘને સમઢાવે છે—

કોકી શોકાદ્વસતિ વિગમે વાસરાન્તે ચકોરી

શીતોષ્ણર્તુપ્રશમસમયે મુચ્યતે નીલકઢી ।

લ્યક્તા પલ્યા તરુણિમભરે કચ્ચુકશ્ચક્રિણેવાઽ-

મત્ર વારા હૃદ ઇવ શુચામાભવ ત્વાભવ મો । ॥ ૪-૯ ॥

આ પ્રમાણે પોતાની દુઃખિત અવસ્થાનુ વર્ણન કર્યા પછી પોતાના પ્રાણનાથને કહેવાના સદેશને સમઢાવે છે ચોથા સર્ગના ૧૪ મા શ્લોકથી આરમે છે અને ૩૭ મા શ્લોક સૂધીમા સમાપ્ત કરે છે રાજી-મતીની સાહેલીઓ આ સદેશો સામઢી રાજીમતીને કહે છે—હે સખિ ! તુ ક્યા ને પ્રમુ નેમિ ક્યા ? મેઘ ક્યા અને આ તારો સદેશ ક્યા ? આ સર્વ અઘટિત બીના છે તુ ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરીશ પળ વીતરાગી ત્હારા ઉપર રાગ નહીં કરી શકે તુ તેનો વિશ્વાસ ઢોડી

દે રાજીમતી સસ્ત્રીઓના ઉક્ત વચનો સામઝી શોકનો ત્યાગ કરી
કેષઙ્ગજ્ઞાન પામેલા પ્રમુની પાસે જઈ વ્રતપ્રહણ કરે છે ત્યા સ્વામીના
ધ્યાનથી તન્મયત્વ-સ્વામિમયત્વ પ્રાપ્ત કરે છે અથવા જૈન સ્વામી
રાગદ્વેષ રહિત છે તેમ તેણે રાગદ્વેષ વિનાનુ આત્મત્વ પ્રગટાવ્યું

કવિ અહીં કાવ્યને પુરૂ કરે છે આ પ્રમાણે આ મદેશ મહાકાવ્ય
ચાર સર્ગમાં ૧૯૬ શ્લોકોમાં સમાપ્ત થાય છે

આ કાવ્યની રચના નામસામ્ય વિના વીજી બધી રીતે સ્વતંત્ર છે
કવિએ વીજા મદેશ કાવ્યોની માફક કવિ કાલીદાસના મેઘદૂતની
સમસ્યાપૂર્તિ કરી નથી શૈલી, રચના, વિભાગ એ બધી વાતોમાં
કાવ્ય સ્વતંત્ર છે કાવ્ય પ્રતિપદસ્થિતિ હોવાથી સ્થિત છે તેથી ટીકાની
સાહાય્ય વિના અર્થ કઠારવો તુરતમાં કઠિન લાગે છે તો પણ
વ્યુત્પત્તિની ઇચ્છા રાખનાર વિદ્યાર્થીને આ કાવ્ય ઘણું ઉપયોગી
નિવડવા સમર્થ છે પદલાલિય, અલંકારતા અને પ્રાસાદિકતામાં
આ કાવ્યથી કવિ વિક્રમનુ નેમિદૂત અને ચારિત્રસુંદરગણિનુ
શીલદૂત ચઢી શકે છે એમ નિષ્પક્ષપાતપણે કહેવું પડશે કાવ્યના
ગુણોપનુ પૃથક્કરણ કરવાનું કાર્ય વિદ્વજ્જનોનું છે

કાવ્યકાર મેરુતુંગ

જૈન સમાજમાં મેરુતુંગ નામના આચાર્યો બે ત્રણ થયા છે તેમાં
પ્રથમ તરીકે તો બે જ અત્યાર સુધીમાં પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા છે. એક
ચંદ્રપ્રભશિષ્ય મેરુતુંગ અને વીજા અંચલગચ્છીય મહેન્દ્રપ્રભસૂરિ
શિષ્ય મેરુતુંગ પહેલા પ્રથમકારની સમયમર્યાદા ચૌદમો સેંકો છે
અને વીજાની પદરમો સૈંકો છે આ વીજા મેરુતુંગ છે તે આપણા
કાવ્યકાર છે

પ્રથમ આચાર્ય મહાપુરુષચરિત અથવા ઉપદેશશત, પ્રબંધ-
ચિંતામણી, વિચારશ્રેણી, ધર્મોપદેશ, થેરાવલી, ષડ્દર્શનવિ-
ચાર, વિગેરે પ્રથોના કર્તા તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે^૧

૧ આ આચાર્યવિષે વિશેષ જાણવાની ઇચ્છા રાખનારે બૉમ્બે બૉમ્બે રૉયલ
એશિયાટિક સોસાઈટી જર્નલ ઇ ૧૮૬૭-૬૮ પૃ-૧૪૭ જોવું

‘ વીજા મેરુતુંગ તે પ્રસ્તુત કાવ્યના કર્તા તર્કકે જાણીતા છે આપણા આ કાવ્યકારના જીવનવિષે વિશેષ પ્રકાશ પાડે તેવા ઘણા સાવનો ધત્ર તત્ર વિખરાયેલા પટ્યા છે તે વધાને મરણીચદ્દ ગોઠવવામા આવે તો તેમને વિષે સારુ જાણી શકાય તેમ છે પરતુ તેમના વિષે કોઈ પ્રાચીન કવિએ બનાવેલો રાસ હસ્તગત થયો છે તે રામ યોદા સમયમા પ્રકાશિત થયે એટલે તે સ્થલે આ મર્વે ઉપકરણોનો ઉપયોગ કરવા ધાર્યો છે એ માટે આપેલા સામાન્ય પરિચયથી વાચકો સતોષ મેઝવશે એમ હચ્છીએ છીએ

મારવાડમા^૧ આવેલા નાળી ગામમા પોરવાલ વશીય વહોરા વૈર-
 સિંહનુ કુટુબ પ્રખ્યાત હતુ વહોરા વૈરસિંહની
 કાવ્યકારનો અલપપરિચય પત્નીનુ નામ નાલદેવી હતુ અને તેનાજ ઉદરથી
 આપણા કાવ્યકારનો વિ સ ૧૪૦૩ મા જન્મ

થયો હતો ગૃહસ્થાવાસમા તેમનુ નામ વસ્તિકે હતુ અંચલગચ્છીય પ્રસિદ્ધ આચાર્ય શ્રીમહેન્દ્રપ્રભસૂરિ વિહરતા વિહરતા તે ગામમા આવી પહોંચ્યા વહોરા વસ્તિકે તેમની પાસે દીક્ષા પ્રહણ કરી, અને તે સમયે તેમનુ નામ મેરુતુંગ રાખવામા આવ્યુ એક તો વાવ્યાવસ્થા અને તેમા બાલબ્રહ્મચર્યત્વનો સયોગ થવાથી પોતે વિદ્યાધ્યયન વ્રદ્ધ સારુ કરી શક્યા તે સમયની શિક્ષાની પદ્ધતિની અનુસાર તેમણે સસ્કૃત, પ્રાકૃત ભાષામા અને તેની સાથે સવધ વરાવતી વિવિધ વિદ્યાઓમા વ્રદ્ધ સારી વ્યુત્પત્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી સમયના વહન સાથે તેમનામા ચારિત્ર, જ્ઞાન અને ક્રિયાનો સપૂર્ણ વિકાસ થયો, ત્યારે તેમના ગુરુએ તેમને વિ. સ૦ ૧૪૨૬ મા પાટણમા સૂરિપદ આપ્યુ તે પછી આગલ જતા વિ સ૦ ૧૪૪૫ ના પાગળ વદી ૧૧ ના દિવસે ગચ્છનાયકની પદ્વી-પર તેમની પ્રતિષ્ઠા થઈ ગચ્છ અને મધ ઉપર તેમનો સારો પ્રભાવ

૧-વ્યાખ્યાન પદ્ધતિમા “ધાલદેશ” એવો ઉલ્લેખ છે

૨-વ્યાખ્યાન પદ્ધતિમા “વસ્તો” અને આ ગચ્છની ગુર્જર પટ્ટાવલીમા “વસ્ત-પાલ” નામછે તે ઠીક લાગે છે.

હતો એમ તેમની પાછળના ડહોલોથી સમજાય છે ત્યાર પછી વિ
સ ૧૪૭૧ માગશર સુદી ૧૫ ના દિવસે પાટણમા કાલધર્મ પામ્યા
આ પ્રમાણે તેમની હૈયાતી વિ મ ૧૪૦૩ થી ૧૪૭૧ સુધી હતી
અર્થાત્ તેઓ ૬૮ વર્ષે જીવનમુક્ત થયા હતા આટલું લાંબુ આયુષ્ય
તેમણે પોતાના વિકાસ માટે અને સમાજની સેવાયે સ્વર્ચી નામ્યુ હતુ
આ તેમનો સમયનિર્ણય અચલગચ્છની પટ્ટાવલી, તેમનો રામ વગેરે
સાધન ઉપરથી નિર્ણાત થયેલ છે

કાવ્યકારે પોતાના જીવનમા રચેલા ગ્રંથોની સૂચી સ્પષ્ટપણે આટલી
તો આપી શકાય છે—(૧) જૈનમેઘદૂત
મહાકાવ્ય (૨) સપ્તતિકાભાષ્યટીકા (૩)
લઘુશતપદી (૪) ધાતુપારાયણ (૫) ષડ્-

દર્શનસમુદ્ધય (૬) ચાલબોધવ્યાકરણ (૭) અને તેની વૃત્તિ
(૮) સ્તુતિમંત્રકલ્પસારોદ્ધાર વગેરે એમણે પ્રાય દરેક ગ્રંથની પાછલ
પ્રશસ્તિ તો આપેલી છે પરંતુ ક્યાય રચનાસમયની નોધ નથી તેથી
દરેક ગ્રંથોનો સમયનિર્ણય કઠસાધ્ય છે ફક્ત સપ્તતિકાભાષ્ય-
ટીકાપ્રશસ્તિમા જણાવે છે કે —

‘સ્વસ્ય પ્રશસ્યસ્મરણાર્થમેતૈર્વિનેયવાત્સલ્યરસાન્યુપેતૈ ।

વ્યતાનિ નન્દામ્બુવિવેદસોમનવત્સરે સપ્તતિકાભાષ્યટીકા ॥”

આ સિવાય અન્ય ગ્રંથોના નિર્માણકાલ ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પાડી
શકાય તેમ નથી

મેઘદૂતની સમાપ્તિના છેડે તેઓ કર્ત્તા તરીકે પોતાનુ નામ આપતા
નથી પણ સપ્તતિકાભાષ્યની વૃત્તિની પ્રશસ્તિમા સ્વય પોતાના ગ્રંથો
બાબત જાણાવે છે કે,

કાવ્ય શ્રીમેઘદૂતાદ્ય ષડ્દર્શનસમુદ્ધયઃ ।

વૃત્તિર્ચાલબોધાદ્યા ધાતુપારાયણ તથા ॥

एवमादिमहाग्रन्थनिर्माणपरायणाः ।

चतुराणां चिरं चेतश्चमत्काराय येऽन्वहम् ॥

આ સિવાય દૂતટીકાકાર ટીકાની પીઠિકામા મેઘદૂતના કર્તા તરીકે આચાર્યનો જ ઉલ્લેખ કરે છે

આ સિવાય **જીતકલ્પસાર** અને **ઋષિમંડલ** સ્તોત્રના કર્તા તરીકે **મેરુતુંગ**ને ગણાવવામા આવે છે, પણ તે કયા **મેરુતુંગ** તે ચોક્કસ કહી શકાતુ નથી વઢી જનમથાવઢીમા **વાલાવબોધવ્યાકરણ**ના કર્તા સાથે તેના ઉપર રચાયેલ **આખ્યાતવૃત્તિહુંદિકા**, **કુદ્વૃત્તિ-ટિપ્પન** અને **પ્રાકૃતવૃત્તિ**ના કર્તા તરીકે પણ **મેરુતુંગ**નો ઉલ્લેખ છે પણ મને તો આ નોધમા ભ્રમ લાગે છે કારણ પોતે **મેરુતુંગ સપ્તતિકા-માધ્યટીકા**ની પ્રશસ્તિમા લખે છે તે પ્રમાણે **વાલવોધવ્યાકરણ** અને તેની વૃત્તિના કર્તા હોવા જોડે વઢી વીંણુ કારણ વ્યાકરણકર્તાને પોતે જ પોતાના વ્યાકરણઉપર એકવૃત્તિ સિવાય ભિન્ન ભિન્ન વૃત્તિઓ બનાવવાનુ પ્રયોજન રહેતુ નથી આ નોધમા ભ્રમ થવાનુ કારણ એમ કલ્પી શકાય છે કે નોવનારના હાથમા વ્યાકરણના ભિન્ન ભિન્ન કટકા હાથ આવ્યા હોય અને તે દરેક ઉપર તેમની વૃત્તિ તો હોય, તે પ્રમાણે દરેકે જુદી જુદી નોંધ કરી લાગે છે આ સિવાય આ પ્રયોનુ વિસ્તીર્ણ સ્પષ્ટ વર્ણન તો તેમના રામના સપાદન સમયે આપવાનુ હોવાથી અહીં આટલુ સંક્ષેપ સૂચન કરી વિરમવુ ઠીક લાગે છે

આ કાવ્ય ઉપર બે ટીકાઓ થયેલી છે એક આ કાવ્ય સાથે છપાઈ છે તે, અને વીજી **શ્રીમહીમેરુગણીકૃત** છે આ ટીકાકાર પ્રકાશન પામતી ટીકાના કર્તા **શ્રીશીલરત્નચરિ** છે ટીકાના અવલોકનથી જણાય છે કે, ટીકાકાર વ્યાકરણ, અલંકાર અને ન્યાયશાસ્ત્રમા વ્યુત્પન્ન હોવા જોડે સ્થલે સ્થલે પ્રયોગોની સિદ્ધિ વ્યાકરણદ્વારા બહુ સ્પષ્ટતાથી સમજાવી છે ટીકા બહુ સરલ છે, જેથી અભ્યાસીને અભ્યાસમા મદદગાર નિવડવા સમ્ભવ છે

ટીકાકાર આ મહાકાવ્યકર્તાના પ્રશિષ્ય થાય છે તેમના ગુરુનુ નામ **શ્રીજયકીર્તિચરિ** છે તેઓએ આ ટીકા **પાટણ**મા વિ સ ૧૪૯૧ ના જૈત્રવદી ૫ને બુધવારે રચી છે તેનુ સંશોધન **શ્રીમાણિ-**

વ્યવચંદ્ર સૂરિણ કર્યું છે આ સર્વે વાવત ટીકાકારની પ્રશસ્તિ જોવાથી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે તેઓ આચાર્ય છે, છતાં મૂલ્ય ગચ્છનાયક નહીં હોવાથી એમને વિષે વિશેષ વૃત્તાત મઢી આવતો નથી તેમણે આ ટીકા સિવાય અન્ય કૃતિ કરી હોય તેમ પણ જાણવામા નથી ટીકાના અધ્યયનથી તેમના વિષે બહુમાન જાગૃત થયું અને તેને લીધે કેટલો ય પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમણે કદી પ્રયત્ન કરી હોય તેમ જણાયુ નહીં

લેખક—

તા ૩-૧-૨૪ }
અમદાવાદ }

છોટાલાલ મગનલાલ શાહ,
સુલાસણવાસી

નિવેદન અને આભારપ્રદર્શન ।

આ અપૂર્વ કાવ્ય કાવ્યનુ પઠનપાઠન કરનારને અત્યંત ઉપયોગી હોવાથી **નિર્ણયસાગર** જેવા સર્વોત્તમ છાપખાનામાં છપાવી પ્રમિદ્ધ કર્યું છે. આ કાવ્યનુ સશોધન મુનિ **શ્રીચતુરવિજયજી**એ કર્યું છે અને તેની હસ્તલિખિત બે પ્રતિઓ પળ તેઓએ જ મેળવી હતી. તેમાંની એક પ્રતિ પ્રવર્તક **શ્રીમત્ કાંતિવિજયજી** મહારાજના પુસ્તકસપ્રહની હતી. તે પ્રતિના કુલ પત્રો ૬૬ હતા. પત્રની દરેક પુઠીમાં ૧૪ લીટિઓ હતી. એટલે તેની બંને બાજુળ મલીને ૨૮ લીટિઓ હતી. આ પ્રતિના અંતમાં—“સવત્ ૧૯૬૬ માગસરવદિ ૯ વૃધ વારે” એવો લેખ હોવાથી આ પ્રતિ નવીન છે અને તે જોડે તેવી શુદ્ધ ન હોતી.

બીજી પ્રતિ **પાટણસંઘના મંડારની** હતી. તેના ૨૬ પત્રો હતા. તેની દરેક પુઠીમાં ૨૪ લીટિઓ લેખેલી હતી. આ પ્રતિના છેવટમાં—“સવત્ ૧૪૯૪ વર્ષે વૈશાખવદી ૨ સોમે લેખકપાઠકયો શુભ ભવતુ ॥” એવો ઉલ્લેખ છે. તેથી આ પ્રતિ ટીકા રચાયા પછી ત્રીજે જ વર્ષે લખાણી છે, છતાં જોડે તેવી શુદ્ધ નથી. પરંતુ ઉપરની પ્રતિ કરતા ઘણી જ સારી છે. આ પ્રતિમાં ટીકાકારની પ્રશસ્તિનો ૬ ઢો શ્લોક નથી.

પ્રસ્તુત કાવ્યનુ સશોધન તથા મુદ્રા જોવાનું કાર્ય મુનિરાજ **શ્રી ચતુરવિજયજી**એ નિ સ્વાર્થબુદ્ધિથી ઘણી કાઠજી રાખી કરી આપ્યું છે. તેથી તેઓશ્રીનો અને પુસ્તક આપનાર મહાશયોનો ખરા અંત કરણ-યી ઉપકાર માનુ છું. જો કે આ કાવ્યનુ સશોધન સારી રીતે થયું છે છતાં કોઈ સ્થળે પઠનપાઠન કરનાર મહાશયને સ્વલ્પના દેખાય તો સુધારી લે. એટલી પ્રાર્થના છે. આ કાવ્ય ઉપર **શુલાસળ-નિવાસી** માઈ **શ્રીછોટાલાલ મગનલાલ** શાહે વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના લખી આપી મને આભારી કર્યો છે. તેથી તે મહાશયનો પણ ઉપકાર માનુ છું.

સેક્રેટરી

શ્રીજૈન આત્માનંદ સભા.

ભાવનગર.

अञ्चलगच्छीय-श्रीमेरुतुङ्गाचार्यविरचितं

जैन-मेघदूतम् ।

॥ अहम् ॥

श्रीमद्विजयानन्दसूरिभ्यो नमः ।

श्रीमन्मेरुतुङ्गसूरिविरचितं

आचार्यश्रीशीलरत्नविरचितवृत्तिविभूषितं

जैनमेघदूतम् ।

प्रथमः सर्गः ।

आदौ यः समकालमेव सकलाश्वित्रं द्वितीयाद्वये-
नान्वीतोऽप्युदितोदितेन महसा भ्राजिष्णुरूचैः कलाः ।
प्रादुर्भावयति स्म विश्वविहितोद्द्योतो वृषाङ्कोच्छ्रित-
श्रीकः श्रीऋषभः स पुष्यतु सुखं स्फारस्तुपारद्युतिः॥
संत्यज्याच्युतमप्यकृत्रिमगुणस्यैर्य रसाधीश्वर
संपर्कं च बलाद्विमुच्य सकलं कल्कस्य कर्मार्जितम् ।
श्रित्वा रैवतपर्वतायतगुहां योऽपूर्वयोगीश्वरः
कल्याणोदयसारसिद्धिमतनोज्जीयात्स नेमिर्जिनः ॥
माधुर्येण मनोहरा परिणतौ सौख्यैकसंपादिका
काम्या कल्पतरोः फलावलिरिव स्फारा यदीया मुदम् ।
वाग्दत्ते विबुधत्रजाय स नवं श्रीमेघदूतं महा-
काव्यं श्रीगुरुमेरुतुङ्गगणभृङ्गडामणिनिर्ममे ॥
गम्भीरार्थगुरुत्वधारिणि महाकाव्येऽत्र निर्दषणे
टीका प्रत्युत लाघवाय भविता स्थूलार्थबुद्धेर्मम ।

अम्भोधिप्रभवे प्रभूतमहसा मान्ये महाध्वे मणौ
 सामान्यस्वधियार्थजल्पनमजापालस्य बालस्य वा ॥
 ये प्राज्ञाः स्वयमर्थचारिमगुणव्यापारपारङ्गमा-
 स्तेषामेष विशेषकृत्रहि भवेन्मद्वाक्प्रपञ्चः किल ।
 ये सूक्ष्माक्षरदर्शिनो नयनयोनैर्मल्यतोऽत्र स्वयं
 किं तेषां स्फटिकोपलस्तु फलिनो वर्णस्फुटत्वप्रदः ॥
 ये सन्ति मन्दमतयो भुवनेऽत्र बाला
 मत्तोऽप्यतीक्ष्णतलिनप्रतिभाः स्वभावात् ।
 तेषां प्रबोधविधये स्वमतिप्रकाश-
 हेतुं च यत्नमहमप्यमुमातनोमि ॥

इह हि महामहिमसित्रीकृतमेरुमहीधरप्रोत्तुङ्गशृङ्गश्रीमेरुतुङ्ग-
 सूरिश्चरा अस्मद्गुरुवः प्रवरनवरसप्रसरपूत श्रीमैघदूतं महाकाव्य
 चतुरचक्रचित्तचमत्कृतिचञ्चु प्रपञ्चयाञ्चक्रुः । नन्वप्रेऽपि श्रीहेमा-
 चार्य-पण्डितश्रीअमर-कालिदासादिमहाकविप्रणीतानि गणना-
 तीतानि प्रतिपदप्रादुर्भवन्नवरसावतारसारालङ्कारसङ्गतश्रोत्रामृतसमा-
 ननिरूपमानध्वनिनिधीतमाधुर्यादिगुणप्रधानरचनास्फीतानि सन्ति
 सङ्ख्यावत्सन्ततिस्तव्यानि महाकाव्यानि । तैरपि व्युत्पत्तेर्जायमान-
 त्वात् किमय मुधा प्रयत्नः ? उच्यते, सत्स्वप्यनुच्छप्रौढतापदप्रद-
 त्तप्राप्तरूपचित्तप्रसादेष्वपि चिरन्तनेषु प्रासादेषु पुन सुकृतिनां
 नवनवप्रासादनिर्माणवद्विद्यमानेष्वपि महाकाव्येषु महाकवीनां
 नवनवकाव्यनिर्माण परमप्रतिष्ठापदमेव । तथा च प्रयोगः—
 “सत्स्वपि काव्येषु कवीनां नवीनकाव्यनिर्माण युक्तमेव प्रतिष्ठा-
 प्रदत्वात्, नव्यप्रासादनिर्माणवत् ।” चातुर्यस्य च फलमेतदेव,
 यथा रुद्रटः—“फलमिदमेव हि विदुषा शुचिपदवाक्यप्रमाण-
 शास्त्रेभ्यः । यत्संस्कारो वाचा वाचश्च सुचारुकाव्यफलाः ॥”

(काव्यालङ्कार १, १३) ननु नहि निष्प्रयोजना प्रवृत्तिः प्रेक्षावता-
मिति किमत्र प्रयोजनं ? उच्यते, “काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे
शिवेतरक्षतये । सद्यः परिनिर्वृतये कान्तासस्मिततथोपदेगयुजे ॥”
(१, २) इति काव्यप्रकाशाद्युक्तेषु बहुष्वपि प्रयोजनेष्वत्र
जगन्नयनायकश्रीनेमिजिननायकपवित्रचरित्राकर्णनादेव परमप्रमो-
दोत्पत्तिः प्रयोजनम्, सकलप्रयोजनेषु तस्या एव प्रशस्यत्वाद्-
न्यप्रयोजनेषु सुविहितयतीनामिच्छाया असम्भवाच्च । ननु महा-
काव्यानि तान्येवोच्यन्ते यत्र नगनगरमागरनरपतिप्रधानर्तुचन्द्र-
सूर्योदयशृङ्गारादिनवरसवर्णनं स्यात् । यथा रुद्रटः—“सन्ति
द्विधा प्रबन्धाः काव्यकथाख्यायिकादयः काव्ये । उत्पाद्यानुत्पाद्या
महल्लघुत्वेन भूयोऽपि ॥ तत्रोत्पाद्या येषां शरीरमुत्पादयेत्कविः मक-
लम् । कल्पितयुक्तोत्पत्तिं नायकमपि कुत्रचित्कुर्यात् ॥ पञ्जरमिति-
हासादिप्रसिद्धमखिलं तदेकदेशं वा । परिपूरयेत्स्ववाचा यत्र कविः
सेत्यनुत्पाद्या ॥ तेषु महान्तो येषु प्रकृतेष्वभिधीयते चतुर्वर्गः ।
सर्वे रसाः क्रियन्ते काव्यस्थानानि सर्वाणि ॥ ते तैर्नवो विज्ञेया
येष्वन्यतमो भवेच्चतुर्वर्गात् । असमप्राप्तेकरसा ये च समप्रेक-
रसयुक्ताः ॥” (काव्यालङ्कार १६, २-६) इत्यादिवचनादत्र
तेषां सर्वेषामसाकल्येऽपि कथं महाकाव्यता ? इति चेत् सत्यम्,
परं प्रेमीयमाणविद्वल्लोकैः स्लोकैरपि परमयुक्तियुक्तैरपूर्वार्थरचनानु-
षक्तैः प्रधानैः काव्यस्थानैर्महाकाव्यव्यपदेशो नानौचित्यमश्नति,
नैषादि काव्यवत् । अथवा परमाभङ्गुरगुरुसौभाग्यरङ्गावतार-
सर्वदैवतसारयदुःकुलशृङ्गारश्रीनेमिकुमारचरितकीर्तनात्केवलदेव
जाघटीत्यस्य महाकाव्यप्रतिष्ठा । यथा जालरत्नरचितसौवर्णमु-
द्रिकयैव शृङ्गारेषु शोभासम्भारः । तत्रादौ मङ्गलाभिधेयगर्भमिदं
वृत्तम्—

कश्चित्कान्तामविषयसुखानीच्छुरत्यन्तधीमा-

नेनोवृत्तिं त्रिभुवनगुरुः स्वैरमुज्ज्ञाञ्चकार ।

दानं दत्त्वा मुरतरुरिवात्युच्चधामारुरुक्षुः

पुण्यं पृथ्वीधरवरमथो रैवतं स्वीचकार ॥ १ ॥

‘कश्चिन्’ लोकोत्तरगुणतयाऽलक्ष्यस्वरूपस्त्रिभुवनगुरुः ‘कान्ता’ पत्नीं ‘स्वैर’ स्वेच्छया ‘उज्ज्ञाञ्चकार’ तयाज । त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनम्, ‘पात्रादिवर्जितादन्तोत्तरपदः समाहारे ।’ (हेमलिङ्गानुशासन स्त्री० ५ श्लो०) इत्यत्र भुवनशब्दस्य पात्रादिगणान्त, पाठान्न डीप्रत्ययः । ततश्च त्रिभुवने गुरुर्महान्, महत्त्वं चास्य गार्हर्ष्येऽप्यनन्यसम्भविपरब्रह्मविद्याविशेषत्वात्सकलसुरासुरनरेश्वराणां वन्दनीयत्वाच्च । यदि वा “भाविनि भूतवदुपचारः” इतिन्यायात्त्रिभुवनस्य गुरुः शास्ता सम्यग्धर्मोपदेशक इति यावत् । अचिरैणैव केवलज्ञानोपलम्भेन यथावस्थितसमस्तवस्तुतत्त्वावबोधत्वात्सकलसत्त्वहितार्थमेव प्रवर्त्तनशीलत्वाच्चेति । नन्वविषयेत्यादिविशेषणानि किं स्वरूपप्रतिपादकानि व्यवच्छेदकानि वा?, आद्ये पक्षे तानि त्रैयल्यं प्राप्नुयुः । अथ व्यवच्छेदकानि तर्हि किं व्यवच्छेदं निजागद्यते?, कान्तात्यागस्तथाविधहेत्वन्तरेणापि स्यान्नलादिवदित्याह—‘अविषयसुखानीच्छुः’ विषयाः श्रोत्रादीन्न्द्रियार्थाः शब्दादयस्तद्रहितानि सुखान्यविषयसुखानि विषयसुखानां दुर्गतिदायित्वादिदोषदुष्टत्वेन तत्त्वतो दुःखरूपत्वादङ्गत्रिमचिदानन्दमुपानीतिभावस्तानीच्छतीत्येवशील इच्छुः. “विन्दिच्छुः” (सिद्धहेम ५-२-३४) इत्यनेन इच्छुर्निपातः । अविषयसुखेच्छा च कदाचित्तत्तद्विषयदोषानुभवेऽपि स्यादत आह—‘अत्यन्तधीमान्’ अन्तमतिक्रान्ता अत्यन्ता, “प्रात्यवपरिनिरादयोगतक्रान्तकुष्ठ—” (सिद्धहेम ३-१-४७) इत्यादिना तत्पुरुषः क्रियाविशेषणं वा । ततोऽत्यन्ता अत्यन्तं वा धीर्विद्यते यस्य स तथा, औत्पत्तिक्यादि-

बुद्धित्रिकस्यातत्त्वनिष्ठेन प्रायः सान्तत्वादत्यन्तधीरत्र पारिणामि-
क्येव गृह्यते, तस्या एव सम्यग् हेयोपादेयपरिणामसुन्दरविचार-
सामर्थ्येनात्यन्तनि श्रेयसफलवत्त्वेनात्यन्तविशेषणविशिष्टत्वात् । ननु
यद्येवविधो भगवान् तदा कान्ता किमत्यजत् ? इत्याह—‘एनो-
वृत्ति’ एनसा हिंसादिपातकानां वृत्तिं व्यापार सर्वपापव्यापाराणां
कारणत्वात् । कान्तायाः शुद्धसारोपलक्षणया एनोवृत्तेरारोपः,
यथा “आयुर्धृत, यशस्त्याग.” इत्यादि । कथं कान्ता तत्याज ?
इत्याह—‘स्वैरमिति’ स्वेच्छया न तु परोपदेशेन, अर्हता स्वयमेव
समुद्धत्वात् । ‘अथो’ इत्यानन्तर्ये । ‘सुरतरुरिव’ कल्पवृक्ष इव दान
दत्त्वा ‘रैवत’ सुराष्ट्रमण्डलालङ्कार श्रीगिरिनार ‘स्वीचकार’ भेजे ।
दीयते यत्तद्दानं कोटिसङ्ख्यकाञ्चनादि, मुजिपत्त्यादीनां आकृति-
गणत्वात्कर्मण्यनट्, यथा भोजनमिति । ननु अस्व स्व चकार
स्वीचकारेति व्युत्पत्तेराश्रयणात्तस्य भगवतो ममत्वदोषः प्रसज्यत
इति चेन्न, योगिनामपि ध्यानसाधनस्थानादिषु स्वीचकारमात्र-
दर्शनात् । अन्यथा योग्यदेशादिषु प्रवृत्तिरयोग्यादिभ्यश्च निवृ-
त्तिस्तेषां न स्यादिति । अपरपर्वतान् परित्यज्य रैवतमेव कुतः
स्वीचकार ? इत्याह—‘पृथ्वीधरवर’ पृथ्वीधरेषु मेरुमानुपोत्तरादिषु
सुखाधिरोहत्वासन्नत्वाभ्यामुपयोगित्वात् शेषपर्वतेषु पुनः सहस्रा-
म्ब्रवणादिसौन्दर्येण तुङ्गत्वादिना च वर श्रेष्ठम् । एवविधश्च पर्वतः
सदोषोऽपि कदाचिद्भवतीत्याह—सर्वदोषाणां सर्पमार्जारवायसादि-
हिंस्रजन्तूनां चाभावेन ‘पुण्य’ पवित्रम् । कुतो रैवत स्वीचकार ?
इत्याह—‘अत्युच्चधामारुरुक्षु’ अतिशयेनोच्च धाम स्थानमपरस्था-
नस्यैतद्विशेषणानुपपत्तेर्लोकप्ररूपमारोढुकामः, अयमर्थः—अन्यो
योऽन्युच्चतरस्थानमधिरोढुमिच्छति स उच्च स्थानं भजते । एव
भगवानप्यत्युच्चमुक्तिपदारोहं वाञ्छन्नुत्तुङ्गं रैवतपर्वतं स्वीचका-
रेति । इह कश्चित्कान्तेति वाक्यावयवः श्रीकालिदासकृत-
मेघदूतमहाकाव्यप्रथमवृत्ताद्यवर्णानुवृत्त्योपात्तः । न चैवमत्र कर्तु-

कर्मणोः कथामूलबीजयोः साक्षान्नाम्नोरनुपादानाद्वाच्यहीनदोषो
 वाच्यः, अनन्यसाधारणतथाविधप्रसिद्धार्थसामर्थ्यादेव तत्प्रतीतेः ।
 न खलु यदुक्कुलालङ्कारश्रीनेमिकुमारादपरस्य कस्यापि त्रिभुवनगुरोः
 स्वसमये परसमये च कान्तात्यागवार्षिकदानगिरिनारस्वीकारविषया
 प्रतीतिरस्ति येन तत्साधारण्यनिवृत्तये नामोपादानं क्रियत एव ।
 किञ्चार्थसामर्थ्यात्प्रतीयमानस्य वस्तुनः साक्षादप्रकाशनं प्रत्युत दीप्ति-
 हेतुः, ‘उक्तार्थानामप्रयोगः’ इति वचनात् काव्ये व्यङ्ग्यस्येव प्राधा-
 न्यात्, “इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद् ध्वनिर्वुधै कथितः ।”
 (का० प्र० १, ४) इति काव्यप्रकाशोक्तेः । शब्दस्य व्यञ्जकत्व-
 सयोगादिमि. स्यात्, “संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।
 अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ॥ प्रस्तावदेशकाला-
 देर्वैशिष्ट्यात् प्रतिभाजुषाम् । शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहे-
 तवः ॥” अत्र कान्ता त्यक्त्वा श्रीगिरिनारस्वीकारो देशवैशिष्ट्यम् ।
 त्रिभुवनगुरोःशब्दस्य नेमीश्वरनामव्यञ्जकत्वम् । न्यायसारेऽयु-
 क्तम्—“अर्थादापन्नस्य स्वशब्देन पुनर्वचनं पुनरुक्तम् ।” तत्रापि
 कश्चिदिति पदं समानेऽपि सकलत्रिभुवनगुरुणामलक्ष्यत्वे शङ्खपू-
 रणचतुर्भुजान्दोलनवसन्तखेलनादिप्रवृत्तिपथप्रवर्त्तनानुत्तरनिवृत्तिको-
 टिमारूढस्य सुविशेषतरमस्य भगवतोऽलक्ष्यत्वं द्योतयति । यथा—
 “सर्वज्ञाय नमस्तस्मै कस्मैचित्परमात्मने ।” इह “यावत्सम्भवस्ताव-
 द्विधिः” इतिन्यायाद् विशेषोऽपि व्याख्यायते—अन्योऽप्यस्यन्त-
 रीमान् कश्चित्पुमान् एनोवृत्तिमुज्जति । किंरूपम् ? सकलजीव-
 स्वाभाव्यात्कान्तम् । अथोऽनन्तरं पुण्यं स्वीकरोति । किंभूतं
 पुण्यम् ? पृथ्वीधरवर, पृथ्वी धरन्तीति पृथ्वीधरा लोकरूढ्या श-
 पाहिवराहकूर्मादयस्तेषु वरं श्रेष्ठम् । अनवस्थादोषपरिहाराय सर्वै-

१ “ससर्गो” इति कश्चित् । २ “सामर्थ्यमौचित्यं देशं कालो न्यपि स्वरा-
 दयः ।” इति ग्रन्थान्तरेषु पाठः ।

रपि परमार्थतो धर्मस्यैव पृथिव्याधारत्वेन स्वीकारान् । शेषविशेषणपदान्यत्रापि पूर्ववद्वाच्यानि । केवलमत्युच्च धाम लोकाप्ररूप सर्वोत्तम तेजो वा । ननु काव्य गुणालङ्कारभूषित कार्यम् । यतो वाग्भटः—“साधुशब्दार्थसन्दर्भं गुणालङ्कारभूषितम् ।” (१-०) इत्यादि । अत्र को गुणः ? कोऽलङ्कारः ? उच्यते, यद्यपि वाग्भटे दश गुणाः सन्ति तथापि काव्यप्रकाशेऽलङ्कारचूडामणौ च त्रयो गुणा प्रोक्ताः सन्ति, ‘माधुर्यौजःप्रसादास्त्रयो गुणाः ।’ (अलङ्कारचू० ४ अ०) अन्येषामेष्वेवान्तर्भावान् । अवार्थस्य झगित्यर्थापकत्वान् प्रसादः । पदानां मृदुरचनया च माधुर्यमपि । एव गुणा यथार्हमूह्या । एषा लक्षणम्—“मूर्ध्नि-वर्गान्त्यगाः स्पर्शा अटवर्गा रणौ लघू । अवृत्तिर्मध्यवृत्तिर्वा माधुर्यं रचना तथा ॥ योग आद्यतृतीयाभ्यामन्ययो रेण तुल्ययो । टादिः शपो वृत्तिदैर्घ्यं गुम्फ उद्धत ओजसि ॥ श्रुतिमात्रेण शब्दाना येनार्थप्रत्ययो भवेत् । साधारणः समग्राणां स प्रसादो गुणः स्मृतः ॥” (काव्यप्रकाश ८, ७४-७६) ननु सगुणमपि काव्य युवतीरूपमिव निरलङ्कार नाभायतोऽलङ्कारा उच्यन्ते—अलङ्कारा द्विधा, शब्दार्थभेदान् । तत्र शब्दालङ्काराः पञ्च—वक्रोक्ति १ अनुप्रास २ यमक ३ चित्र ४ श्लेष ५ रूपाः । अर्थालङ्कारास्तूपमाद्या बहुप्रकारा । अत्रान्येष्वपि च काव्येषु प्रायोऽनुप्रासः शब्दालङ्कारस्तारतम्येन ज्ञेयः । तल्लक्षणम्—“तुल्यश्रुत्यक्षरावृत्तिरनुप्रासः स्फुरद्गुणः” (वाग्भट ४, १७) इति । कश्चित्कान्तामित्यादौ काव्यक्षरावृत्तिः स्वयमभ्यूह्या । अर्थालङ्कारास्तु अवसर १ हेतु-२ दीपक ३ उपमा ४ जाति ५ श्लेषा ६ ज्ञेयाः । तत्र श्रीनेमिसम्बन्ध प्रतिपादयितुः कवेः कश्चित्कान्ता तस्याज रैवत स्वीचकारेति तस्योपलक्षणमित्यवसरः, “यत्रार्थान्तरमुत्कृष्टं सम्भवत्युपलक्षणम् । प्रस्तुतार्थस्य स प्रोक्तो बुधैरवसरो यथा ॥” (वाग्भट ४, १२४) कान्तात्यागेऽविषयसुखेच्छुताऽत्यन्तधीमत्ता एनो-

वृत्तिमित्यादि तद्योग्यतोक्त्या हेतुः, “यत्रोत्पादयत. किञ्चिदर्थं कर्तुं प्रकाश्यते । तदयोग्यतायुक्तिरसौ हेतुरुक्तो बुधैर्यथा ॥” (वाग्भट ४, १०५) इति वचनात् । कान्तामुज्झाञ्चकार रैवत स्वीचकारेति क्रियाद्वयस्य कश्चिदित्यनेन सम्बन्धाद् दीपकम्, यत — “आदिमध्यान्तवर्त्येकपदार्थेनार्थसङ्गतिः । वाक्यस्य यत्र जायेत तदुक्त दीपकं यथा ॥” (वाग्भट ४, ९९) सुरतरुखिवेत्युपमा । तल्लक्षणम् — “उपमानेन सादृश्यमुपमेयस्य यत्र सा । प्रत्ययाव्ययतुल्यार्थसमासैरुपमा मता ॥” (वाग्भट ४, ५०) तथा पुण्य पृथ्वी-वरवर जातिः । यतः — “स्वभावोक्तिः पदार्थस्य सत्क्रियस्या-क्रियस्य वा । जातिर्विशेषतो रम्या हीनत्रस्ताभेदादिषु ॥” (वाग्भट ४, ४७) एकेन वाक्येन तैरेव पदैर्द्वितीयार्थस्योद्भावात् श्लेषः । “पदैस्तैरेव भिन्नैर्वा वाक्यं वक्तव्यमेव हि । अनेकमर्थं यत्रासौ श्लेष इत्युच्यते यथा ॥” (वाग्भट ४, १२८) एषा सयोगात् सङ्करो ज्ञेयः ॥ १ ॥

दीक्षां तस्मिन्निव नवगुणां सैषणां चापयष्टि

प्रद्युम्नाद्यामभि रिपुचमूमात्तवत्येकवीरे ।

तद्भक्तेति च्छलितजगता क्लिश्यमाना निकामं

कामेनाशु प्रियविरहिता भोजकन्या मुमूर्च्छ ॥ २ ॥

‘भोजकन्या’ राजीमती ‘आशु’ शीघ्रं मुमूर्च्छ । क सति ? ‘तस्मिन्नेकवीरे’ श्रीनेमिनाथे दीक्षा ‘आत्तवति’ गृहीतवति सति । विशेषेणेरयति प्रेरयति महामोहमिति वीरः, एकोऽद्वितीयो वीर एकवीरः “पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलम्” (सिद्धहेम ३-१-९७) इति कर्मधारयः । तस्मिन् समये तादृशचरितस्या-न्यस्याभावाद्द्वितीयः, “एकोऽन्य केवलः श्रेष्ठः सङ्ख्या” (हेमाने-कार्थद्विस्वरकाण्ड २ श्लो०) इत्यनेकार्थात् । यद्वा वीरः सुभटः । किंभूतां दीक्षाम् ? उत्प्रेक्ष्यते — प्रद्युम्नाद्या रिपुचमू ‘अभि’लक्ष्यीकृत्य ‘चा-

पयष्टिमिव' धनुर्यष्टितुल्यामित्यर्थः । प्रगुम्नः काम आद्यो मुख्यो यस्या सा प्रगुम्नाद्या ताम् । पक्षे प्रकृष्टं युम्नं बलं यस्य स प्रगुम्नो बलाधिकः पुमानाद्यो यस्या सा ताम् । किंविशिष्टा दीक्षाम् ? 'नवगुणा' नवा गार्हस्थ्ये प्रागभूतत्वात् प्रत्यग्राः शीलक्षमादयो गुणा यस्या सा ताम् । चापपक्षे नवो गुणः प्रत्यञ्चा यस्याम् । पुनः किंभूता दीक्षाम् ? 'सैषणा' सकलदोषविशुद्धभक्तपानादिग्रहणरूपैषणाख्यत्-
 तीयसमितिसहिताम् । धनुःपक्षे एषणो नाराचः । अत्रान्याः समि-
 तीर्विहायैषणासमितेरेवोपादानं व्यवहारशुद्धिर्गृहस्थानामाहारशुद्धिश्च
 साधूनां प्रशस्यते इति ज्ञापनार्थम् । ननु यदि तेन भगवता दीक्षा
 गृहीता तदा राजीमती किं मूर्च्छिता ? इत्याह—कामेन 'निकाम'
 अत्यर्थं क्लिश्यमाना । किंभूतेन कामेन ? 'छलितजगता' छलित
 जगद्विषयेन । कुतः क्लिश्यमाना ? 'तद्भक्ता' इति, एषा
 राजीमती तस्मिन् श्रीनेमिनाथे भक्ता तद्भक्ता । तथापि राजीमती
 कुतः पीडयितुं शक्या ? इति विशेषणद्वारेण हेतुमाह—'प्रियवि-
 रहिता' प्रियेण भर्त्रा श्रीनेमिना विरहिता विद्युक्ता । ततश्चायमत्र
 भावः—श्रीनेमीश्वरेण चारित्र्ये गृहीते सति तद्विरहदुःखेन राजी-
 मती मूर्च्छितेत्येवकथा सम्बन्धसर्वस्वेतिसति कविरुत्प्रेक्षते—यदा
 किलाधेसरीभूतकन्दर्पसुभटस्य महामोहकटकस्य ध्वसनयैकवीरेण
 श्रीनेमिना सैषणा दीक्षाचापयष्टिरप्राहि तदा श्रीनेमिनः प्रत्यपक-
 र्तुमशक्नुवता छलयुद्धकुशलेन कामेन श्रीनेमिभक्ता श्रीनेमिरहिता
 चेति निकामक्लिश्यमाना सती राजीमती मूर्च्छिता । अत्र च
 भोजकन्या प्रियविरहिता चेति मिथो विरुद्धविशेषणद्वयोपादानं
 राजीमत्या भगवान् वरो वृत्तो भगवता पुनर्नैषा वधूत्वेन स्वीकृतेत्यु-
 भयभावज्ञापनार्थम् । अत्रोपमाऽनुप्रासश्चेतोत्प्रेक्षाहेत्वलङ्काराः ।
 "कल्पना काचिदौचित्याद्यत्रार्थस्य सतोऽन्यथा । द्योतितेवादिभिः
 शब्दैरुत्प्रेक्षा सा स्मृता यथा ॥" (वाग्भट ४, ९०) ॥ २ ॥

ततो मूर्च्छानन्तरं किं जातम् ? इत्याह—

सद्भीचीभिः स्खलितवचनन्यासमाशूषणीतैः

स्फीतैस्तैस्तेर्मलयजजलार्द्रादिशीतोपचारैः ।

प्रत्यावृत्ते कथमपि ततश्चेतने दत्तकान्ता-

कुण्डोत्कण्ठं नवजलमुचं सा निदध्यौ च दध्यौ ॥ ३ ॥

‘ततः’ तदनन्तरं ‘सा’ राजीमती ‘नवजलमुच’ नवीनमेघ
‘निदध्यौ’ ददर्श ‘च’ अन्यद् ‘दध्यौ’ वक्ष्यमाण विचारयामास ।
कं सति ? ‘तैस्तै’ सर्वलोकप्रसिद्धैः, ‘स्फीतै’ प्रभूतैर्मलयजजला-
द्रादिशीतोपचारैः ‘कथमपि’ महता कष्टेन ‘चेतने’ ज्ञाने ‘प्रत्यावृत्ते’
सति पश्चाद्वलिते सति । मलयज चन्दन जलार्द्रां क्लिन्नवस्त्रमि-
त्यादयो ये शीता उपचारास्तैः । किरूपै ? ‘सद्भीचीभिः’
सखीभिः स्खलितवचनन्यास यथाभवति ‘आशु’ शीघ्र ‘उपनीतैः’
दौकितैः । स्खलित, स्खलना प्राप्तो वचनानां न्यासो यत्र शीतो-
पचारोपनयने । कोऽर्थः ? राजीमती मूर्च्छिता दृष्ट्वा शोकेन
ह्लाश्चन्दन चन्दनं जलार्द्रां जलार्द्राद्यादि सखीनां वचनान्यौत्सु-
क्येन स्खलन्ति सन्तीति । किरूप नवजलमुचम् ? ‘दत्तकान्ता-
कुण्डोत्कण्ठ’ दत्ता कान्ते प्रिये कान्ताया वा पत्न्यामकुण्ठा तीक्ष्णा
उत्कण्ठा येन स तथा । वर्षाकाले हि नव मेघमुन्नतं दृष्ट्वा नारीणां
कान्ते नराणां कान्तायामुत्कण्ठा जायते । ततः शोकगद्गदस्व-
राभिः सखीभिरानीतैश्चन्दनादिशीतोपचारैश्चेतन्ये पश्चाद्वलिते सति
राजीमती नव मेघं ददर्श । तथेति मनस्यध्यायदिति भावार्थः ।
अत्रानुप्रासप्रकरः । स्खलितवचनन्यासमित्यादिविशेषणैरौत्सुक्यभा-
वोदयः । परिकरालङ्कारश्च, यथा रुद्रटः—‘सामिप्रायैः सम्य-
ग्विशेषणैर्वस्तु यद्विशिष्येत । द्रव्यादिभेदभिन्नं चतुर्विधः परिकरः
स इति ॥’ (काव्यालङ्कार ७, ७२) दत्तकान्तेत्यादि नवमे-
घविशेषणं राजीमत्या अपि स्वामिन्यनुरागभाव सूचयतीति भावः ।

तथा—“यस्य विकारः प्रभवन्नप्रतिबन्धेन हेतुना येन । गमयति तदभिप्राय तत्प्रतिबन्ध च भावोऽसौ ॥” (रुद्रटकाव्यालङ्कार ७, ३८) निदध्यौ दध्यौ चेति क्रियाद्वयेन समुच्चयः । यथा—
 “यत्रैकत्रानेक वस्तु पर स्यात्सुखावहाद्येव । ज्ञेयः समुच्चयोऽसौ त्रेधाऽन्यः सदसतोर्योगः ॥” (रुद्रटकाव्यालङ्कार ७, १९) एव-
 मनुप्रासपरिकरभावसमुच्चयपरिकरालङ्कारा औत्सुक्यभावोदयश्चा॥३॥

अथ सा यदध्यौ तदाह—

एकं तावद्विरहिहृदयद्रोहकृन्मेघकालो

द्वैतीयिकं प्रकृतिगहनो यौवनारम्भ एषः ।

तार्तीयिकं हृदयदयितः सैष भोगाद्यराह्वी-

तुर्य न्याय्यान्न चलति पथो मानसं भावि हा किम्॥४॥

‘एक तावदिति’ लोकोक्तेरनुकरणम् । यथा—“एकतो हि गमन परदेशे अन्यतश्च पिशुनैः सह सङ्गः । पूर्वमेव हि कुभोजनमेक मक्षिकाकवलित च ततोऽन्यत् ॥ १ ॥” लोको हि तु खपरम्परा-
 पीडित एव वक्ति तेनात्र न्यूनपदत्व न दोषाय किन्तु गुणाय ।
 अव्यक्तत्वान्नपुसकम् । “गायत्र्याद्यण्स्वार्थे व्यक्त” (हे० लि० न० १०) इति वचनात् । यथाऽस्या गर्भे किं जातमिति । ततो-
 ऽयमर्थः—एक तावदिदं कष्टं यत् ‘मेघकालः’ वर्षाकालः किवि-
 शिष्टः ? विरहिणा हृदयस्य द्रोहं करोतीति विरहिहृदयद्रोहकृत् ।
 ‘द्वैतीयिकं’ द्वितीयमिदं कष्टं ‘प्रकृतिगहनं’ स्वभावविषमं ‘यौवना-
 रम्भः’ तारुण्यप्रवेशः । ‘तार्तीयिकं’ तृतीयमिदं कष्टं यत् ‘सैषः’
 सर्वजगत्प्रसिद्ध एष मानसप्रत्यक्षतया समीपवर्ती साक्षादनुभूय-
 मानो भगवान्नेमिर्भोगात् ‘व्यराह्वीत्’ विरक्तः । किंरूपो भग-
 वाद् ? हृदयस्य दयितो वल्लभ । ‘तुर्यं’ चतुर्यमिदं कष्टं यत्
 ‘न्याय्यात्’ न्यायादनपेक्षात् ‘पथः’ मार्गात् ‘मानसं’ चित्तं ‘न
 चलति’ न भ्रंशयति । एतावता स्वीयस्वामिन परित्यज्य मलोऽन्य

पुरुष न प्रार्थयतीतिभावः । द्वैतीयिकं तार्तीयिकमित्यत्र द्वितीयस्य पूरणं द्वैतीयिकं तृतीयस्य पूरणं तार्तीयिकम्, “तीयाट्टीकण्” (सि० ७-२-१५३) टीकण् प्रत्ययः । “वृद्धिः स्वरेष्वादेः—” (सि० ७-२-१) वृद्धिः । सैष इत्यत्र “तदः से स्वरे पादार्था” (सि० १-३-४५) इत्यनेन सिलोपः । यथा—“सैष दाश-रथी रामः सैष राजा युधिष्ठिरः । सैष कर्णो महात्यागी सैष भीमो महाबलः ॥” व्यराङ्गीत्, रञ्जी रागे, रञ्ज विपूर्वः । अद्यतनी दि । “सिजद्यतन्या” (सि० ३-४-५३) सिच् । “व्यञ्जनानाम-निटि” (सि० ४-३-४५) वृद्धिः । “सः सिजस्तोर्दिस्थोः” (सि० ४-३-६५) ईआगमः । “चज० कगम्” (सि० २-१-८६) ज ग । “अघोषे प्रथमोऽशिष्टः” (सि० १-३-५०) ग क । “नान्यन्तस्था—” (सि० २-३-१५) स ष । कषसयोगे क्ष लोकात् । तुर्यमित्यत्र चतुर्णां पूरणं तुर्य, “ये यौ चलुक् च” (सि० ७-१-१६४) यप्रत्ययः चलुक् । न्यायादनपेत न्याय्य तस्मादनपेते यप्रत्ययः । अत्रासत्पदार्थसमुदायादसत्समुच्चयः । न्याय्यान्नेत्यत्र पर्यायः । यथा—“वस्तुविवक्षितवस्तुप्रतिपादनश-क्तमसदृशं तस्य । यदजनकमजन्यं वा तत्कथनं यत्स पर्यायः ॥” (६० का० ७, ४२) विप्रलम्भरसाधिक्यं वा ॥ ४ ॥

कृष्णो देशप्रभुरभिनवश्चाम्बुदः कालिमानं

न्यध्यासाते तदवगमयाम्येनसैवार्जितेन ।

तत्रैकोऽस्मत्पतिविरचिताश्रेषपेधानिवेधा—

दन्योऽस्माकं गहनगहने विप्रयोगेऽग्निसर्गात् ॥ ५ ॥

यत् ‘देशप्रभुः’ देशस्वामी कृष्णः ‘च’ अन्यत् अभिनवोऽम्बुदः ‘कालिमानं’ कृष्णत्वं ‘न्यध्यासाते’ बिभृतः । ‘तत्’ कारणमहं ‘अव-गमयामि’ जाने । येन हेतुनैतौ द्वावपि कृष्णाङ्गौ जातौ तत्कारण-महं जान इत्यर्थः । अत्रावगमयामीति कथं प्रयोगः सिध्यति ?

पालयतीतिवत् अन्तर्भूतपथस्य पथन्तस्य प्रयोगः । अथवा तत्कारणं जनं 'अधगमयामि' ज्ञापयामीत्यविवक्षितकर्मधातुः । अथवा-
 'उत्तमनमवगमः', "युवर्णवृद्धवशरणगमृद्धहः" (सिद्ध० ५-३-
 २८) अलप्रत्ययः, तस्य हेतोरवगमस्तदवगमः, तदवगम क-
 रोमि तदवगमयामि । "णिज् बहुल नाम्नः—" (सिद्ध० ३-४-
 ४२) णिच्प्रत्ययः, "त्र्यन्त्यस्वरादेः" (सिद्ध० ७-४-४३)
 अन्यस्वरलोपः, पञ्चान्मिच्प्रत्यये सिद्धम् । अथवा यत्तदिति वि-
 भक्तिप्रतिरूपका अव्ययशब्दाः । किं कारणम् ? इत्याह—अर्जितेन
 'एनसैव' पापेनैव तौ कालिमान न्यध्यासाते इति शेषः । अथ
 पापार्जने हेतुमाह—कस्मादर्जितेनेति । 'तत्र' तयोर्द्वयोर्मध्ये 'एकः'
 कृष्णः 'अस्मत्पतिविरचिताश्रेषपेषानिवेषान्' अर्जितेनैतन्साऽस्माकं
 पतिरस्मत्पतिस्तेन विरचितो योऽश्रेषो न्यायस्तस्य पेषो विनाशस्तस्या-
 निवेधाननिवारणात् । "अविशेषणे द्वौ चास्मदः" (सिद्ध० २-
 २-१२२) इत्येकत्रार्थेऽपि बहुत्वम् । अयं भावः—मम पत्याऽह
 स्वीकृत्य परिहृतेत्यन्यायः कृतः, स श्रीकृष्णेन राज्ञा न निषिद्धः ।
 अतः "राज्ञि राष्ट्रकृतं पापं राज्ञः पापं पुरोहिते । भर्तृरि स्त्री-
 कृतं पापं शिष्यपापं गुरोर्भवेत् ॥" इति न्यायात्कृष्णस्य पापं लग्न-
 मिति । 'अन्यः' अम्बुदोऽस्माकं 'विप्रयोगे' वियोगे 'अग्निस्मर्गात्'
 अग्निरिवाग्निर्मनस्तनुसतापकत्वाद्दुःखसंभारस्तस्य सर्गात्सृष्टेः । ब-
 र्वांसु ब्रह्मोन्नतौ विरहिणा महादुःखोत्पत्तिः । यतः—“स्निग्धश्चा-
 मल्लकान्तिलिप्तवियतो वेल्लद्वलाका घना वाताः शीकरिणः पयोदसु-
 हृदामानन्दकेकाः कलाः । कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि
 सर्वं सहे वैदेही तु कथं भविष्यति हहा हा देवि । धीरा भव ॥”
 इति काव्यश्रवणात् । किंविशिष्टे विप्रयोगे ? 'गहनराहने' गहनं
 काव्यारं तद्वद्गहनो दुर्गमः । ततोऽमेऽपि गहनो विरहस्तत्र पुनरपि
 प्रियस्मारणरणणकादिना दुःखवर्द्धनं क्षते क्षारक्षेपवन्महापापाय,
 यथा कोऽपि बने पतितानामग्निदानं करोति तस्य महापापम् । अत्र

समुच्चयकाव्यलिङ्गपरिकरानुप्रासा । यथा—“समुच्चयोऽसौ स
 त्वन्यो युगपद् या गुणक्रियाः ॥” (का० प्र० १०, ११६)
 “काव्यलिङ्ग हेतोर्वाक्यपदार्थता ॥” (का० प्र० १०, ११४)
 देशप्रभुरिति अभिनव इति सामिप्रायैर्विशेषणैः परिकरः ॥ ५ ॥

नीलीनीले शितिलपनयन् वर्षयत्यश्रु वर्षन्

गर्जत्यस्मिन् पटु कटु रटन् विद्ययत्यौष्ण्यमिम्रत् ।

वर्षास्वेवं प्रभवति शुचे विप्रलब्धोऽम्बुवाहे

वामावर्गः प्रकृतिकुहनः स्पर्धतेऽनेन युक्तम् ॥ ६ ॥

‘विप्रलब्धः’ वियोगवान् ‘वामावर्गः’ स्त्रीवर्गो वर्षासु ‘एव’
 वक्ष्यमाणेन प्रकारेणानेन मेघेन युक्तं स्पष्टते । किरूपो वामावर्गः ?
 ‘प्रकृतिकुहनः’ प्रकृत्या कुहन ईर्ष्यालुः । किं कुर्वन् ? ‘अस्मिन्’ अम्बु-
 वाहे ‘नीलीनीले’ सति गुलिकाश्यामवर्णे सति ‘शितिलपनयन्’
 शिति श्याम लपन मुखं करोतीति । पुनः किं कुर्वन् ? ‘वर्षयति’
 वृष्टिं कुर्वति अश्रु वर्षन् । अस्मिन् गर्जति सति ‘पटु’ पटिष्ठ ‘कटु’
 श्रवणामुखद तीव्र ‘रटन्’ विलपन् । अस्मिन् ‘विद्ययति’ विद्युत
 द्योतयति ‘औष्ण्य’ उष्णभाव ‘इम्रत्’ प्राप्नुवन् । किंविशिष्टेऽम्बुवाहे ?
 ‘शुचे’ शोकाय प्रभवति सति । अन्योऽपि यो येन स्पष्टते स तस्य
 चेष्टामनुकरोति, अतो यदा वर्षुको मेघः कालता कलयति, यतः—
 “रोलम्बगवलव्यालतमालमलिनत्विष । वृष्टिं व्यभिचरन्तीह नैव
 प्रायाः पयोमुचः ॥” तदा वामावर्गोऽपि कृष्णं मुखं करोति । यदा
 वर्षति तदाऽश्रु वर्षति । यदा गर्जति तदा गाढं प्रलपति । यदा च
 विद्युतः प्रकाशयति तदोष्णानिःश्वासान् मुञ्चति । वर्षासु कालत्वादि-
 भावैर्विशिष्टमुन्नत मेघं वीक्ष्य विरहिणीवर्गः कालमुखत्वादिकं
 दधाति, तच्च स्पर्द्धारूपेणात्र विशिष्यते । शिति च तल्लपनं च शिति-
 लपनं तत्करोतीति “णिज् बहुलं नाम्नः कृगादिषु” (सि० ३-४-
 ४२) णिच्प्रत्ययः, पश्चात् शब्दः । वृष्, सेचने, वृष्, वर्षणं वर्ष

“वर्षादयः क्लीबे” (सि० ५-३-२९) अलप्रत्ययः । वर्षं करो-
तीति “णिच् बहुल-” (सि० ३-४-४०) णिच्, पञ्चान् शत ।
विश्रुत करोतीति “णिच् बहुल-” (सि० ३-४-४२) णिच्-
प्रत्ययः । “अन्यन्त्यस्वरादेः” (सि० ७-४-४३) अन्यस्वरादे-
उल्लोपः । विशयतीति वर्तमाने । उष्णस्य भाव औष्ण्यं “पतिराजा-
न्तगुणाङ्गराजादिभ्यः कर्मणि च” (सि० ७-१-६०) छवण्-
प्रत्ययः । ऋक् गतौ, ऋ, इयतीति इग्रन् । वर्तमाने “शत्रा-नशौ-”
(सि० ५-२-२०) शतृप्रत्ययः । “हव शिति” (सि० ४-१-
१२) द्विर्वचनम् । “ऋतोऽन्” (सि० ४-१-३८) ऋकारस्य अ ।
“पृथुमाहाडामिः” (सि० ४-१-५८) इत्वम् । “पूर्वस्यास्वे स्वरे
योऽयिबु” (सि० ४-१-३७) इय् । “इवर्णादेरस्वे-” (सि० १-३-
२१) रत्वं, प्रथमा सि । “ऋतुदित-” (सि० १-४-७०) नोऽन्तः ।
“अन्तो नो लुक्” (सि० ४-२-९४) नलुक् । अत्र निदर्शनापरिकरस-
मुच्चयानुप्रासाः । तत्र निदर्शनाया लक्षणम्—“निदर्शना । अभवन
वस्तुसम्बन्ध उपमापरिकल्पकः ॥ स्वस्वहेत्वन्वयस्योक्तिः क्रिययैव
च साऽपरा । अप्रस्तुतप्रशसा या सा सैव प्रस्तुताश्रया ॥ कार्ये नि-
मित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति । तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्येति
च पञ्चधा ॥” (का० प्र० १०, ९७-९९) अत्र विरहिणीना
विरहविशेषे प्रस्तुते सति तदन्यमेधस्य वचः ॥ ६ ॥

हेतोः कस्मादहिरिव तदाऽऽसङ्गिनीमप्यमुञ्च-

न्मां निर्मोक्तवचमिव लघुं ज्ञोऽप्यसौ तन्न जाने ।

यद्वा दैवे दधति विमुखीभावमाप्नोऽप्यमित्रे-

र्त्तणस्य स्यात्किमु नियमने मातृजङ्घा न कीलः ॥ ७ ॥

‘असौ’ भगवान्नेमि. ‘ज्ञोऽपि’ निपुणोऽपि अहिरिव ‘कस्माद्धेतो.’
कुतः कारणान्मा निर्मोक्तवचमिवामुञ्चत् ‘तत्’ कारणमहं ‘न जाने’
न वेद्मि । यथा—‘अहिः’ सर्पः कस्माद्धेतो. ‘निर्मोक्तवचं’ कञ्चुलिका

मुञ्चति तत्र ज्ञायते । किंविशिष्टा मा निर्मोकत्वच च ? 'तदासञ्जि-
नीमपि' त नाथमासजामीत्येवशीला ताम्, पक्षे त सर्प आसजती-
त्येवशीला ता तदासक्तमपीत्यर्थः । पुनः किंविशिष्टा मां ? 'लघु'
लघ्वीम्, पक्षेऽल्पभाराम् । 'यद्वा' इत्युत्तरार्द्धम् । 'यद्वेति' हेतुज्ञाने ।
दैवे 'विमुखीभाव दधति' सति प्रतिकूले सति 'आप्तोऽपि' अव-
कोऽपि 'अमित्रेत्' अमित्रमिवाचरेत् शत्रुर्भवतीत्यर्थः । एतत्समर्थ-
नायाह—'तर्णस्य' वत्सस्य 'नियमने' बन्धने 'मातृजङ्घा' गोजङ्घा
किमु कीलो न स्यात्? अपि तु स्यादेव । किल गोष्ठेषु दोग्धार-
स्तन्य पिबन्त वत्सक गोजङ्घाया बद्धा गोदोह कुर्वन्तीति स्थितिः ।
अत्र यथा गौर्वत्सलापि विधिवशान्निजवत्सस्यैव जङ्घाद्वारेण बन्धहे-
तुर्भवति तथाऽसावपि भगवानाप्तोऽपि दैवप्रातिकूल्यान्मा मुक्तबानि-
त्यर्थः । अत्राहिरिवेति निर्मोकत्वचमिवेत्युपमा । लघुमित्यादि
श्लेषः । ह्योऽपीति विरोधः । न जाने इति निषेधः । यद्वेत्यर्थान्तर-
न्यासः । तत्र—“विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः ।”
(का० प्र० १०, ११०) “निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभि-
धित्सया ॥” (का० प्र० १०, १०६) इति । “सामान्य वा
विशेषो वा तदन्वयेन समर्थ्यते । यत्र सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणे-
तरेण वा ॥” (का० प्र० १०, १०९) इति । अथवा तर्णस्ते-
त्यादि स्वभावोक्तिः । “स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वकियारूपवर्ण-
नम् ॥” (का० प्र० १०, १११) इत्यादि ॥ ७ ॥

तप्ताश्मेव स्फुटति हि हिरूक् प्रेयसो हन्ममैत-

तत्कारुण्याणवमुपतद प्रेषयाम्यन्दमेतम् ।

मन्दं मन्दं स्वयमपि यथा मान्त्वयत्येष कान्तं

मत्सन्देशैर्दबमिव दबमुष्टमुत्सृष्टोर्यैः ॥ ८ ॥

एतन्मम 'हृत्' हृदय 'हि' स्फुट 'प्रेयसो हिरूक्' बल्लभ विन्ना
'तप्ताश्मेव' तप्तपाषाण इव 'स्फुटति' विदीर्बते । 'तत्' तस्मात्कार-

जावह 'एत' पुरतो दृश्यमानं 'अब्दं' मेघं 'उपतदं' तस्य प्रेयसः समीपे प्रेषयामि । किंविशिष्टमब्दम् ? 'कारुण्यार्णव' कृपाममुद्रम् । यथा 'एष.' अब्द. 'सत्सन्देहैः' मम नाधिकैः स्वयमपि मन्द मन्द 'कान्तं' प्रेयास 'सान्त्वयति' सामप्रयोगपूर्वकं शमयति । कमिव? दवमिव, यथैष मेघः 'उत्सृष्टतोयैः' मुक्तजलैः 'दवपुष्ट' दवानल-दग्धं दव वन सान्त्वयति शमयति । अत्र हिरुग्विनार्थे । प्रेयस इति 'शेषे' (सि० २-२-८१) षष्ठी । उपतदमित्यत्र तस्य समीपमुपतद "शरदादेः" (सि० ७-३-९२) इति समासान्तोऽनृत्ययः । पश्चाद् "विभक्तिसमीपसमृद्धि-" (सि० ३-१-३९) इत्यादि सूत्रेणाव्ययीभावसमासः । ततः सप्तमीक्षिप्रत्ययस्य "सप्तम्या वा" (सि० ३-२-४) इति सूत्रेणात् । अत्रोपभारूपकानुप्रासाः । अत्र रुष्टमिति कान्तस्य विशेषणमनुक्तमपि ज्ञेयम्, अन्यथा सान्त्वनायोगात् । तेन हीनपदत्व नाम नालङ्कारदोषश्चिन्त्यः ॥८॥

ध्यात्वैवं सा नवघनघृता भूरिवोष्मायमाणा

युक्तायुक्तं समदमदनावेशतोऽविन्दमाना ।

अस्त्रासार पुरु विसृजती वारि कादम्बिनीव-

दीना दुःखादथ दक्षुचं मुग्धवाचेत्युवाच ॥ ९ ॥

'अथ' अनन्तर 'सा' राजीमती 'दक्षुच' मेघं 'मुग्धवाचा' मनोहरवचनेनेति वक्ष्यमाणयुक्त्या उवाच । किं कृत्वा ? 'एवं' पूर्वोक्तप्रकारेण ध्यात्वा । किंविशिष्टा सा ? 'नवघनघृता भूरिवोष्माय-माणा' नवध्रुवसौ घनश्च नवघनः, नवघनेन घृता सिक्त्य नवघन-सिक्तेति । ऊष्मायमाणा ऊष्माण बाष्पमुद्रमन्ती । पुनः किंवि-शिष्टा सा ? 'समदमदनावेशतो युक्तायुक्तमविन्दमाना' प्रमोदमोहस-म्भेदो भेद उच्यते । तत्रायं मेघो मत्सन्देहैः प्रिय सान्त्वयिष्य-तीति प्रमोदः, मोहः पुनर्मूढता, तयोः सम्भेदः सङ्गमो मवस्तेन सह वर्तते यो मदनस्तस्यावेशः संरम्भस्तस्माद्युक्तं चायुक्तं च न

लभमाना । अन्योऽपि समदाया मदनाया मदिराया आवेशाद्यु-
क्तयुक्त न विन्दति । पुनः किंविशिष्टा ? 'पुरु' प्रभूतं यथा
भवति 'अस्त्रासार' अस्त्राणामश्रूणामासार वेगवन्त वर्ष 'विसृजती'
विशेषेण कुर्वती । किंवत् ? 'कादम्बिनीवत्' यथा कादम्बिनी मेघ-
माला पुरु यथा भवति 'वारि' पानीयं विसृजति । किंविशिष्टा सा ?
दुःखादीना । अत्र घृतेति गृध्र सेचने इति धातो. क्तप्रत्यये सति ।
ऊष्मेति ऊष्मन् उष्माणमुद्धमति "फेनोष्मबाष्पधूमादुद्धमने" (सि०
३-४-३३) इति क्यङ् । "नाम्नोऽनह्" (सि० २-१-९१)
नलोपः । "दीर्घश्चिद्यङ्यङ्येपु च" (सि० ४-३-१०८) इति
दीर्घ । ऊष्मायते इति आनश् । अविन्दमानेति विदृती लाभे इति
धातो आनशि "तुदादेः श." (सि० ३-४-८१) णप्रत्यये
'मुचादितृफट्फगुफुशुभोऽभः शे" (सि० ४-४-९९) नोऽन्तः ।
शेष स्पष्टम् । अस्त्रशब्दोऽकारान्तोऽस्ति । अत्रोपमानुमानानुप्रासाः ।
युक्तयुक्तविचारणे साध्ये मेघ प्रति भाषण साधनम्, यथा
राजीमती युक्तयुक्ताज्ञा मेघ प्रति भाषणान्यथानुपपत्तेः ॥ ९ ॥

अथ सा मेघ प्रति यज्जल्प तत्प्रारभ्यते—

कच्चिद्वाराधर ! तव शिवं वार्त्तशाली च देहः

सेवेते त्वां स्तनिततडितौ राजहंसौ सरोवत् ।

अव्यावाधा स्फुरति करुणा वृष्टिसर्गे निसर्गा-

न्मार्गे दैव्ये गतिरिव रवेः स्वागतं वर्तते ते ॥ १० ॥

'कच्चिदिति' अभीष्टप्रश्ने । हे 'धाराधर' हे मेघ ! तव 'शिव'
कुशल वर्तते ? । 'च' अन्यत्तव देहो 'वार्त्तशाली' वर्त्तते ? वार्त्तमारोग्य
तेन शाली शोभमानः । 'स्तनिततडितौ त्वा' गर्जितविद्युतौ भवन्तं
सेवेते । किंवत् ? 'सरोवत्' यथा सरो 'राजहंसौ' राजहंसश्च राजहंसी
च सेवेते । हे मेघ ! ते तव 'वृष्टिसर्गे' वृष्टिविधाने 'निसर्गात्' स्व-
भावान् 'अव्यावाधा' अवग्रहाद्यन्तरायरहिता करुणा स्फुरति ।

कस्येव ? 'रवेरिव' यथा रवेः सूर्यस्य गति 'दैव्ये मार्गे' आकाश-
मार्गेऽव्याबाधा स्फुरति । 'ते' तव 'स्वागत' सुखागमनं वर्तते ? ।
राजहंसावित्यत्र "पुरुषः स्त्रिया" (३-१-१२६) इति पुरुषशेषः,
राजहंसीशब्दलोपः । दैव्ये देवानामयं दैव्यः, "देवाद् यञ्च"
(सि० ६-१-२१) इति यञ् । अत्र दैव्ये मार्गे इत्याकाशवाचकत्वं
सुरपथ इति प्रसिद्धेः । अत्रोपमापर्यायोक्तस्वभावोक्त्यनुप्रासाः ।
अव्याबाधेयादेः तव वृष्टेरन्तरायो नास्तीत्यर्थस्य पर्यायेण कथनात्
तत्पर्यायोक्तम् । "पर्यायोक्तं विना वाच्यवाचकत्वेन वस्तु यन् ।"
(का० प्र० १०, ११५) ॥ १० ॥

अथ येन किमपि कार्यं कारयितुं चिन्त्यते, तस्य पूर्वं वर्णनं
विधीयते इति राजीमत्यपि मेघं वर्णयति—

विश्वं विश्वं सृजसि रजसः शान्तिमापादयन् यः

सङ्कोचेन क्षपयसि तमःस्तोममुन्निहुवानः ।

म त्वं मुञ्चतिशयनतस्त्रायसे धूमयोने !

तदेवः कोऽप्यभिनवतमस्त्वं त्रयीरूपधर्ता ॥ ११ ॥

हे 'धूमयोने !' हे मेघ ! यस्त्वं 'रजसः' रेणोः शान्तिं 'आपादयन्'
उत्पादयन्नर्थात्पृथिवीं सिञ्चन् 'विश्वं' समस्तं 'विश्वं' जगत् 'सृजसि'
निष्पादयसि । जलस्य साक्षात्सृष्ट्या तृणधान्यलतावृक्षादीनां तदुद्भव-
त्वेन तिर्यग्पक्षिमनुष्यादीनां तृणादिभ्यो वृद्ध्या जनस्य साक्षात्पारम्प-
र्येण च जगत्प्रवृत्तं रूढ्या न विरुद्धमिति । यस्त्वं 'सङ्कोचेन' अभा-
वलक्षणेन 'तमस्तोम' अन्धकारसमूहं 'उन्निहुवानः' सन् उत्प्रास्येन
निहुवानः स्फोटयन् सन्, अर्थाद्वर्षन् विश्वं विश्वं 'क्षपयसि' क्षयं न-
यसि सहरसीत्यर्थः । मेघस्य सङ्कोचे दुर्दिनाभावस्तदभावाच्च विश्व-
क्षयः, अवृष्ट्या तावज्जलस्य साक्षात्क्षयः, तत्क्षयाच्च सकललोकक्षयः
इति साक्षात्पारम्पर्येण च घनस्य सहर्तृत्वमपि न विरुद्धम् । यस्त्वं
'अतिशयनतः' अत्यर्थं नम्रः स त्वं लोकरूढ्या गुङ्गचीसत्त्ववत्

सारं जलं मुञ्चन् विश्वं विश्वं 'त्रायसे' पालयसि । धाराधरश्चेत् सरलधाराधोरणीभिर्जलं मुञ्चति तदा राजानोऽपि प्रजा रक्षन्ति, सर्वे वर्णाः स्वस्वमर्यादां न त्यजन्ति, मातापितरौ सखेहमपत्यानि पुष्पन्ति, धर्मकर्मचारव्यवहारव्यवसायसौजन्यसौहार्ददीनि सर्वकार्याणि प्रवर्तन्त इति घनस्य पालकत्वमपि न निषेध्यम् । 'तत्' तस्मात्कारणात् त्वं 'अभिनवतमः' अत्यन्तनवीनः कोऽपि त्रयीरूपधर्त्ता देवो वर्तसे । अयं भावः—लोके परमेश्वरस्त्वेकोऽपि सृष्ट्यादित्रयं करोतीति कविरूढिर्वर्तते । यतो रघुः—“नमो विश्व-सृजे पूर्वं विश्वं तदनु विभ्रते । अथ विश्वस्य सहर्त्रे तुभ्यं त्रेधात्मने नमः ॥” परमपरस्वरीरूपधर्त्ता देवो विषयामिष्वङ्गरूपस्य रजसो रजोगुणस्य वृद्धिमुत्पादयन् ब्रह्मरूपेण विश्वं सृजति । तथा क्रोध-रूपं तमोगुणं वर्द्धयन् रुद्ररूपेण विश्वं क्षपयति । तथा पुण्येच्छारूपं सत्त्वगुणं स्वीकुर्वन् विश्वं त्रायते । अतिशयेनान्यैश्च नम्यते । अयोनिश्च प्रोच्यते । त्वं पुनः प्रोक्तयुक्त्या एतद्वैलक्ष्येन विश्वस-र्गादिषु प्रवर्तसे, अतिशयेन नमसि, धूमाच्चोत्पद्यसे, इति कोऽपि नवीनस्त्वं त्रयीरूपधर्त्ता देव इति । अत्रानुप्रासश्चेष्टव्यतिरेकपर्यायो-क्तदीपकोदात्ताश्लङ्काराः । तत्र त्रयीरूपोपमानादुपमेयस्याधिक्यप्र-तिपादनाद्यतिरेकः । “उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः ।” (का० प्र० १०, १०५) इति । रजसः शान्तिमापादयन् सङ्को-चेनेत्यादिना पृथ्वीसेचनावर्षणलक्षणार्थपर्यायकथनात्पर्यायोक्तम् । बह्विषु क्रियास्वेककर्तृत्वादीपकम् । मेघस्य सर्वलोकेष्विह्यातदेवत्रयी-तोऽप्याधिक्यप्रतिपादनेनोदात्तम्, “उदात्तं वस्तुनः संपत्” (का० प्र० १०, ११५) इति ॥ ११ ॥

अथ विभक्तिसप्तकप्रयोगेण मेघस्तवनाय वृत्तद्वयमाह—

त्वं जीमूत ! प्रथितमहिमानन्यसाध्योपकारैः

कस्त्वां वीक्ष्य प्रसृतिसदृशौ स्वे दृशौ नो विद्यते ।

दानात्कल्पद्रुमसुरमणी तौ त्वयाऽधोऽक्रियेतां
कस्तुभ्यं न स्पृहयति जगज्जन्तुजीवातुलक्ष्म्यै ॥ १२ ॥

कामं मध्येभुवनमनलङ्कारकान्ता अनु त्व-
म्भ्रस्येव स्मरति च तवागोपगोपं जनोऽयम् ।

न्यासीचक्रे भवति निखिला भूतसृष्टिर्विधात्रा
तत्त्वां भाषे किमपि करुणाकेलिपात्रावधेहि ॥ १३ ॥

हे 'जीमूत' हे मेघ ! त्व 'अनन्यसाध्योपकारैः प्रथितमहिमा' वर्त्तसे, न अन्यैः समुद्रादिभिरपि साध्या अनन्यसाध्या उपकाराः सचराचरजीवलोकसेचनभीष्मग्रीष्मातपोपशमनसकलतृणधान्यनिष्पादनादयस्तैः प्रथितो विख्यातो महिमा यस्येति । कः पुमान् त्वा वीक्ष्य स्वे दृशौ प्रसृतिसदृशौ नो विधत्ते ? । कुञ्जितः पाणिः प्रसूतिरुच्यते । तौ कल्पद्रुमसुरमणी त्वया दानादधोऽक्रियेतां जितावित्यर्थः । नास्तौ सर्वलोकप्रसिद्धौ त्वया । कः पुमास्तुभ्य न स्पृहयति ? । किंविशिष्टाय तुभ्यम् ? 'जगज्जन्तुजीवातुलक्ष्म्यै' जगज्जन्तूना जीवा-तुर्जावनौषधलक्ष्म्यो गर्जितविद्युज्जलादिका यस्य तस्मै । लक्ष्मीशब्दस्य बहुत्वे वर्त्तमानत्वात् "पुमनङ्गुनौपयोऽलक्ष्म्या एकत्वे" (सि० ७-३-१७३) इत्यनेन कच् । तथा ङ्यन्तत्वाभावात् "गोश्रान्ते ह्रस्वोऽनशिस-" (सि० २-४-९६) इत्यादिना ह्रस्वो न । ततः पुलङ्गविशेषणत्वेऽपि लक्ष्मीशब्दस्य स्त्रियां वर्त्तमानत्वेन चतुर्थ्येकवचनस्य "स्त्रीदूतः" (सि० १-४-३९) इति दैवादेशे लक्ष्म्यै इति प्रयोगः । प्रसूतिसदृशावित्त्र "स्वषाद्यन्थसमानादुपमानाव्याप्ये दृष्टष्टक्सकौ च" (सि० ५-१-१५२) इति किप् । सदृशशब्दो व्यञ्जनान्तः । तुभ्यमित्यत्र "स्पृहैर्वाप्यं वा" (सि० २-२-२६) इति चतुर्थी । अत्रोवाचस्वभावोक्त्यनुप्रासाः ॥ १२ ॥ काममिति । हे मेघ ! 'मध्ये-भुवन' भुवनस्य मध्ये 'अनलङ्कारकान्ता' अलङ्कार विना कान्ताः सुभगाः 'त्वदनु' भवतः पश्चात् । त्वदिति "प्रभृत्यन्यार्थविकृषण-"

बहिरारादितरैः” (सि० २-२-७५) इति पञ्चमी । ‘आगोप-
गोप’ अयं जनस्तव मन्त्रस्येव स्मरति । यथा मन्त्र स्मर्यते तथे-
त्यर्थः । गा पृथ्वीं पातीति गोपो राजा, गाः पशून् पातीति
गोपो गोपालः, गोपाश्च गोपाश्च गोपगोपाः, आङ्गार्यादायाम्, गोप-
गोपेभ्य आ आगोपगोप आगोपालभूपालमिति । ‘विधात्रा’ ब्रह्मणा
निखिला ‘भूतसृष्टिः’ प्राणिसृष्टिः । ‘भवति’ त्ववि ‘न्यासीचक्रे’
निहिता त्वय्यायत्तीकृता, त्व चेज्जीवयसि तदा जीवति नान्यथा
इत्यर्थः । यथान्योऽपि विश्वासाहं वस्तु न्यासीकरोति । यतस्त्वमेव
परोपकाराद्यनणुगुणैरसाधारणः ‘तन्’ तस्मात्कारणादहं त्वा किमपि
‘भाषे’ वक्ष्मि । हे करुणाकेलिपात्र ‘अवधेहि’ सावधानो भव ।
मध्येभुवनमिति भुवनस्य मध्ये मध्येभुवन “पारे मध्येऽप्रेन्तः पट्टया
वा” (सि० ३-१-३०) इत्यव्ययीभावः । तव मन्त्रस्येवेति “स्मृत्य-
र्थदयेशः” (सि० २-२-११) इति कर्मस्थाने षष्ठी । आगोपगो-
पमिति “पर्यपाङ्गवहिरच् पञ्चम्या” (सि० ३-१-३२) इति
पञ्चम्यन्तोऽव्ययीभावः । अत्र विभावनोपमानपर्यायालङ्काराः ।
अनलङ्कारेत्यत्र विभावना, “क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिर्विभा-
वना ॥” (का० प्र० १०, १०७) भूतसृष्टेरन्यासीकरणेन दुःसिताया
ममपि हितं तव कर्तुं योग्यमिति पर्यायकथनात्पर्यायोक्तम् ॥१३॥

मेघस्याग्रे राजीमती स्वस्वरूपप्रस्तावनार्थं श्रीनेमिचरितं मूला-
दाह—

श्रीमान् वंशो हरिरिति परां ख्यातिमापत्क्षितौ य-
स्तस्मिन् मूर्त्ता इव दश दिशां नायका ये दशार्हाः ।

तेषामाद्यः क्षितिपतिगुरुः श्रीशिवाग्रेयसी च

प्राज्ञो द्वैधं सुकृतविजयी सुप्रजाः श्रीसमुद्रः ॥ १४ ॥

यः श्रीमान् वंशः ‘क्षितौ’ पृथिव्यां हरिरिति परां ‘ख्यातिं’
प्रसिद्धिं ‘आपत्’ हरिवंश इति प्रसिद्धो बभूवेत्यर्थः । ‘तस्मिन्’

वशे 'मूर्त्ता' मूर्तिमन्तः 'दिशां नायका' दिक्पाला इव ये दश
 दशार्हाः, वर्तन्ते इत्याध्याहारः । 'च' अन्यन् 'तेषां' दशार्हाणां
 'आद्य' प्रथम. श्रीसमुद्रोऽस्ति । किंविशिष्टः ? 'क्षितिपतिगुरुः'
 क्षितिपतिषु नृपेषु गुरुः श्रेष्ठः । पुनः किंविशिष्टः ? श्रीशिवाप्रे-
 यसी' श्रीगिवादेवी नाम्नी प्रेयसी पत्नी यस्यासौ श्रीशिवाप्रेयसी ।
 ईयो बहुव्रीहित्वाद् "गोश्चान्ते ङ्" (सि० २-४-९६) इत्यादिना न
 ङ्स्वः । ततः "दीर्घङ्गाब्जव्यञ्जनात्सेः" (सि० १-४-४५) सिलोप
 एव । पुनः किंविशिष्टः ? 'प्राज्ञः' निपुणः, अथवा प्रकृष्टा आज्ञा यस्य
 स तथा । 'द्वैध' द्वाभ्या प्रकाराभ्या 'सुकृतविजयी' सुकृतेन पुण्येन
 विजयी विजयवान् धर्मविजयीत्यर्थः । पक्षे सुष्ठु आनुकूल्येन कृतः
 सुकृत, सुकृतो विजयो विजयशब्दो विद्यते यस्य श्रीसमुद्रशब्दस्य
 स तथा श्रीसमुद्रविजय इत्यर्थः । द्वैध 'सुप्रजा' शोभना प्रजाः
 लोक सन्ततिर्वा यस्य स । "प्रजाया अस्" (सि० ७-३-
 १३७) इत्यनेन सुप्रजस् जातम् । द्वैध श्रीसमुद्रः श्रिया समुद्रो
 यद्वा श्रीसमुद्र इति नाम । अत्रोत्प्रेक्षारूपकश्लेषानुप्रासाः ॥ १४ ॥

सारस्वमैर्मनुपरिमितैः सूचितस्तस्य सूनुः

श्रीमान्नेमिर्गुणगणखनिस्तेजसां राशिरस्ति ।

यं द्वाविंशं जिनपतिमिह क्षोणिखण्डे प्रबुद्धा

दिव्यज्ञानातिशयकलिताशेषवस्तुं दिशन्ति ॥ १५ ॥

'तस्य' श्रीसमुद्रस्य सूनुः श्रीमान्नेमिरस्ति । किंविशिष्टः ? मनु-
 परिमितैः सारस्वमैः 'सूचितः' कथितः । मनवश्चतुर्दश तत्परिमितै-
 श्चतुर्दशभिरिति । पुनः किंविशिष्टः ? 'गुणगणखनिः' गुणगणानां
 खनिरिव गुणगणखनिः । तेजसा राशिः समूह इव । 'इह क्षोणि-
 खण्डे' 'प्रबुद्धा' विद्वांसः 'य' भगवन्त द्वाविंश जिनपतिं 'दिशन्ति'
 कथयन्ति । किंविशिष्टः यम् ? 'दिव्यज्ञानातिशयकलिताशेषवस्तुं'
 दिव्य. स्वर्गसम्बन्धी प्रधानो वा यो ज्ञानातिशयस्तेन कलितान्व-

शेषाणि वस्तुनि येन स तम् । अत्र यद्यपि भगवतोऽवधिज्ञानित्वेन तदा गार्हस्थ्येऽशेषवस्तुज्ञानं नास्ति तथापि “भाविमि भूतवदुपचारः” इत्यजिह्वाब्रह्मलीलामिस्तुषवैराग्योन्मेषमुख्यकारणैरवश्यं भावितया सर्वलोकेभ्योऽप्यधिकतया च तस्य सर्वज्ञत्वमेव प्रत्यक्षं विवक्षितम् । द्वाविंशमत्र द्विविंशतिः । द्वौ च विंशतिश्च द्वाविंशतिः, “द्वित्र्यष्टाना द्वात्रयोऽष्टा प्राक्शतादनशीतिबहुव्रीहौ” (सि० ३-२-९२) द्वा आदेशः । द्वाविंशते पूरणे द्वाविंशः “सख्यापूरणे षट्” (सि० ७-१-१५५) “विंशतेस्तेर्दिति” (सि० ७-४-६७) तिलोपः । “द्वित्यन्त्यस्व-” (सि० २-१-११४) । अत्र रूपकभाविकानुप्रासाः । दिव्यज्ञानेति भाविकं, “प्रत्यक्षा इव यद्भावाः क्रियन्ते भूतभाविन । तद्भाविकम्” । (का० प्र० १०, ११४) इति ॥ १५ ॥

यस्य ज्ञात्वा जननमनघं कम्पनादासनाना-

मास्यां तासामिव न सहतां पूज्यपूजाक्षणेऽस्मिन् ।

दिक्कन्याः षट्शरपरिमिताः साङ्गजायाः सवित्र्याः

सम्यक् चक्रुः कनककदलीसद्मगाः सूतिकर्म ॥ १६ ॥

षट्शरपरिमिताः ‘दिक्कन्याः’ दिक्कुमार्य आसनानां कम्पनाद् ‘यस्य’ भगवतः ‘अनघ’ निष्पापं ‘जननं’ जन्म ज्ञात्वा ‘साङ्गजायाः’ सपुत्रायाः ‘सवित्र्या’ मातुः सम्यक् सूतिकर्म चक्रुः । शराः पञ्च “अङ्गानां वामतो गतिः” इति गणनान् षट्शरेति षट्पञ्चाशत् । किंविशिष्टानामासनानाम् ? उत्प्रेक्ष्यते—‘अस्मिन्’ विवक्षिते पूज्यपूजायाः क्षणे प्रस्तावे ‘तासां’ दिक्कन्यानां ‘आस्यां’ उपवेशनं न सहतामिव । अस्मिन् पूज्यपूजाक्षणे एता उपविश्य कथं स्थिताः सन्ति ? इत्यसहमानानीवासनानि कम्पितानीति भावः । किंविशिष्टा दिक्कन्याः ? ‘कनककदलीसद्मगाः’ सुवर्णैरम्भागृहगताः । सहतामित्यत्र षहण् मर्षणे इति चौरादिकधातुः । “युजादेर्न वा” (सि० ३-४-१८) इति णिविकल्पः । अत्रोत्प्रेक्षास्वभावोत्तरानुप्रासाः ॥ १६ ॥

जन्मे यस्य त्रिजगति तदा ध्वान्तराशेर्विनाशः

प्रोद्ध्योतश्चाभवदतितरां भास्वतीवाभ्युदीते ।

अन्तर्दुःखोत्करमुरु सुखं नारका अप्यवापुः

पारावारे विरसमलिले स्वातिवारीव शुक्लाः ॥ १७ ॥

‘तदा’ तस्मिन् काले ‘यस्य’ भगवतः ‘जन्मे’ जाते सति ध्वान्तराशेर्विनाशः. ‘च’ अन्यत् ‘अतितरा’ अत्यर्थं ‘प्रोद्ध्योतः’ प्रकाशश्चाभवत् । कस्मिन्निव ? ‘भास्वतीव’ यथा भास्वति सूर्येऽभ्युदीते सति ध्वान्तराशेर्विनाशो भवति प्रोद्ध्योतश्च । नारका अपि ‘अन्तर्दुःखोत्कर’ दुःखोत्करस्य मध्ये ‘उरु’ गुरुतर सुखं ‘अवापुः’ प्राप्ताः । का इव ? ‘शुक्ला इव’ यथा शुक्लाः ‘विरसमलिले’ क्षार-नीरे ‘पारावारे’ समुद्रे ‘स्वातिवारि’ स्वातिनक्षत्रसबन्धि वारि जल प्राप्नुवन्ति । जन्मशब्दोऽकारान्तोऽयस्ति । अभ्युदीते इत्यत्र ईडच् गतौ, ईड्धातु अभि उत्पूर्व. कप्रत्ययान्त । दुःखोत्करस्यान्तरन्तर्दुःखोत्करम्, “पारे मध्येऽप्रेऽन्त पष्ठया वा” (सि० ३-१-३०) इति समास । अत्र पर्यायविरोधोपमानानि । “एक क्रमेणानेकस्मिन् पर्यायोऽन्यस्ततोऽन्यथा ।” (का० प्र० १०, ११७) अन्तर्दुःखोत्करमित्यत्र विरोधो द्रव्यगुणयो ॥ १७ ॥

भक्तिप्रह्ला भवनपतयो विशिनो व्यन्तरेन्द्रा

द्वात्रिंशच्चोपनव तिविषाधीशितारो रवीन्दू ।

सङ्गत्य स्वःशिखरिशिखरे ते चतुःषष्टिरिन्द्रा

जन्मस्त्रात्रोत्सवमतिहरि स्वामिनो यस्य तेनुः ॥ १८ ॥

ते चतुःषष्टिरिन्द्राः ‘स्व शिखरिशिखरे’ स्वः स्वर्गस्तस्य शिखरी मेरुस्तस्य शिखरे शृङ्गे ‘सङ्गत्य’ मिलित्वा यस्य स्वामिनो जन्मस्त्रात्रोत्सव ‘अतिहरि तेनुः’ विस्तारयामासु, हरीणामिन्द्राणा ख्यातिर्यथाभवतीत्यतिहरि, इन्द्राणा यादृशः कृतो ज्ञायते तादृशः कृत इत्यर्थः । ते के ? ‘विंशिनः’ विंशतिमात्राः ‘भवनपतयः’ असुरकु-

मारप्रमुखेन्द्राः 'च' अन्यद् द्वात्रिंशद् व्यन्तरेन्द्रा 'उपनव' दश
 'तिविषाधीशितार.' ति विषस्य स्वर्गस्याधीशितार. स्वामिनो वैमा-
 निकदेवेन्द्राः 'रवीन्दू' सूर्यचन्द्रौ । किविशिष्टाः ? 'भक्तिप्रह्ला.'
 भक्तौ प्रह्लाः परायणाः । विंशिन इति विंशतिर्मानमेघा त्रिंशिनः,
 "डिन्" (सि० ७-१-१४७) इति डिन्प्रत्ययः, इन्, "विश
 तेस्तेर्डिति" (सि० ७-४-६७) तिलोपः । उप समीपे नव
 येषा येभ्यो वा उपनव, "अव्ययम्" (सि० ३-१-२१)
 इत्यनेन बहुव्रीहिः । अत्र यद्यपि उपनवशब्देनाष्टौ दश च लभ्यते
 परमत्र दशसंख्यया प्रयोजनमिति दशसंख्यार्थो गृहीत । अति-
 हरीत्यत्र "विभक्तिसमीपसमृद्धिव्युद्ध्यर्थाभावात्तयाऽसप्रतिपश्चात्क-
 मख्यातियुगपत्तमदृक्सम्पत्साकल्यान्तेऽव्ययम्" (सि० ३-१-
 ३९) इत्यव्ययीभावः । अत्रानुप्रासस्वभावोक्त्युदात्ताः ॥ १८ ॥

उच्चस्थानं दुदुबुखिव यं द्रष्टुकामा ग्रहास्ते

स्वस्थामान्तःकरणकरणैः काममाशाः प्रसेदुः ।

रत्नस्वर्णप्रकरममराः सौधपूर त्ववर्षन्

विश्वे लोकाः प्रमदमदधुर्यस्य पुण्येऽवतारे ॥ १९ ॥

'यस्य' भगवत. 'पुण्ये' पवित्रेऽवतारे ग्रहा 'उच्चस्थानं' उच्चभवन
 उच्चाश वा 'दुदुबु.' गताः । "अजवृषमृगाङ्गनाकर्कसीनवणिजाश-
 केभ्विनाद्युच्चाः । दशशिख्यष्टाविंशतितिथीन्द्रियत्रिघनविशेषु ॥"
 इति ग्रहाणामुच्चभवनानि । उत्प्रेक्ष्यते—'य' भगवन्त 'द्रष्टुकामा इव'
 द्रष्टु कामोऽभिलाषो येषा ते द्रष्टुकामाः, "तुमश्च मनःकामे" (सि०
 ३-२-१४०) इति मलोप । अन्योऽपि यः किञ्चिद्दिदृक्षुः स्यात्
 स उच्चस्थानमधिरोहति । 'आशाः' दिशः 'स्वस्य' ज्ञातेः 'अन्तः-
 करणकरणैः' अन्तःकरण चित्त करणानीन्द्रियाणि तैः 'अमा'
 सह 'कामं' अत्यर्थ 'प्रसेदुः' प्रसन्ना बभूवुः । भगवतोऽवतारे
 दिशो रजोवार्दलाद्यभावेन प्रसन्ना जाताः । स्वस्य स्वजनवर्गस्य च

मानसमिन्द्रियाणि च प्रसन्नानि जातानीत्यर्थः । स्वशब्द आत्मा-
 लीयज्ञातिधनार्थवृत्तिः, तेनैव ज्ञातिवाची गृहीत । 'तु' पुनः
 'अमरा' देवा रत्नस्वर्णप्रकर 'सौधपूरमवर्णन्' सौध यावता
 पूर्यते तावन्त वृष्टा इत्यर्थः । सौध यावता पूर्यते तावद्वर्षण पूर्व,
 "वृष्टिमाने उलुक् चास्य वा" (सि० ५-४-५७) णम्प्रत्ययः ।
 'विश्वे' समस्ता लोका 'प्रमद' हर्षमदधुः । अत्रोत्प्रेक्षासहोक्तिममु-
 ष्यानुप्रासाः । स्वस्यामान्तरित्यादि सहोक्तिः, "सा सहोक्तिः सहा-
 र्थस्य बलादेक द्विवाचकम् ॥" (का० प्र० १०, ११२) तथा
 "समुच्चयोऽसौ स त्वन्यो युगपद् या गुणक्रिया ॥" (का० प्र०
 १०, ११६) ॥ १९ ॥

ये ये भावाः प्रियसुतकृते प्रक्रियन्ते प्रसूभि-

स्तांस्तांस्तस्यातनिषत हरिप्रेरिता देव्य एव ।

नानारूपाः सदृशवयसो हंसवद्वीचयस्तं

देवा एवानिशमरमयत्केलिवापीषु भक्त्या ॥ २० ॥

'प्रसूभि' मावृभि- 'प्रियसुतकृते' अभीष्टपुत्रवृद्धयर्थं ये ये 'भावाः'
 रूपनमण्डनक्रीडनादय 'प्रक्रियन्ते' प्रारभ्यन्ते 'हरिप्रेरिताः' इन्द्रा-
 दिष्टाः 'देव्य एव' अप्सरस एव 'तस्य' भगवतः 'तास्तान्' भावान्
 'अतनिषत' व्यस्तारयन् । हरिप्रेरिता देवा एव केलिवापीषु भक्त्या 'त'
 भगवन्त 'अनिश' निरन्तर अरमयन् । किंविशिष्टा देवा ? 'नाना-
 रूपाः' नानाप्रकाराणि रूपाणि येषां ते नानारूपाः । पुनः कि-
 विशिष्टाः ? 'सदृशवयसः' सदृश भगवतस्तुल्यं वयो येषां ते सदृश-
 वयसः । किंन् ? हंसवत् । यथा हरिप्रेरिता वीचयः केलिवापीषु
 भक्त्या विच्छिस्त्या हंस रमयन्ति । हरिर्वायुः, 'हरिर्दिवाकरसमी-
 रयोः ॥ यमवासवासिहाशुशशाङ्कपिवाजिषु । पिङ्गवर्णे हरिद्वर्णे
 भेकोपेन्द्रशुकाहिषु ॥" (हे० अ० ४५०-४५१) इत्यनेकार्थः ।
 किंविशिष्टा वीचयः ? 'नानारूपाः' अनेकप्रकाराः । पुनः किंविशिष्टा

वीचय ? सदृशा पतनोत्पतनप्रवनादिना वीचीना तुल्या वयस
पक्षिणो यासु ताः । अत्र श्लेषोपमानोदात्ता ॥ २० ॥

अस्त्रातोऽपि स्फटिकविमलोऽभूषितः कान्तरूपोऽ-

स्तन्यापायी प्रचितकरणोऽशास्त्रदृष्ट्वा मनीषी ।

किं किं ब्रूमः शुचिरुचिरसौ शैशवेऽपि प्रकारे-

णापत्पोषं त्वमिव मरुता सर्वलोकोत्तरेण ॥ २१ ॥

हे मेघ ! वय 'किं किं ब्रूमः ?' आश्चर्यपूरिता' किमपि वक्तुं न
शक्नुम इत्यर्थः । 'असौ' भगवान् 'शैशवेऽपि' बाल्येऽपि सर्वलोकोत्त-
रेण प्रकारेण पोष आपन् । सर्वे च ते लोकाश्च सर्वलोका सर्वलोकेभ्य
उत्तर उत्कृष्टः सर्वलोकोत्तरः । तमेव विशेषणद्वारेण प्रकारमाह—
किंविशिष्टः ? अस्त्रातोऽपि स्फटिकविमलः, अभूषितस्सन् कान्तरूपः,
तथाविधसहोत्थातिशयविशेषाद्भगवद्देहस्य मलस्वेदादिदोषोज्झितत्वा-
दद्भुतरूपत्वाच्च । 'अस्तन्यापायी प्रचितकरणः' न स्तन्यमापिव-
तीत्येवशीलः सन् "अजाते शीलं" (सि० ५-१-१५४) गिन-
प्रत्ययः । प्रचितान्युपचितानि करणानीन्द्रियाणि यस्य सः, निजाङ्ग-
प्रतीयूपपानेनैव पुष्टत्वात् । पुनः कथंभूतः ? 'अशास्त्रदृष्ट्वा' न शास्त्र-
दृष्टवानित्यशास्त्रदृष्ट्वा सन् "दृश कनिप्" (सि० ५-१-१६६)
कनिप्प्रत्ययः, वन् । 'मनीषी' विद्वान्, जन्मतोऽपि ज्ञानत्रयकलित-
त्वात् । क इव ? 'त्वमिव' यथा त्व 'सर्वलोकोत्तरेण' सर्वलोके
उत्तरेण उत्तरदिगुद्भवेन सर्वलोकप्रधानेन वा 'मरुता' वायुना पोष
पुष्टिं प्राप्नोषि । किंविशिष्टोऽसौ ? 'शुचिरुचिः' पवित्रकान्तिः । शु-
चिरुचिः शुचौ आषाढमासे ऋचिर्यस्यासौ शुचिरुचिः । एतावता
बाल्येऽपि भगवतः समस्तलोकासाधारणस्वरूपमुक्तम् । अत्र विभा-
वनाश्लेषोपमालङ्कारा ॥ २१ ॥

लोकातीतोऽलसितसुखमं यस्य बाल्येऽपि रूपं

तस्य स्थाप्तिं श्रयति पुरुहे यौवने केन वर्ण्यम् ।

यस्यास्ताद्यं भवनमुदधेस्तैपदिष्टेऽप्यतार्यं

तस्य ग्रैष्मे तपति तपने केन शक्यं तरीतुम् ॥ २२ ॥

‘यस्य’ भगवतो रूपं वात्येऽपि ‘लोकातीतोद्भूतसुखम्’ वर्त्तते, लोकमतीतातिक्रान्ता उल्लमिता सुखमा अतिशायिनी शोभा यस्य । ‘तस्य’ भगवतो रूपं यौवने केन वर्ण्यम् ? अपि तु न केनापि । कसति ? ‘पुरुहे’ प्रभूते ‘स्थान्नि’ बले ‘श्रयति’ वर्द्धमाने सति । यस्य ‘उदधे’ समुद्रस्य ‘भवन’ पानीयं ‘तैपदिष्टेऽपि’ पौषमासकालेऽपि ‘अतार्यं’ तरीतुमशक्यम्, तस्य उदधेर्भवनं ‘ग्रैष्मे’ ग्रीष्मर्तु-सम्बन्धिनि ‘तपने’ सूर्ये तपति केन तरीतुं शक्यम् । पौषे तु पञ्चमस्तोकं भवति, ग्रीष्मे तु ज्येष्ठापादयोर्वैलावृद्ध्या पयोवृद्धिः । ग्रीष्मस्यायं ग्रीष्मः, “भर्तुसन्ध्यादेरेण” (सि० ६-३-८९) अणप्रत्ययो वृद्धिः । अत्र दृष्टान्तानुप्रासहेतवः ॥ २२ ॥

पद्मं पद्मां सरलकदलीकाण्ड उर्वोर्युगेन

स्वर्वाहिन्याः पुलिनममलं नेमिनः श्रोणिनैव ।

शोणो नाभ्याश्चति सदृशतां गोपुरं वक्षसा च

द्युद्रोः शाखानवकिशलये बाहुपाणिद्वयेन ॥ २३ ॥

पूर्णेन्दुः श्रीमदनवदनेनाञ्जपत्रं च दृग्भ्यां

पुष्पामोदो मुखपरिमलै रिएरत्नं च तन्वा ।

वर्ण्येऽर्थोऽधे कचिदुपमिति दद्युरेवं बुधाश्चे-

देतस्याङ्गैर्भवति उपमाधिक्यदोषस्तथापि ॥ २४ ॥ युग्मम् ॥

‘चेद्’ यदि बुधाः ‘कचित्’ प्रदेशे ‘अर्थोऽधे’ पदार्थसमूहे ‘वर्ण्ये’ वर्णनीये सति एतस्य ‘अङ्गैः’ अवयवै र्व्यं प्रकरणेन ‘उपमिति’ उपमानं दद्युस्तथापि उपमाधिक्यदोषो भवति । एवमिति किम् ? ‘पद्मा’ कमलं नेमिनं ‘पद्म्या’ चरणाभ्यां सदृशतां ‘अश्चति’ गच्छति सरलकदलीकाण्डो नेमिन उर्वोर्युगेन सदृशतामश्चति । ‘स्वर्वाहिन्याः’ गङ्गायाः ‘अमल’ निर्मलं पुलिनं नेमिनः ‘श्रो-

णिनैव' कटीतटेनैव सदृग् स्व स्वर्गस्तस्य वाहिनी नदी तस्याः ।
 श्रोणिशब्दः पुष्किलिङ्गः । 'शोण' हृदो नेमिनो नाभ्या सदृशताम-
 ञ्चति । 'च' अन्यन् 'गोपुर' प्रतोलीद्वार नेमिन 'वक्षसा' हृदयेन
 सदृशतामञ्चति । 'युद्रोः' कल्पवृक्षस्य शाखानवकिशलये नेमिनो
 बाहुपाणिद्वयेन सदृशता मञ्चति, "अर्थवशाद्विभक्तिपरिणाम" इति
 न्यायादञ्चतः । शाखा बाहुद्वयेन नवकिशलय पाणिद्वयेनेत्यर्थः । द्यौ
 स्वर्गस्तस्य द्रुवृक्षः ॥ २३ ॥ 'पूर्णेन्दुः' पूर्णचन्द्रो नेमिनः श्रीमदन-
 वदनेन सदृशतामञ्चति । 'च' अन्यन् 'ज्वजपत्र' कमलदल ने-
 मिनो 'दृग्भ्या' लोचनाभ्या सदृशतामञ्चति । 'पुष्पामोद' पुष्प-
 परिमलो नेमिनो मुखपरिमलैः सदृशतामञ्चति । रिष्टरत्न च
 नेमिनस्तन्वा सदृशतामञ्चति । रिष्ट-अरिष्ट इति शब्दद्वयमस्ति ।
 अयं भावः—“किल श्रीअर्हता रूप पादाभ्यामारभ्य चतद्वर्ण्यते ।
 अन्येषां तु शीर्षादारभ्य पतन् ॥” इति वृद्धा । परमेवमपि भगव-
 त्पादाद्यवयवानां यदि पद्मादीन्युपमानानि दीयन्ते तदा तडाग
 इव समुद्रः खद्योत इव सूर्य इत्यादिवद्धीनोपमादोषः स्याद्भगवत्पा-
 दादिभ्यः पद्मादीनामतिहीनत्वान् । अत एतदोपपरिजिहीर्षया
 पण्डिता कचित्प्रदेशे सम्मिलिताः सन्त 'उपमानमुपमेयाद्विशिष्ट-
 तर स्यात्' इतिन्यायान् पद्मादीन् पदार्थान् वर्णान् कृत्वा श्रीनेमिनः
 पादाद्यवयवानुपमानत्वेन स्थापयन्ति । यथा पद्म पद्मामित्यादि ।
 तथापि उपमानस्यात्यन्ताविकत्वेनोपमाधिक्यदोषः स्यात् । यथा—
 “अयं पद्मामनासीनश्चक्रवाको विराजते । युगादौ भगवान् वेधा
 विनिर्मित्युरिव प्रजा ॥” इत्यादिवन् । अतः श्रीनेमिरूपं कथमपि वर्ण-
 यितुं न शक्यते इति समर्थितम् । पद्मामित्यादिषु “तुत्यार्थैस्तृती-
 याषष्ठ्यौ” (सि० २-२-११६) इति तृतीया भवति । उपमे-
 त्यत्र “ह्रस्वोऽपदे वा” (सि० १-२-२२) इति ह्रस्वस्य ह्रस्वः

असन्विञ्च । अत्र दीपकोपमापर्यायोक्तानुप्रामा० । परमार्थतो भगवतो रूपमसाधारणमित्यर्थस्य प्रतिपादनात्पर्यायोक्तम् ॥ २४ ॥

अथ गुणवर्णनायाह—

भाण्डागार गतभयममुं वीक्ष्य हृष्टः समस्तान्

वैयौदार्यादिकगुणमणीनत्र वेधा न्यधत् ।

तान् किं वक्तुं गणयितुमथ प्रेक्षितुं भूर्भुवःस्वः-

प्रष्टा देवा मुखकण्ठशा साक्षिणोऽधुः सहस्रं ॥ २५ ॥

देवा 'ब्रह्मा' 'अत्र' भगवति समस्तान् वैयौदार्यादिकगुणमणीन 'न्यधत्' न्यासीचित्रे । किंविशिष्टो देवा ? 'अमु' भगवन्त 'गतभय' निर्भय 'भाण्डागार' कोश वीक्ष्य हृष्ट । 'भूर्भुवःस्व' प्रष्टा देवा 'भूर्भुवस्स्वर्यन्दा' क्रमेण पातालव्योमस्वर्गवाचकास्तेषु प्रष्टा मुख्या 'देवा' शेषसूर्येन्द्रा । 'तान्' वैयौदार्यादिकगुणमणीन् किं वक्तुं गणयितुं 'अथ' अनन्तरं प्रेक्षितुं साक्षिण सन्तो मुखकण्ठशा सहस्र 'अधु' धरन्ति स्म । अयं भाव — किलैतानेतावतोऽनन्तान् गुणान् सुस्थाने न्यस्यामीति चिन्तार्त्तं सन् धाता श्रीनेमिनमभयभाण्डागार वीक्ष्य हृष्टो यदा तत्र नाथे तान् समस्तान् गुणान् न्यासे मुमोच तदा "न खलु सुप्रतिष्ठद्वित्रस्रस्रिसमश्चमनिरीक्षितो महान्यासो महत्त्वभीरुणा स्वीकार्य इति नीति प्रमाणयता भगवता श्रीनेमिना त्रिलोकनाथेन त्रिलोकप्रधाना, शेषसूर्येन्द्रा साक्षिण कृता । ते चानन्तगुणा एकमुखेन वक्तुमेककरेण गणयितुं द्वाभ्यां ह्यभ्यां प्रेक्षितुं न शक्यन्ते । अतः शेषाहिरेको द्वौ त्रय इत्यादि गुणमख्या वक्तुं सहस्रमुखोऽजनि । सूर्यः पृथक् पृथक् न्यस्य गुणान् गणयितुं सहस्रकरो जातः । इन्द्र उपरिस्थो यथा सूर्यो गणयति तथा शेषो वक्ति नवेति द्रष्टुं सहस्राक्षोऽभूदिति । अत्रातिशयोक्तिपरिकररूपकोत्प्रेक्षायथासङ्ख्यपर्यायानुप्रासाः । भाण्डागारमित्यतिशयोक्तिः । "निगीर्याध्यवसानं तु प्रकृतस्य परेण यद् ।" (का० प्र० १०, १००)

इत्यादि । गतभयमिति साकूतविशेषणेन परिकरं । गुणमणीनिति रूपकम् । एतावता भगवति सर्वेऽप्युत्तमगुणा वर्तन्ते इत्यर्थप्रतिपादनात्पर्यायोक्तम् । तान् किं इत्यानुत्प्रेक्षा । भूर्भुवःस्व प्रष्टा देवा इति प्रतिपाद्ये वक्तुमित्यादि मुखेत्यादि क्रमेण प्रतिपादनाद्यथासङ्ख्यम् ॥ २५ ॥

व्योमव्याजादहनि कमनः पट्टिकां सम्प्रमृज्य
स्फूर्जलक्ष्मालकशशिखटीपात्रमादाय रात्रौ ।

रुलेखन्या गणयति गुणान् यस्य नक्षत्रलक्षा-
दङ्कान्स्तन्वन्न खलु भवतेऽद्यापि तेषामियत्ताम् ॥ २६ ॥

‘कमन’ ब्रह्मा ‘अहनि’ दिने व्योमव्याजान् पट्टिका सम्प्रमृज्य स्फूर्जलक्ष्मालकशशिखटीपात्रमादाय रात्रौ रुलेखन्या नक्षत्रलक्षादङ्कान् तन्वन् ‘यस्य’ भगवतो गुणान् गणयति । ‘खलु’ निश्चितमद्यापि ‘तेषां’ गुणानां ‘इयत्ता’ पार ‘न भवते’ न लभते । भूङ्धातुरात्मनेपदी प्रात्यर्थे विकल्पेन णिङन्तोऽस्ति । यथा “भूङ् प्राप्नो णिङ्” (सि० ३-४-१९) भावयते भवते रूपद्वयम् । स्फूर्जच्च तत् लक्ष्म च स्फूर्जलक्ष्म लाञ्छनमेवालकाः केशा युत्र तत् स्फूर्जलक्ष्मालकमेवविध शश्वेव खटीपात्रमादाय गृहीत्वा । रुक् कान्तिः सैव लेखनी तथा । अयं भावः—ब्रह्मा यस्य गुणसङ्ख्या कर्तुं कामो दिवसे आकाशपट्टिका सृष्ट्वा निर्जने एकाग्रचित्तत्वाद्रात्रौ स्फूर्जलाञ्छनकेशगुच्छरु चन्द्ररूप खटीपात्रं गृहीत्वा चन्द्रनिर्गतकिरणदण्डलेखनीभिः जनैः परिदृश्यमानतारकनिपादेको द्वौ त्रय इत्याद्यङ्कान् कुर्वन् भगवतो गुणान् गणयितुं लग्नः । एवमाकाशपट्टिका पूर्णा परगुणानां पारं न लभते । ततः पुनः प्रातराकाशपट्टिका सृष्ट्वा रात्रौ तथैव गुणान् गणयति परं पारं नाप्नोति । अतः पुनः पुनराकाशपट्टिकामार्जनादि विवर्त्ते परगुणानामद्यापि सङ्ख्यापारं नाप्नोति । यत् एवमतो भगवतोऽनन्ता गुणा इति । अत्र रूपकाप-

हुतिकारव्यलिङ्गपर्यायोक्तोदात्ता । तत्र व्योमव्याजान्नक्षत्रलक्षादित्य-
पहुतिः, “प्रकृत यन्निषिध्यान्यत्साध्यते सा त्वपहुतिः ।” (का०
प्र० १०, ९६) सत्यापारागमने यन्नक्षत्रमिषाद्रणन हेतुर्वाक्यार्थ-
तयोपात्त इति काव्यलिङ्गम्, गुणानन्त्यार्थप्रतिपादनात्पर्यायोक्तम् ॥

अथ भगवतो रूपस्य गुणानां च विशेषवर्णनायाह—

यैस्तत्तुल्यं पुनरपि परं रूपमाप्नोति सत्तां

नूनं नान्तर्भुवनमणवः सन्ति ते कापि केऽपि ।

ते नो विज्ञा अपि गुणगणः स्तूयते यैरगण्यः

कार कार नवनवनवान् वास्तवांस्तस्य भर्तुः ॥ २७ ॥

‘नूनं’ निश्चित ‘अन्तर्भुवनं’ भुवनमध्ये ते ‘अणवः’ परमाणवः
कापि स्थाने केऽपि न सन्ति ‘यैः’ परमाणुभिः पुनरपि ‘तत्तुल्यं’ तस्य
भगवतः सदृश ‘परं’ अन्यद्रूप ‘सत्तां’ अस्तित्वमाप्नोति । यैः पर-
माणुभिः स्वामिरूप निष्पन्न ते यदि विश्वेऽधिका अभविष्यन् तदा
स्वामितुल्य परमपि कापि रूपं निरपत्स्यत्, परं न निष्पद्यते यत-
स्तन्निष्पादका अणवः कापि न सन्ति । तथान्तर्भुवनं ते ‘विज्ञा’
पण्डिता अपि नो सन्ति । भुवनस्यान्तरन्तर्भुवनं “पारे मध्येऽ”-(सि०
३-१-३०) अव्ययीभावः । ‘यैः’ विज्ञैः ‘वास्तवान्’ सत्यान् ‘नवन-
वनवान्’ नूतननूतनान् नवान् स्तवान् ‘कार कार’ कृत्वा कृत्वा तस्य
भर्तुः ‘अगण्यः’ गणनातिगो गुणगणः स्तूयते । भगवतो लोकोत्त-
रानन्तगुणाः सत्यस्तवैर्यैः स्तूयन्ते ते विज्ञा विश्वे न सन्तीत्यर्थः ।
अभीक्ष्णं करणं पूर्वं प्राक्काले “खणम् चाभीक्ष्ण्ये” (सि० ५-४-
४८) इति णमप्रत्ययः, वृद्धिः, “वीप्साया” (सि० ७-४-८०)
द्विः । अत्रानुमानानुप्रासौ । अत्र भगवत्तुल्यरूपानुपलब्ध्या हेतु-
नाधिकाः परमाणवो न सन्तीति साध्यानुमानम् । अगण्यत्वाद्गुण-
गणाः स्तवनानुमानम् ॥ २७ ॥

अथ सर्वगुणानां तत्रैव सत्तामाह—

तत्सौभाग्यं तदतुलतरस्तज्जनानन्दि रूपं

तल्लावण्यं तदपरिमितं ज्ञानमन्यानवापम् ।

सा मैत्री सा धृतिरविचला ताः कृपाक्षान्तिकान्ति-

प्रज्ञावाचः परमपि शुभं लभ्यमत्रैव लभ्यम् ॥ २८ ॥

‘तत्’ सर्वलोकप्रसिद्ध ‘सौभाग्य’ सुभगभावः । तदिति सर्वत्र पूर्ववत् । अतुल तुलारहित तरो बलम् । तद् जनानानन्दयतीत्येव-
शील जनानन्दि रूपम् । तद् लावण्य लोकलोचनाञ्जलिपुटपेपीय-
मानशोभोपचयः । लवणशब्दो लक्षणया शोभाया वर्तते । तत्
‘अपरिमित’ परिमाणरहित ज्ञायते विशेषोऽनेनेति ज्ञानम् । किं-
शिष्ट ज्ञानं ? ‘अन्यानवाप’ अन्यैर्नानवाप्यते प्राप्यते इत्यन्यानवाप
‘भावाऽकर्त्रोः’ (सि० ५-३-१८) घञ्प्रत्ययः, अन्यैरल-
भ्यमित्यर्थः । सा ‘मैत्री’ परहितचिन्ता । सा अविचला ‘धृति
सन्तोष । ताः कृपाक्षान्तिकान्तिप्रज्ञावाचः । स्पष्टं परमपि ‘शुभं’
सहजनमस्थानसत्त्वगौर्यादिकं सर्वोत्तमगुणरूपं वस्तु ‘लभ्यं’ युक्तं
तद् ‘अत्रैव’ भगवति ‘लभ्यं’ प्राप्यम् । सुभगस्य भावः सौभा-
ग्यम्, लवणस्य भावो लावण्यम्, “वर्णदृढादिभ्यश्चण् च वा”
(सि० ७-१-५९) ट्यण्प्रत्ययः । शुभमित्यत्र अव्यक्ताग्राह्यपु-
सकम् । एतावता भगवति सर्वलोकोत्तरगुणसंपदुक्ता । यत्—“स-
धयणरूपसठाणवण्णगइसत्तसारऊमासा । एमाइणुत्तराइ हवति
नामोदथा तस्स ॥” इति श्रुतसिद्धेः । अत्र समुच्चयसमानुप्रासाः ।
समुच्चयेऽपि सद्योगः “सम योग्यतया योगो यदि सम्भावितः
कचिन् ॥” (का० प्र० १०, १२५) परमपीत्यादि ॥ २८ ॥

अथ कथाप्रसङ्गमाह—

अन्येषुः स्वःसद इव दिवि क्रीडतः कामिनीडा-

क्रीडक्रोडे युवतिसमितान् वीक्ष्य वृष्णेः कुमारान् ।

तारुण्येनानुपमसुषमां बिभ्रतं तं प्रतीति

प्राकुर्वातां चतुरपितरौ प्रेरितौ प्रेमपूरैः ॥ २९ ॥

‘अन्येषु’ अन्यदिवसे ‘चतुरपितरौ’ चतुरौ दक्षौ पितरौ मा-
तापितरौ ‘तं’ भगवन्तं प्रति ‘इति’ वक्ष्यमाण ‘प्राकुर्वाता’ अकथ-
यताम् । पिता च माता च पितरौ “पिता मात्रा वा” (सि० ३-
१-१२२) मूत्रेण पितृशब्दशेषः । किंविशिष्टौ पितरौ ? ‘प्रेमपूरैः’
स्नेहपूरैः प्रेरितौ । किं कृत्वा ? ‘कामीनीडाक्रीडकोडे’ कामिना चप-
लत्वात्पक्षिणामुपमानमन्तर्गूढं ज्ञेयम्, अतः कामिना निवामाय
नीडं कुलाय इव नीडं एवविध आक्रीडं प्रमदवनं तस्य कोडे उत्सङ्गे
वनस्योत्सङ्गाभावात्सादृश्यान्मध्यप्रवेशो लभ्यते, अतः क्रीडावनमध्य-
भागे ‘वृष्णेः कुमारान्’ यदुकुमारान् क्रीडतो वीक्ष्य । वृष्णिरिति
पूर्वपुरुषः । अन्धकवृष्णिर्भोजवृष्णिर्वा, “तेलुग् वा” (सि० ३-२-
१०८) पूर्वपदलोपः । किरूपान् कुमारान् ? युवतिभिः स्त्रीभिः
ममितान् मिलितान् । कानिव ? ‘दिवि’ स्वर्गे ‘स्व.सद इव’ देवा-
निव, यथा स्वर्गे देवाः क्रीडन्ति । किं कुर्वन्तं तं ? तारुण्येन
‘अनुपमसुषमा’ निरूपमानशोभा ‘बिभ्रतं’ धरन्तम् । अन्यस्मि-
न्नहनि अन्येषु, “पूर्वापराधरोत्तरान्यान्यतरेतरादेशुस्” (सि० ७-
२-९८) एशुस्प्रत्ययः । प्राकुर्वातामिति “गन्धनावक्षेपसेवासाह-
सप्रतियत्नप्रकथनोपयोगे” (सि० ३-३-७६) इति प्रकथनार्थं
आत्मनेपदम् । अत्रोपमालुपमोपमारूपकाव्यलिङ्गानुप्रासाः । का-
मीति लुपमोपमा पक्ष्युपमानचञ्चलत्वधर्मलोपान् । कुमारक्रीडादर्शनं
प्रभोस्तारुण्यश्रीवरेण्यत्वजल्पने हेतुरिति काव्यलिङ्गम् । एतावता
मातापितरौ श्रीशिवादेवीसमुद्रविजयौ श्रीरैवतकोद्याने कमनीयका-
मिनीकलितसकलयदुकुलकुमारान् क्रीडतो दृष्ट्वा श्रीनेमिनमभङ्गुर-
सौभाग्यशोभावरेण्यतारुण्यविभूषिताङ्गमप्यजिह्वाब्रह्मपरमसुधास्वाद-
दूरितविषयविलासचालोक्ष्य प्रभोः पाणिप्रहणलीलादिदृष्ट्वा ‘इति’
वक्ष्यमाणं चकुमारभेतामित्यर्थः ॥ २९ ॥

अथ मातापित्रोरुक्तिमाह—

अस्मद्भाग्यैः सुरतरुरिवाभूर्वयस्थो विशिष्टः

ज्ञाणोन्मृष्टो मणिरिव महोलक्ष्मिपोषं तथापः ।

तत्त्वं काश्चित्क्षितिपतिसुतां हैममुद्रामिवाजः-

स्फूर्जद्वर्णा गुरुहरिकुलापीड ! पाणौकुरुष्व ॥ ३० ॥

हे वत्स ! त्व 'अस्मद्भाग्यैः' अस्मत्पुण्यैः 'सुरतरुरिव' कल्पवृक्ष इव 'वयस्थः' तरुणोऽभूः । यथा भाग्येन गृहाङ्गणे कल्पतरुर्जायते वर्द्धते तथा लोकोत्तरसुतरत्नप्राप्तिरपि पित्रोर्भाग्येनैव स्यात् । किंविशिष्टस्त्वम् ? 'विशिष्टः' सौन्दर्यादिगुणैः श्रेष्ठः । सुरतरुपक्षे विमिपक्षिणि श्रेष्ठ । तथा त्व 'ज्ञाणोन्मृष्ट' ज्ञाणया उन्मृष्ट उत्तेजितो मणिरिव 'महोलक्ष्मिपोषमाप' महसा तेजसा लक्ष्मीः महोलक्ष्मीः तस्याः पोषस्तमापः "वेदूतोऽनव्ययवृद्धीच्ङीयुवः पदे" (सि० २-४-९८) इति द्रष्टव्यम् । कश्चित्तरुण्येऽपि विध्याताग्निरिव निस्तेजाः स्यात्, त्व तु तेजःश्रिया दीप्यमानोऽमीत्यर्थः । हे 'गुरुहरिकुलापीड' गुरु महद् हरिकुल यदुकुल तस्यापीडः शेखर 'तन्' तस्मात्कारणान् त्व काश्चित्क्षितिपतिसुता हैममुद्रामिव 'पाणौकुरुष्व' परिणय, पक्षे पाणौ हस्ते यथा हैमी मुद्रा पाणौ हस्ते क्रियते । किरूपा क्षितिपतिसुताम् ? 'ओजःस्फूर्जद्वर्णा' ओजसा बलेन दीप्त्या वा स्फूर्जेन वर्णो रूप यस्याः सा ताम् । मुद्रापक्षे ओजसा दीप्त्या स्फूर्जेन वर्णः सुवर्णम् । यतः—“वर्णः स्वर्णे वर्तते स्तुतौ । रूपे द्विजादौ शुद्धादौ कथायामक्षरे गुणे । भेदे गीतक्रमे चित्रे यशस्तालविशेषयोः ॥” इत्यनेकार्थः । पाणौकुरुष्वेति विवाहार्थे "नित्य हस्ते पाणायुद्वाहे" (सि० ३-१-१५) इति गतिसञ्ज्ञा । एतावता वत्स ! त्वमस्माकं भाग्यैर्निर्विघ्नं तारुण्यवयः प्राप, तारुण्येऽपि निरुपमानदेदीप्यमानतेजःश्रियं च लब्धवान्, अतो यदि काश्चित्पद्विरूपा राजकन्या परिणयसि तदास्माकं सर्वे मनोरथाः

पूर्यन्त इति । अत्रोपमामालोपमासमुच्चयकाव्यलिङ्गानुप्रासाः । हैम-
मुद्रामिवेत्युपमा । एकस्मिन् भगवत्युपमेये सुरतरुरिवेति मणिरिवे-
त्युपमानद्वययोगान्मालोपमा । तारुण्य महश्च परिणयहेतू वाक्या-
र्थतया गृहीताविति काव्यलिङ्गम् ॥ ३० ॥

अथ मातापित्रोराग्रहे भगवदुक्तिमाह—

आगृह्णानावुपयतिकृते कृत्स्नवात्सल्यखानी

पौनःपुन्यात्प्रकृतिसरलौ क्षीरकण्ठाविवैतौ ।

लप्स्ये लोकम्पृणगुणखनीं चेत्कर्नीं तद्विवक्ष्ये-

तीक्ष्णोक्त्येत्यागमयत कियत्कालमेपोऽप्यलक्ष्यः॥३१॥

एषोऽप्यलक्ष्यो भगवान् इति ‘अतीक्ष्णोक्त्या’ मृदुगिरा ‘एतौ’
पितरौ कियत्काल ‘आगमयत’ प्रत्यैक्षयन् कालातिक्रम कारयामासे-
त्यर्थः । किविशिष्टावैतौ ? ‘उपयतिकृते पौनःपुन्यादागृह्णानौ’ भृशा-
भीक्ष्णेन उपयतिः पाणिग्रहण तत्कृते आगृह्णानौ आग्रहपरौ । पुनः
किविशिष्टौ ? ‘कृत्स्नवात्सल्यखानी’ कृत्स्न समस्तं वात्सल्य तस्य
खानी । पुनः किविशिष्टौ ? ‘क्षीरकण्ठाविव’ बालाविव प्रकृतिसरलौ ।
इतीति किम् ? अह ‘चेद्’ यदि लोकम्पृणगुणखनीं कर्नीं ‘लप्स्ये’
प्राप्स्यामि । प्रीणश्च तृप्तिकान्त्योः, लोकं प्रीणन्तीति लोकम्पृणाः अ-
चूप्रलयः, “लोकम्पृणमध्यन्दिनाऽनभ्यासमित्यम्” (३-२-११३)
इति मोन्त. लोकम्पृणनिपातः । लोकम्पृणा लोकप्रीतिकारका ये
गुणास्तेषां खनीव खनी ताम् ‘तत्’ तदा ‘विवक्ष्ये’ परिणेष्यामि ।
भगवतोऽभिप्रायस्तावदेवम्—यल्लोकम्पृणशममार्दवाज्वसन्तोषाद्यने-
कगुणरत्नखनिर्दीक्षैवास्ति, अतोऽहमवसरे तामेवाङ्गीकरिष्यामि ।
मातापित्रोरभिप्रायस्तु—असौ योग्या कन्या यदा लप्स्यते तदा प-
रिणेष्यतीत्याशया पितरौ कियत्काल प्रतीक्षितौ । गम आङ्पूर्वः,
आगच्छन्तौ प्रयुक्ते णिग्, “गमे क्षान्तौ” (सि० ३-३-५५)
आत्मनेपदम् । विवक्ष्ये इति वही प्रापणे, विपूर्वः, भविष्यतः स्वे ।

अत्रोपमारूपकसमासोक्तिपरिकरानुप्रासाः । लोकमृणेत्यत्र श्लेषोक्त्या द्वितीयार्थस्य लभ्यमानत्वात्समासोक्तिः । आगृह्णानावित्यादिसाकूतै-
विशेषणैः परिकरः । कियत्कालमित्यत्र “कालाध्वनोर्व्याप्तौ” (सि०
२-२-४२) इति द्वितीया ॥ ३१ ॥

अथ कथाप्रसङ्गमाह—

स्वैर भ्राम्यन् वनगज इव श्रीपतेरन्यदासौ

शस्त्रागारं न्यविशत लसच्चारुचक्रं सरोवत् ।

तत्रापश्यत्कुटिलसरलां सर्वतः पुष्कराढ्यां

शस्त्रश्रेणीं विकचकमलां वीचिमालामिवाथ ॥ ३२ ॥

‘अन्यदा’ अन्यस्मिन् काले ‘असौ’ भगवान् वनगज इव ‘स्वैर’
स्वेच्छया भ्राम्यन् सरोवन् ‘श्रीपतेः’ कृष्णस्य ‘शस्त्रागारं’ आयुध-
शालां न्यविशत । एतावता असौ भगवानन्यदा यदुकुलकुमारप-
रिवृतः क्रीडया भ्रमन् कृष्णस्यायुधशालायां गत इत्यर्थः । यथा
गजः स्वेच्छया भ्रमन् सरो विशति । किंविशिष्टं शस्त्रागारम् ?
‘लसच्चारुचक्रं’ लसच्चारु मनोज्ञं चक्रं चक्रप्रहरणं सुदर्शनाख्यं
यत्र । सरःपक्षे चक्राश्चक्रवाकाः । अथासौ भगवान् तत्र शस्त्रागारे
‘शस्त्रश्रेणीं’ शार्ङ्गधनुष्कौमोदकीगदानन्दकखड्गादिकामपश्यत् ।
कामिव ? ‘वीचिमालामिव’ यथा गजस्तत्र सरसि वीचिमाला
पश्यति । किंविशिष्टा शस्त्रश्रेणीम् ? ‘कुटिलसरला’ कुटिला चासौ
सरला च कुटिलसरला ताम् । कानिचिद्धनुरादीनि कुटिलानि
कानिचित्खड्गगदादीनि सरलानि वर्तन्ते । कुञ्जकुण्ठवत्समासः ।
वीचिपक्षेऽयमेवार्थः । पुनः कथंभूता ? ‘सर्वतः पुष्कराढ्यां’
पुष्कराण्यसिफलानि शरा वा तैराढ्यां समृद्धाम् । पक्षे पुष्करं जलं
तेनाढ्यां समृद्धाम् । यत — “पुष्करं तीर्थाहिखग्रागौषधान्तरे ।
तूर्यास्येऽसिफले काण्डे शुण्डाग्रे खे जलेऽभ्युजे ॥” इत्यनेकार्थात् ।
पुनः कथंभूताम् ? ‘विकचकमलाम्’ विकचा विकस्वरा कमला

लक्ष्मीर्यस्याः सकाशात्ताम । पक्षे विकचानि स्मेराणि कमलानि
यस्या सा ताम् । न्यविशतेति “निर्विशः” (सि० ३-३-२४)
इत्यात्मनेपदम् । अत्रोपमाश्लेषाः ॥ ३२ ॥

तत्र प्रेक्षाकुतुकनिहितप्रेक्षणः पाञ्चजन्यं

शङ्खं प्रेक्ष्य श्रुतिसुखचिकीर्यावदादित्सतासौ ।

तावत्क्षत्ता जलशयमृते पूर्यते नायमन्यै-

रित्थं संजुर्विनयविनमन्मौलि विज्ञप्तवांस्तम् ॥ ३३ ॥

‘असौ’ भगवान् ‘तत्र’ शस्त्रागारे ‘पाञ्चजन्य’ शङ्खं प्रेक्ष्य यावान्
‘आदित्सत’ ग्रहीतुमैच्छत किरूपोऽसौ? ‘प्रेक्षाकुतुकनिहितप्रेक्षणः’
प्रेक्षा विलोकन तस्या कुतुकेन कुतूहलेन निहितेऽर्थात्तत्र शङ्खे
न्यस्ते प्रेक्षणे लोचने येन स प्रेक्षाकुतुकनिहितप्रेक्षणः । किरूपः?
‘श्रुतिसुखचिकी,’ श्रुत्योः कर्णयोः सुखं कर्तुमिच्छतीति श्रुतिसुख-
चिकीः । तावन् ‘क्षत्ता’ प्रतीहारः ‘त’ भगवन्त ‘विनयविनम-
न्मौलि’ यथाभवति इत्थं विज्ञप्तवान् विनयेन विनमन्मौलिरित्यत्र
नमने तत्क्रियाविशेषणम् । इत्थमिति किम्? ‘अयं’ शङ्खं ‘जलशय’
कृष्णं ‘ऋते’ विनाऽन्यैर्न पूर्यते । किरूपः क्षत्ता? ‘संजु’ योजित-
जानुयुगः । अत्र शङ्खपूरणनिषेधद्वारेण ग्रहणनिषेधः कृतः । न तु
प्रभोर्मा गृहाणेति निरुपचार वाचा वक्तुं युक्तमिति पर्यायोक्तमनु-
प्रासश्च । चिकीरत्र डुकृग् करणे, कर्तुमिच्छतीति “तुमर्हादिच्छाया
सन्नतत्सनः” (सि० ३-४-२१) सन्, “स्वरहन्मोः सनि
घुटि” (सि० ४-१-१०४) कृदीर्घः, “सन्यङश्च” (सि० ४-
१-३) कृद्वित्, “ह्रस्व” (सि०-४-१-३९) कृ, “ऋतोऽन्”
(सि० ४-१-३८) ऋ अ, “सन्यस्य” (सि० ४-१-५९) कि,
“कङ्श्चञ्” (सि० ४-१-४६) कि चि, “ऋता किङ्तीर्”
(सि० ४-४-११६) किरू, “भ्वादेर्नामिनो दीर्घो-” (सि०
२-१-६३) कीरू, “नाम्यन्तस्थाकवर्गात्-” (सि० २-३-१५)

स ष्, चिकीर्षतीति “क्विप्” क्विप्, “अत.” (सि० ४-३-८२) अलोपः, “अप्रयोगीत्” (सि० १-१-३७) किव्लोपः, प्रथमा सि, “दीर्घड्याव्यञ्जनात्सेः” (सि० १-४-४५) सिलोपः, “रात्सः” (सि० २-१-९०) इति सूत्रेण “णषमसत्परे स्यादिविधौ च” (सि० २-१-६०) इति षत्वस्यासत्त्वात्सलोपः, चिकीरिति निष्पन्नम् । जलशयमृते “ऋते द्वितीया च” (सि० २-२-११४) इति द्वितीया । “सञ्जुसञ्जौ युतजानू” इति ॥ ३३ ॥

तच्चाकर्ण्य स्मितसितमुखः सोदरस्तेजसांशो-

रभ्याशस्थैरनिमिषतमैर्विस्मयाद्रीक्ष्यमाणः ।

आनन्त्यौजाः स लघु जलजं लीलयाऽधत्त हस्ते

भूरिस्फूर्जत्परिचितगुणं रोपयामास चास्ये ॥ ३४ ॥

‘सः’ भगवान् ‘लघु’ शीघ्रं यथाभवति ‘जलज’ शङ्ख लीलया हस्तेऽधत्त ‘च’ अन्यन् ‘आस्ये’ मुखे रोपयामास । लीलयेति प्रयास-परिहार । किरूपः? ‘च.’ पूर्वोक्तसमुच्चये तत्प्रतीहारोक्तमाकर्ण्य ‘स्मितसितमुखः’ स्मितेन हास्येन सित श्वेत मुख यस्य सः । प्रती-हारेण यदुक्तमय शङ्खः श्रीकृष्ण विनाऽन्येन केनापि पूरयितु न श-क्यते इतिवाक्य श्रुत्वा न जानाति वराकोऽस्मद्वलमिति मनाग्विकसरी-भूतकपोलनेत्ररूपस्मितोज्ज्वलमुखः । पुन कथंभूतः? ‘तेजसा’ कान्त्या ‘अशोः’ सूर्यस्य सोदरः । पुनः किरूपः? ‘अभ्याशस्थै.’ समीपस्थैः ‘अनिमिषतमैः’ अनिमेषैर्जनैः, ‘विस्मयाद्’ आश्चर्याद्रीक्ष्यमाणः । पुनः कथंभूतः? ‘आनन्त्यौजाः’ आनन्दमननन्तमोजो बल यस्य सः । किं-विशिष्ट जलजम्? ‘भूरिस्फूर्जत्परिचितगुणं’ भूरि सुवर्णं तस्य स्फूर्जन् परिचितो बद्धो गुणो दवरको नङ्गलास्यो यत्रासौ भूरिस्फूर्ज-त्परिचितगुणस्तम् । अथ साधारणविशेषणैः प्रतीयमानमर्थान्तरम्—अन्योऽप्यशोः सोदर ऐरावणो ‘जलज’ कमल लीलया ‘हस्ते’ शुष्ठा-दण्डे दधाति ‘च’ अन्यन्मुखे रोपयति । सोऽपि समीपस्थैरनिमिषतमैः

प्रकृष्टेवैर्विस्मयाद्रीक्ष्यते महाबलवाश्च भवति । किंविशिष्ट जलजम् ?
 ‘भूरिस्फूर्जत्परिचितगुण’ भूरयो बहवः परिचिताः श्लिष्टा गुणतः
 केसराणि यत्र तत् । अत्र प्रकृष्टा अनिमिषा अनिमिषतमाः, “प्रकृष्टे
 तमप्” (‘सि० ७-३-५’) तमप् प्रत्ययः । ‘आनन्त्यौजाः’
 अनन्तमेवानन्त्यम्, “भेषजादिभ्यष्ट्यण्” (‘सि० ७-२-१६४’)
 ट्यण्प्रत्ययः । रोहन्त प्रायुङ्क्त “प्रयोक्तृव्यापारे णिग्” (‘सि०
 ३-४-२०’) णिग्, “रुह प” (‘सि० ४-२-१४’) हस्य पः ।
 अत्र स्मितसितमुखो रोपयामासेति गूढलक्षणा । अत्र समासो-
 क्तिरूपकदीपकानुप्रासाद्याः ॥ ३४ ॥

तेन स्निग्धाञ्जनघनघनः सोऽतिशैलेयदध्ना

लोकेशो वाङ्मनसविषयं व्यानशे श्रीविशेषम् ।

ज्यौत्स्व्यामन्तःशरदममलं व्योम पूर्णेन्दुनेव

प्रत्यग्रो वाभ्युदयित इव त्वं बलाकाकुलेन ॥ ३५ ॥

स लोकेशः ‘तेन’ शब्देन ‘श्रीविशेष’ शोभाविशेष ‘व्यानशे’
 प्राप्तवान् । किरूपः सः ? ‘स्निग्धाञ्जनघनघनः’ स्निग्ध यदञ्जन
 घनो मेघस्तद्वद्घनः शरीर यस्य । किंविशिष्टेन तेन ? ‘अतिशैलेय-
 दध्ना’ शिलया तुल्य शैलेय ईदृश दधि अतिक्रान्तः अतिशैलेयदधि-
 स्तेनातिशैलेयदध्ना, एतावताऽतीवशुक्लस्निग्धतया स्नेहषट्पल पिच्छल
 दध्यतिक्रान्तम् । किरूप श्रीविशेषम् ? ‘अवाङ्मनसविषय’ वाक् च
 मनश्च वाङ्मनसे वाङ्मनसयोर्विषयो वाङ्मनसविषयो न विद्यते
 वाङ्मनसविषयो यत्र स तम्, अतो वाचा वक्तुं मनसा चिन्तयितु
 न पार्यते । किमिव ? अमल व्योमेव, यथा ‘अन्तःशरद्’ शरत्काल-
 लस्यान्तः, ‘ज्यौत्स्व्यां’ पूर्णिमाया पूर्णेन्दुना श्रीविशेषं व्यभुते ।
 ‘वा’ अथवा क इव ? ‘त्वमिव’ यथा त्वं ‘प्रत्यग्रः’ नवीनः ‘अभ्यु-
 दयितः’ उदय प्राप्तः सन् बलाकाकुलेन श्रीविशेष व्यभुषे । व्योम-
 मेघौ भगवत उपमा । पूर्णेन्दुबलाकाकुले शङ्खस्य । शिलायास्तुल्यं

शैलेय “शिलाया एयच्च” (सि० ७-१-११३) एयच् प्रत्ययः । तदनु “प्रात्यवपरिनिरादयो गतक्रान्त-” (सि० ३-१-४७) इत्यादिना तत्पुरुषः । अतिक्रान्त शैलेय दधि येनेति बहुव्रीहौ “दध्युरःसर्पिर्मधूपानच्छाले.” (सि० ७-३-१७२) इति कप्रत्ययः स्यात् । अवाङ्मनसेति वाक् मनश्चेति वाङ्मनस “कक्सामर्ग्यजुषधेन्वनडुहवाङ्मनसाहोरात्ररात्रिदिवनक्तदिवाहर्दिबोर्वेष्टीवाक्षिभुवदारगवम्” (सि० ७-३-९७) इति समासान्तोऽत्प्रत्ययो निपातश्च । व्यानशे अशौटि व्याप्रौ । ज्योत्स्ना विद्यते यस्या सा ज्यौत्स्नी “ज्योत्स्नादिभ्योऽण्” (सि० ७-२-३४) अण्, वृद्धिः, “अवर्णवर्णस्य” (सि० ७-४-६८) इत्यालोपे, “अणञेयेकण्ठनञ्स्त्रज्जटिताम्” (सि० २-४-२०) ङीप्रत्यये ज्यौत्स्नीरूपम् । शरदोऽन्तर्मध्यमन्तःशरद् “शरदादेः” (सि० ७-३-९२) अत्प्रत्ययः । अयि वयि पयि मयि नयि चयि रयि गतौ, अय् अभि-उत्पूर्वः कप्रत्ययेऽभ्युदयितः । अत्रोपमानमालोपमोदात्तानि ॥ ३५ ॥

तस्मिन् शङ्खे पूर्यमाणे सति यज्जात तद्विशेषकेनाह—

तस्मिन्नीशे धमति जलजं छिन्नमूलद्रुवत्ते

शस्त्राध्यक्षाः सपदि विगलच्चेतनाः पेतुरुर्व्याम् ।

आश्वं चाशु व्यजयत मनो मन्दुराभ्यः प्रणश्य-

न्मूढात्मेवाद्युचत चतुरोपाश्रयं हास्तिकं च ॥ ३६ ॥

हारावाप्सीरदधत हृदीवानने पौरनार्यो

योद्धुर्गुच्छच्छदवदपतन् फाल्गुनेऽस्त्राणि पाणेः ।

प्राकाराग्र्याण्यपि विजगलुर्गण्डशैला हवाद्रेः

पूचक्रे च प्रतिरुतनिभाद्भूरिभीरुजयन्तः ॥ ३७ ॥

तस्थुर्वीराः क्षितिपतिसमे यद्भविष्या हिर्यैवा-

स्थानस्थान्तः किमिति चकितोऽधोक्षजः क्षोभमार्षीत् ।

किं वा कम्बोर्नगरवरणे मूर्च्छति प्रौढनादे

सर्वं पारिप्लवमिति तदा तथ्यतामाप वाक्यम् ॥ ३८ ॥

त्रिभिर्विशेषकम् ॥

‘तस्मिन्नीशे’ श्रीनेमिजिनस्वामिनि ‘जलज’ गङ्गा ‘धमति’ वाद-
यति सति ‘ते’ प्रसिद्धा ‘गङ्गाध्यक्षा’ आयुधरक्षकाश्लिषमूलद्रु-
वन् ‘उर्व्या’ पृथिव्या पेतुः । द्रुवृक्षः । किंरूपाः शस्त्राध्यक्षाः ?
‘सपदि’ तत्कालं विगलन्ती चेतना येषां ते विगलच्चेतना । ‘च’
अन्यन् ‘आश्व’ अश्वसमूह ‘मन्दुराभ्यः’ हयशालाभ्यः ‘आशु’ शीघ्रं
‘प्रणश्यन्’ पलायमानं मनो व्यजयत । अश्वानां समूह आश्वम् ।
अश्वैर्भीतैस्त्रस्यद्भिर्वेगेन मनोऽपि जितमित्यर्थः । ‘मूढात्मेवामुचत
चतुरोपाश्रय हास्तिक च’ च अन्यद् हास्तिक हस्तिना समूहः चतुरो-
पाश्रय हस्तिशालाममुचत्, सिंहनादभ्रान्त्या हस्तिनो हस्तिशालात-
स्तस्ता इत्यर्थः । क इव ? ‘मूढात्मेव’ यथा मूढात्मा मूर्खश्चतुरोपा-
श्रय चतुराणां दक्षाणामुपाश्रयं स्थानं मुचति । “मूढेनैवौज्ज्यत च
चतुरोपाश्रय हास्तिकेन” इति पाठे ‘औज्ज्यत’ अत्यज्यत, परम-
स्मिन् पाठे भग्नप्रक्रमो दोषः । अन्याः सर्वा उक्तयः कर्त्रा निर्व्यूढाः
सन्ति । एषा तु कर्मणेति भग्नप्रक्रमत्वम् । व्यजयतेति “परावैर्जेः”
(सि० ३-३-२८) आत्मनेपदम् । अश्वानां समूह आश्व “व-
ष्टया समूहे” (सि० ६-२-९) अण् । हस्तिना समूहो हास्तिक
“कवचिहस्त्यचित्ताच्चेकण्” (सि० ६-२-१४) इकणप्रत्ययः ।
अत्रोपमानक्रियासमुच्चयदीपकपर्यायोक्तानि । मनो व्यजयतेति वेगा-
तिशयप्रतिपादनात्पर्यायोक्तम् ॥ ३६ ॥ दारावाप्तीरिति । तस्मि-
न्नीशे जलज धमति सतीति सर्वत्रापि सबध्यते । ‘पौरनार्यः’ नाग-
रिक्स्त्रियो हृदीव ‘आनने’ मुखे ‘दारावाप्तीरदधत्’ कोर्यः ? यथा
हृदि हारस्यावाप्तिः प्राप्तिर्घ्रियते, तथा मुखेऽपि हा इति रावस्तस्या-
प्तयो धृताः । बहुवचनमेकस्या अपि बहुशो हाहाशब्दकरणात् ।

एतेनात्याकुलत्व सूचितम् । ‘योद्धुः’ भटस्य ‘पाणेः’ हस्तादस्त्राण्य-
 पतन् । किंवत् ? ‘गुच्छच्छदवत्’ गुच्छो वृक्षस्तस्य च्छदानि दलानि
 तद्वत्, यथा फाल्गुने गुच्छच्छदानि पतन्ति । योद्धुरिति जातावे-
 कवचनम् । ‘प्राकाराध्याण्यपि’ कपिशीर्षाण्यपि ‘विजगलुः’ षट्षट-
 ल्कुर्वन्ति दुर्गमित्तेर्गलितानि भ्रष्टानि । के इव ? ‘गण्डशैला इव’
 यथाऽद्रेर्गण्डशैलाः स्थूलोपला गलन्ति । ‘च’ अन्यन् ‘उज्जयन्तः’
 रैवतकः ‘प्रतिरुतनिभात्’ प्रतिशब्दमिषान् पूषके । किंविशिष्टः ?
 ‘भूरिभीः’ भूरिर्बह्वी भी भीतिर्यस्य सः । अत्र श्लेषोपमारूपकाप-
 ह्नुतिसमुच्चयदीपकानि ॥ ३७ ॥ तस्थुरिति । ‘क्षितिपतिसभे’ राज-
 सभाया ‘ह्रियैव’ लज्जयैव ‘यद्भविष्या’ दैवपरास्तस्थुः, यदैव करि-
 ष्यति तद्भविष्यतीत्येवमवष्टभ्य पलायने कातरा अमी इति प्रवाद-
 मास्थामस्ततो लज्जयैव तस्थुर्न तु धैर्येण । ‘आस्थानस्य’ सभायाः
 ‘अन्तः’ मध्ये ‘अधोक्षजः’ कृष्ण क्षोभमार्षीत् । किंविशिष्टोऽधो-
 क्षजः ? ‘किमिति चकितः’ चलचित्ततया किं किमिति शङ्कितः ।
 ‘किं वा’ अथवा बहु किं कथ्यते ? इत्यर्थः । तदा सर्वं ‘पारिप्लवं’
 क्षणिक इति वाक्यं ‘तध्यता’ सत्यतामाप । क सति ? ‘कम्बोः’ शङ्खस्य
 प्रौढनादे ‘नगरवरणे’ नगरदुर्गे ‘मूर्च्छति’ प्रवृत्तयति सति । बौद्धा हि
 सर्वं क्षणिक मन्यन्ते, तद्दृष्टेष्टाभ्यामघटमानमपि तदा घटितम् । को-
 ऽर्थः ? शङ्खस्य मद्धानादे सर्वत्र विस्तृते सति सकलगजतुरगपदादि-
 सर्वबलनागरिकत्रासप्रासादशिखरधवलगृहगबाक्षचलनप्राकारकपि-
 शीर्षकगलनरैवतकाद्रिकम्पादिना लक्षणेन सर्वत्र वैसस्थुल्य तथाऽज्जनि
 यथा सर्वं क्षणिकमिति वाक्यं सत्यमभूत् । क्षितिपतेः सभा क्षिति-
 पतिसभ तत्र, “राजवर्जितराजार्थराक्षसादेः परापि च ।” (ई०
 लिङ्गा० नपु० ११ श्लो०) इति नपुसकत्वम् । अत्र पर्यायोक्तं
 वा । प्राकारादिक्षोभे जायमाने शङ्खस्यापि सर्वपारिप्लववाक्यस्य
 घटनमिति विशेषः । ततः—“अन्यत्प्रकुर्वतः कार्यमशङ्कस्यान्वव-

स्तुनः । तथैव करणं चेति विशेषस्त्रिविधः स्मृतः ॥” (का० १०, १३६) सर्वं पारिप्लवमिति वाक्यताप्रान्या शङ्खनादाद्वैताभिधान-
मिति पर्यायोक्तम् । अत्र दीपकसमुच्चयोदात्तातिशयोक्तयः काव्यत्र-
वेऽपि ज्ञेयाः ॥ ३८ ॥

अथ शङ्खपूरणादनु यज्जात तदाह—

जानेल्लोके स जलजतया क्लेशबीजं कृपालुः

कम्बुं हित्वाऽपि हि जलशयास्थानमार्षीदथेशः ।

नेमीशोपक्रममिदमिति ज्ञातपूर्वी मुरारि-

योग्याभूमौ भुजबलपरीक्षार्थमाह्लास्त तं च ॥ ३९ ॥

‘अथ’ अनन्तरं स ईश ‘कम्बु’ शङ्ख जलजतया क्लेशानां श-
ब्दाध्यक्षमूर्च्छाहयगजत्रासप्रासादप्राकारकम्पलोकहाहाकारादीनां बी-
ज कारणं क्लेशबीजं जानन्न ‘हित्वापि’ त्यक्त्वापि ‘हि,’ इति विस्मये
‘जलशयास्थानमार्षीन्’ जलशयस्य कृष्णस्य आस्थानं सभामागच्छन् ।
शङ्खो जलजः कथ्यते तस्य भावो जलजता तया । नाम्न्येव श्लेषे-
णार्थान्तरमुद्भावयति कविः—डलयोरैक्यादन्योऽपि यो जडजो भ-
वति जडाज्जायत इति जडजो मूर्खोद्भवः । स क्लेशानां कामक्रोधकल-
हामिनिवेशपैशुन्यादीनां बीजं भवतीत्येषोऽपि जलजः । अपि हीति
विरोधोद्भावेन । जडजतया क्लेशबीजं त्यक्त्वापि यो जडमध्ये शेते
इति जडशयो मूर्खाशयवासी तस्य सभामागच्छदिति विरोधः ।
यदि जलजः क्लेशबीजं ज्ञायते तर्हि जलशयास्थाने कथं गम्यत
इति । ‘च’ अन्यत् मुरारिः ‘योग्याभूमौ’ श्रमभूमिकायां भुजबल-
परीक्षार्थं ‘त’ भगवन्तं ‘आह्लास्त’ आकारितवान् । अस्म्य यादृश
नादबलं वर्तते दोर्बलमपि तेनानुमानेन वर्तते न वेत्यभिप्रायेण
तत्परीक्षार्थमेतमाकारितवान् कृष्णः । परं राजीमती तममिप्रायं न
वेत्सीति सोऽभिप्रायः साक्षान्नोपनिबद्धः । किंविशिष्टो मुरारिः ?
‘इदं नेमीशोपक्रमं इति ज्ञातपूर्वी’ इदमिति श्रोत्रेन्द्रियप्रत्यक्षं च-

त्कारकारित्वाच्च चेतसि जागरूक शङ्खपूरण नेमीशस्योपक्रम नेमी-
शेनादौ प्रवर्तितम्, “आदावुपक्रमोपज्ञे” (हे० लिङ्गा० न० ११
श्लो०) इति ङीबत्वम् । ननु शङ्खस्तावदनेकैरपि पुरापूरि, अतोऽ-
त्रादित्वं कथं येन ङीबत्वम् ? सत्यम्, परं यादृशं सागरगिरिनगर-
क्षोभकारी भगवता शङ्खोऽपूर्यत तादृशोऽग्रेऽन्येन केनापि नास्ति
पूरित इत्यादित्वम् । तद् ज्ञातं पूर्वमनेनेति ज्ञातपूर्वम् “पूर्वमनेन
सादृशेन” (सि० ७-१-१६७) इति ईनप्रत्ययः । आह्वासेति
“हः स्पर्द्धे” (सि० ३-३-५६) इत्यात्मनेपदम् । अत्र श्लेषवि-
रोधकाव्यलिङ्गानि । नेमिः शङ्खमापूर्य कृष्णसभा गतः । श्रीकृष्णो-
ऽपि नादबलचमत्कृतो भुजबलपरीक्षार्थं मलयुद्धाय स्पर्द्धया भगव-
न्तमाहूतवान् ॥ ३९ ॥

ध्यात्वा किञ्चिन्मनसि स विभुः श्रीपतिं साह वन्द्योऽ-
न्योऽन्यं दोष्णोर्नमनविधिर्नैवावयोरस्तु सेयम् ।

साहस्राणामितरजनवधौत्तराधर्यवृत्तं

धत्तेऽभिख्यां निकषकषणं सन्मणीनामिवादः ॥ ४० ॥

स विभुर्मनसि किञ्चिद्ध्यात्वा श्रीपतिं ‘आह स्म’ उवाच ।
यदसौ त्रिभुवनस्यापि क्षोभकं मम मुष्टिप्रहारपार्ष्णिघातादिकं कथं
सोढेति भगवान् दध्यौ, तच्चातीन्द्रियमिति राजीमती न प्रत्येति,
एतदेव कलयति यद्भगवता किञ्चिद्ध्यातम् । अथ भगवान् किमु-
वाच ? हे वन्द्यो ! ‘सेयं’ भुजबलपरीक्षा आवयोः ‘अन्योऽन्यं’
परस्परं ‘दोष्णोः’ भुजयोर्नमनविधिर्नैवास्तु, एक एकतरस्य भुज
नामयतीति । अत्र युक्तिमाह—साहस्राणां पुरुषाणामितरजनव-
धौत्तराधर्यवृत्तं ‘अभिख्यां’ शोभा न धत्ते । ये सहस्रेण युध्यन्ते ते
साहस्रा उच्यन्ते । मलयुद्धे एक एकेनाधःक्रियतेऽन्यस्तूपरि भवती-
त्यौत्तराधर्यं, औत्तराधर्येण वृत्तं भवन औत्तराधर्यवृत्तम् । एतावता
सहस्रयोधिनः पुरुषाः सामान्यलोकवन्मलयुद्धेऽधःक्रियमाणा उपरि

भवन्तश्च न शोभन्त इत्यर्थः । किमिव ? 'सन्मणीना निकपकषणमिव' यथा प्रधानमणीना चन्द्रकान्तादीना निकषे शाणाय कषण समुत्तेजनमभिख्या न धत्ते । अत्रार्थान्तरन्यासोपमानानुप्रासाः ॥ ४० ॥

ओमित्युक्त्वा स्थितवति पुरः केशवे संमुखीनः

स्वाम्यप्यस्यादतरलतनुर्योगनिद्रामवाप्तः ।

द्वावप्येतावथ दशधनुष्प्रांशुरिष्टांशुमूर्त्तिं

बभ्रासाते इव नगपती सङ्गतावज्जनाख्यौ ॥ ४१ ॥

'स्वाम्यपि' नेमीश्वरोऽपि 'संमुखीनः,' समुखोऽस्थान् । क सति ? 'केशवे' कृष्णे ओमित्युक्त्वा 'पुरः,' अग्रे स्थितवति सति यद्भूगवता भुजयोर्नमनविधिनैव भुजबलपरीक्षाऽस्त्वित्युक्तं तत्प्रतिपद्य स्वामिनोऽग्रे ऊर्ध्वं स्थिते कृष्णे स्वाम्यपि समुखस्तथावित्यर्थः । किंविशिष्टो भगवान् ? 'अतरलतनु' अतरला निश्चला तनुर्यस्य सः । उत्प्रेक्ष्यते—निश्चलाङ्गतया योगनिद्रामवाप्त इव । 'अथ' अनन्तर 'एतौ द्वावपि' कृष्णेनेमिनौ 'बभ्रासाते' विरेजतु । किंविशिष्टावेतौ ? 'दशधनुष्प्राशुरिष्टांशुमूर्त्तिं' दश धनूषि प्राशुरुषैस्तरा रिष्टरत्नवदशबो यस्याः सा रिष्टाशुरीदृशा मूर्त्तिर्ययोस्तौ । उत्प्रेक्ष्यते 'सगतौ' मिलितौ 'अज्जनाख्यौ' अज्जननामानौ 'नगपती' महापर्वताविव । अत्र संमुख मुख मुख दृश्यतेऽस्मिन्निति समुचीन । तथा मुखसमुखादीनस्तद्दृश्यतेऽस्मिन्निति ईन । अत्रोत्प्रेक्षोपमानानुप्रासाः ॥ ४१ ॥

दूरापास्तस्फुटरसकलाकेलिकृत्यान्तराया

व्याप्तानन्ताः परिहृतगवोऽनिर्निमेषाक्षिलक्ष्याः ।

मर्त्यामर्त्याः समगमत तौ तत्र चित्रीयमाणा

रोदःखण्डे लघु निशमकाः स्थेयवन्निर्विशेषाः ॥ ४२ ॥

'मर्त्यामर्त्याः' नराभरास्तत्र 'रोदःखण्डे' आकाशपृथ्वीमध्ये 'समगमत' अमिलन् । किंविशिष्टा मर्त्यामर्त्याः ? 'दूरापास्तस्फुटरसकलाकेलिकृत्यान्तरायाः' तत्र मर्त्यपक्षे दूरेऽपास्तास्त्यक्ताः स्फुटं

प्रकटं रसा मधुराद्याः कला गीताद्याः केलयोऽम्बुविहारान्दोलनपु-
ष्पावचयाद्याः कृत्यान्तराणामापणोपवेशनक्रयविक्रयाद्यानामाद्या ला-
भा यैस्ते विमुक्तभोजनकलाभ्यासक्रीडाव्यवसाया इत्यर्थः । अम-
र्त्यपक्षे दूरेऽपास्तास्त्यक्ताः स्फुट प्रकट रसाः शृङ्गाराद्याः कला-
केलिः कामस्तस्य कृत्यानि क्रीडादीर्घिकालोडनकदलीगृहशयनना-
ट्यदर्शनाङ्गनापरिष्वङ्गादीन्येव प्रकृतप्रयोजन प्रत्यन्तराया यैस्ते ।
पुनः किरूपाः ? 'व्याप्तानन्ताः' व्याप्ताऽनन्ता पृथ्वी यैस्ते । पक्षे
व्याप्तमनन्तमाकाश यैस्ते । पुनः किरूपाः ? 'परिहृतगवः' परिहृता
त्यक्ता गौर्वाणी यैस्ते । पक्षे परिहृतो गौः स्वर्गो यैस्ते । पुनः कथभू-
ताः ? मर्त्यपक्षे 'अनिनिमेषाक्षिलक्ष्या' निर्निमेषाणि निमेषरहितानि
अनिनिमेषाणि निमेषसहितानि अक्षीणि नेत्राणि तैर्लक्ष्यन्ते ज्ञायन्ते
इति । अमर्त्यपक्षे निर्निमेषैर्निमेषरहितैरक्षिमिलक्ष्या । अतस्तत्र न-
रामराणां महासमुदाया नेत्राणां सनिमेषत्वानिमेषत्वाभ्यामेव लक्ष्य-
माणाः सन्ति । पुनः किरूपाः 'चित्रीयमाणाः' चित्रमाश्रय्य कुर्वन्तः ।
पुनः किविशिष्टाः ? 'लघु' शीघ्र 'तौ' नेमिकृष्णौ निशमिष्यामो विलो-
कयिष्याम इति निशमका । पुनः किरूपाः ? 'स्थेयवन्निर्विशेषाः'
स्थेयवन् सभ्यवत् निर्विशेषा विशेषरहिताः । समगमतेति "समो
गमृच्छिप्रच्छिथ्रुवित्स्वरत्यसिंहशः" (सि० ३-३-८४) इत्यात्मने-
पदम् । चित्रङ् सौत्रो धातुः, चित्र करोतीति "नमोवरिवश्चित्र-
डोऽर्चासेवाश्चर्ये" (सि० ३-४-३७) क्वन्, "क्वनि" (सि०
४-३-११२) ई, चित्रीयन्ते इति वर्त्तमाने "शत्रानशवेप्यति तु
सस्यौ" (सि० ५-२-२०) आनशोऽन्तः । निशमका इति शमू
दमूच् उपशमे, शम निपूर्वो निशमिष्याम इति "क्रियाया क्रियार्थाया
तुमूणकचभविष्यन्ती" (सि० ५-३-१३) णकच्प्रत्ययः ।
"मोऽरुमियमिरमिनमिगमिवमाचमः" (सि० ४-३-५५) इति
वृद्धिनिषेध । स्थेयंवदिति हैमानेकार्थे "स्थेयोऽक्षद्वक्पुरोधसोः"

इति स्थेयः । अत्राक्ष न्याय व्यवहार पश्यतीत्यक्षहन् न्यायदर्शक इत्यर्थः । अत्र श्लेषसमुच्चयोदात्तोपमानानि ॥ ४२ ॥

अग्रे भर्तुर्निजभुजमथो मत्तहस्तीव हस्तं

व्यातत्पास्याद्यदुपरिवृढो दक्षिणं पुष्कराग्रम् ।

यस्य द्युभ्राम्बुधिपरतटं राजकान्यप्यवापुः

स्कन्धावरैः सह नहि परोलक्षसद्यानपात्रैः ॥ ४३ ॥

‘अथो’ अनन्तर ‘यदुपरिवृढ’ कृष्णो भर्तुरग्रे दक्षिण निजभुज ‘व्यातत्य’ विस्तार्य अस्थान् । किविशिष्ट निजभुजम् ? ‘पुष्कराग्र’ पुष्करेण कमलेन अग्र प्रधानम् । करे कमल हि लक्षण वर्त्तते । अथवा पुष्करवत् कमलवदग्र यस्य तम् । क इव ? ‘मत्तहस्तीव’ यथा मत्त-हस्ती ‘हस्त’ गुण्डादण्ड व्यातत्य तिष्ठति । किरूप हस्तम् ? पुष्कर-पुष्करसङ्गकमग्र यस्य त पुष्कराग्रम् । गुण्डादण्डस्याग्र पुष्कर क-ध्यते । अथ भुजस्य बलमानमाह—‘राजकान्यपि’ राजसमूहा अपि ‘स्कन्धावरैः’ महासैन्यै सह ‘यस्य’ भुजस्य ‘द्युभ्राम्बुधिपरतट’ बलसमुद्रपार नावापुः । एतावता षोडश राजसहस्रा ससैन्या अपि यस्य भुजस्य बलपार न यान्ति “सोलस रायसहस्रा०” इत्या गमप्रामाण्यात् । किविशिष्टैः स्कन्धावरैः ? ‘परोलक्षसद्यानपात्रै’ परोलक्षाणि—लक्षातीतानि सन्ति—प्रधानानि यानानि—वाहनानि ग-जाश्चरूपाणि तेषा पात्रैः—स्थानैः । श्लेषेण प्रतीयमानमर्थान्तर यथा-अम्बुधेः—समुद्रस्य तीरे स्कन्धावरैर्लोकैरुद्धिप्रसिद्धैरत्यन्तगरिष्ठबहन-समूहैर्न प्राप्यते । किरूपैः स्कन्धावरैः ? परोलक्षाणि सन्ति—विद्य-मानानि यानपात्राणि प्रवहणानि येषु । अत्र राज्ञा समूहा राज-कानि “गोत्रोक्षवत्सोऽपूवृद्धाऽजोरभ्रमनुष्यराजराजन्यराजपुत्रादकब्” (सि० ६-२-१२) इत्यकब् । लक्षात्पराणि परोलक्षाणि “पर-शतादि” (सि० ३-१-७५) इति पञ्चमीतत्पुरुषः । सूत्रबला-देव परः सविसर्गः । अत्रोपमाश्लेषोदात्तानि ॥ ४३ ॥

हस्ते सन्ध्ये स्पृशति किमपि स्वामिनोऽनेकपस्या-
नंस्तास्कन्ध हरिभुजलता सा स्वयं स्तब्धितापि ।

मेरुं दण्डं क्षितितलमथ च्छत्रमाधातुमीष्टे

यस्तस्यैतत्किमिति च सुरास्तत्र संप्रावदन्त ॥ ४४ ॥

सा हरिभुजलता 'स्तब्धितापि' भृश दृढीकृतापि 'आस्कन्ध'
स्कन्ध यावन् स्वयं 'अनस्त' नता । क सति ? 'स्वामिनः' श्रीनेमिना-
थस्य 'सन्ध्ये' वामे हस्ते 'किमपि' अल्पमात्र स्पृशति सति । स्वा-
मिना मनागेव वामभुजेन लीलयाऽऽक्रम्य कृष्णस्य बाहा स्कन्ध
यावद्वालितेत्यर्थः । किरूपस्य स्वामिनः ? 'अनेकपस्य' अनेकान् पाति
रक्षतीत्यनेकपस्तस्य । अत्र प्रतीयमानमर्थान्तरम्—अन्यस्याप्यनेकपस्य
हस्तिनो हस्ते—शुण्डादण्डे किञ्चित्स्पृशति मति लता 'आस्कन्ध'
यावत्प्रकाण्डं नमति । 'च' अन्यन् 'सुरा' देवा 'तत्र' समये इति
'संप्रावदन्त' सभूय सममेवोचुः । इतीति किम् ? 'य' भगवान् मेरु
दण्ड 'अथ' अनन्तर 'क्षितितल' पृथ्वीतलं छत्र 'आधातु' रचयितु
'ईष्टे' समर्थो भवति तस्य 'एतद्' हरिभुजावालन 'किम् ?' न कि-
ञ्चिदित्यर्थः । अनस्तेति "भूपार्थसन्किरादिभ्यश्च चिक्चौ" (सि०
३-४-९३) इति कर्मकर्तरि चिक्निषेधः । स्वामी बाहामनमयद्,
बाहा स्वयमनस्त । आस्कन्धमिति "पर्यपाङ्बहिरच् पञ्चम्या"
(सि० ३-१-३२) अनेन पञ्चम्यव्ययीभावः । संप्रावदन्तेति
"व्यक्तवाचा सहोक्तौ" (सि० ३-३-७९) इत्यात्मनेपदम् ।
सन्ध्ये हस्ते इति पर्यायोक्तम् । स्वामिनाऽङ्गेशन बाहा वालितेत्यर्थस्य
लभ्यमानत्वात्किमपीति पदमेतदर्थोक्तम् । भुजलतेति समासो-
क्तम् । मेरु दण्डमित्यर्थान्तरन्यासः, निषेध उदात्तं वा, युगपत्क्रिया-
रूपः समुच्चयश्च । "निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषामिष्टित्तया ।"
(का० १०, १०६) इति ॥ ४४ ॥

मद्दोर्दण्डोऽप्यहह सहसा नागलक्षैरनम्यः

श्रीशैवेयं प्रति कथमसौ पद्मतन्तूयते स्म ।

यद्वा न्यायोऽजनि विधिवशात्काकतालीयकोऽसौ

तत्कृत्वाऽस्य प्रतिकृतिमहं तुल्यवीर्योऽप्यसानि ॥ ४५ ॥

आस्यच्छायैरिति निगदतो देवकीनन्दनस्य

त्रैलोक्येशस्तृणितकुलिशं वाममायंस्त बाहुम् ।

अन्तःपङ्काकुलितकलितातङ्कलोकस्य दित्सुः

कारुण्येनाशुभदिव तदा चैप हस्तावलम्बम् ॥ ४६ ॥ युग्मम् ॥

‘त्रैलोक्येशः’ श्रीनेमिनाथो वाम बाहु ‘आयस्त’ विस्तारया-
मास । कस्य विकुर्वतः ? ‘देवकीनन्दनस्य’ कृष्णस्य ‘आस्यच्छायैः’
मुखच्छायाभिरिति निगदत सत । इतीति किम् ? मद्दो० ‘अहह’
इति खेदे, असौ ‘मद्दोर्दण्डोऽपि’ मम भुजादण्डोऽपि ‘सहसा-
हृदिति ‘श्रीशैवेयं प्रति’ श्रीनेमिनाथ प्रति कथ ‘पद्मतन्तूयते
स्म ?’ पद्मतन्तुरिवाचरति स्म ? । यथा पद्मतन्तु, सुखेन नम्यते
तथा नत इत्यर्थः । किरूपो मद्दोर्दण्डः ? ‘नागलक्षैः’ गजलक्षैर’
नम्यः । इति प्रथमचिन्तायामतिशयमा मुखच्छाया । ‘यद्वा
अथवा असौ विधिवशान् ‘काकतालीयको न्यायोऽजनि’ यथा
तालस्याध, काको निविष्टोऽकस्मात्तालफले पतिते काको विनष्टः,
एव मद्बाहुरपि दैवानुभावादेव सहसा नतो न तु नेमिनोऽधिका
बलसभावनेति द्वितीयचिन्ताया मध्यमा मुखच्छाया । ‘तन्’
तस्मात्कारणादहमस्य प्रतिकृति कृत्वा तुल्य वीर्यं बल यस्य ममेति
तुल्यवीर्योऽपि ‘असानि’ भवानि । यथाऽनेन मद्बाहुर्नामितस्तथाऽहम-
प्येतस्य बाहु नमयामीति प्रतिकृतिरिति चिन्ताया दृष्टप्राया छाया ।
किंविशिष्ट बाहुम् ? ‘तृणितकुलिश’ तृणीकृत कुलिश—वज्र येन स
तम्, वज्रमपि यस्याग्रेऽसारत्वात्तृणप्रायमिवेत्यर्थः । ‘च’ अन्यत्तदा
‘एषः’ भगवान् ‘अन्तःपङ्काकुलितकलितातङ्कलोकस्य कारुण्येन

हस्तावलम्ब दित्सुरिवाशुभन्' पङ्कः पाप कर्दमश्च पङ्कस्यान्तरन्त -
 पङ्क अन्तःपङ्क आकुलित कलित आतङ्को येन स कलि-
 तातङ्कः अन्तःपङ्काकुलितश्चासौ कलितातङ्कश्च अन्तःपङ्काकुलित-
 कलितातङ्कः, अन्तःपङ्काकुलितकलितातङ्कश्चासौ लोकश्च अन्त -
 पङ्काकुलितकलितातङ्कलोकस्तस्य बाहु विस्तार्य स्थितो भगवान् ।
 पङ्कमध्ये आकुलितानां सभयानां लोकानां समुद्धरणाय कारुण्येन
 हस्तावलम्ब दास्यतीति ज्ञायते । अत्र काकतालीयस्य तुल्य काक-
 तालीय "काकतालीयादयः" (सि० ७-१-११७) इति साधु-
 स्तत स्वार्थे क. । अस्मानीति असक् भुवि, अस्, "प्रैषानुज्ञाव-
 मरे कृत्यपञ्चम्यौ" (सि० ५-४-२९) इति पञ्चमी, तत
 आनिवृत्त्यये सिद्धम् । आस्यच्छायैरिति "सेनाशालासुरालाया"
 (हे० लि० नपु० १२ श्लो०) इति न पुस्त्वम् । वृणितेति वृणमक-
 रोन् "णिञ्बहुल नाम्नः कृगादिषु" (सि० ३-४-४२) णिच्,
 "व्यन्त्यस्वरादे" (सि० ७-४-४३) अन्त्यस्वरलोपः । वृण्यते
 स्म क्त, इट्, "सेदक्तयोः" (सि० ४-३-८४) णिज्लोपः ।
 आयस्तेति "आडो यमहन स्वेऽङ्गे च" (सि० ३-३-८६)
 इत्यात्मनेपदम् । अत्र महो० द्रव्यक्रियाविरोध उपमा पर्यायोक्त
 च । पद्मतन्तूयते स्मेति नम्रीभूत इत्यर्थस्य वाच्यमानत्वाद्
 यद्वेत्यर्थान्तरन्यासः । आस्यच्छायैरित्यनुमानम् । अन्तःपङ्का०
 उत्प्रेक्षा ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

पूर्वं पाष्णीं तदनु सकले गोहिरे भूमिपीठा-

दुर्धर्मात्वा भुजचलचयीः पीडयन् सर्वदेहम् ।

अत्यायस्यन्नपि हरिरुभापाणि नानीनमत्तां

बाहामब्धिप्रसृतहिमवद्दीर्घदंष्ट्रामिवेभः ॥ ४७ ॥

'हरिः' कृष्ण उभापाणि यथा भवति 'अत्यायस्यन्नपि' अतिय-
 तमानोऽपि ता बाहा नाऽनीनमन् । उभाभ्यां पाणिभ्यां कृत्वा
 उभापाणि, एकेन बाहुनाऽऽक्रान्तो हस्तो यदा न नमति तदा

द्वाभ्यामपि मुजाभ्यामाक्रान्त इत्यर्थः । तत्र मुजानमने श्रीकृष्णस्य प्रयासातिरेकमाह—किं कृत्वा पूर्वं पाणिं तदनु सकले गोहिरे भूमिपीठानुचैर्नीत्वा । पाणिं पादग्रम् । गोहिर पादमूलम् । किरूपो हरि ? ‘मुजबलचयी’ मुजे बलस्य चयमिच्छन् । किं कुर्वन् ? ‘सर्वदेह पीडयन्’ सर्वस्यापि शरीरस्य प्राण मुजे एव समागच्छतीति कृत्वा । क इव ? ‘इभ इव’ यथा इभ ‘अद्विप्रस्तु-तहिमवदीर्घदष्टाम’ न नमयति अद्वौ—समुद्रे प्रमृता—विस्तीर्णा दीर्घा चासौ दष्टा च दीर्घदष्टा हिमवतो दीर्घदष्टा हिमवदीर्घदष्टा ताम् । हिमवान् पर्वतो जम्बूद्वीपाद्दहिल्लवणसमुद्रे दष्टाकारेण पूर्वस्या पश्चिमाया षट्पट्टियोजनशतानि दीर्घो वर्त्तते । अत्र मुजबलच-यीर्मुजबलस्य चयमिच्छतीति “अमाव्ययात्कयन् च” (सि० ३-४-२३) कयन् प्रत्ययः, “कयि” (सि० ४-३-११२) यी मुजबलचयीयतीति “किप्” (सि० ५-३-१४८) किप्, “अत” (सि० ४-३-८२) अलोपः, “यो० वयव्यञ्जने लुक्” (सि० ४-४-१२१) यलोपः, “अप्रयोगीन” (सि० १-१-३७) किप्लोपः सि, “सो रु.” (सि० २-१-७२) । उभाभ्या पाणिभ्या कृत्वा उभापाणि “द्विदण्ड्यादि” (सि० ७-३-७५) इच्प्रत्यय उभापाणीति निपात “क्रियाविशेषणान्” (सि० २-२-४१) अम्, लोपश्च । अत्र विशेषोक्तिपरिकरो-पमानानि ॥ ४७ ॥

अद्रेः शाखां मरुदिव मनाक्कालयित्वा सलीलं
स्वामी बाहां हरिमिव हरि दोलयामास विष्वक् ।

तुल्यैर्गोत्राजयजयरवोद्धोषपूर्वं च मुक्ताः

सिद्धस्वार्थं दिवि सुमनसस्तं तृषेवाभ्यपसन् ॥ ४८ ॥

स्वामी ‘विष्वक्’ समन्तात् ‘हरिमिव’ वातरमिव ‘हरि’ कृष्ण दोलयामास । किं कृत्वा ? सलीलं यथा भवति बाहा मनाक् चालयित्वा । क इव ? ‘मरुदिव’ वायुरिव यथा मरुद् ‘अद्रेः’

वृक्षस्य शाखा चालयित्वा हरि वानर दोलयति । 'च' अन्यत्
 सुमनस त भगवन्त अभ्यपन्नम् । किविशिष्टा सुमनसः ?
 'गोत्रान्' नाम्नः 'तुल्यै' सुमनोभिः, 'दिवि' आकाशे जयजयरवो-
 द्घोषपूर्व मुक्ताः । सुमनसो देवा पुष्पाणि च । गगनाङ्गणे देवै-
 र्जयजयारावमुच्चरद्भिः कुसुमवृष्टिः कृतेत्यर्थः । किरूप तम् ?
 'सिद्धस्वार्थे' सिद्धो निष्पन्नः स्वार्थ आत्मार्थो यस्य तम् ।
 उत्प्रेक्ष्यते 'तृषा इव' लोभेनेव यथान्येऽपि गोत्रादन्वयात्तुल्यै सगो-
 त्रैर्मुक्ता आक्षिप्तास्तृणया सिद्धस्वार्थं पुरुषमभिपतन्ति । सिद्धो
 -निष्पन्न स्व-आत्मीयोऽर्थो यस्मात्तम् । ये गोत्रिभिर्मुक्ता भवन्ति ते
 निगवाराः सन्तो यस्मात्स्वार्थः सिध्यति लोभेन त श्रयन्ति । अद्रे-
 रिलनेकार्थमपि पर शाखासयोगाद्बृक्षवाचकमिति न सदिग्धदोषः ।
 "तृट् तृणावत्तर्षवच्च भवेल्लिप्तापिपासयोः ।" (हैम अने० १-१५)
 इति तृट लोभवाची । अत्रोपमाशब्दश्रेपोत्प्रेक्षाक्रियासमुच्चया ॥४८॥

वीक्षापन्नोऽप्यधिहसमुखो दोषमुन्मुच्य दोष्मा-

नङ्केपालिं दददिति हरिः स्वामिनं व्याजहार ।

भ्रातः ! स्थान्ना जगति भवतोऽजग्यमेवासमद्य

प्रद्युम्नाग्री इव मधुनभःश्वाससाहायकेन ॥ ४९ ॥

'हरिः' कृष्ण, 'अङ्केपालिं' आलिङ्गन ददत्सन स्वामिन इति
 'व्याजहार' उवाच । किरूपो हरिः ? 'वीक्षापन्नोऽपि' विलक्षोऽपि
 'अधिहसमुखः' अधिको हसो हास्य यस्मिन्नेवविध मुख यस्य ।
 किं कृत्वा ? 'दोष' भुजमुन्मुच्य, 'दोष्मान्' बलिष्ठः । किमाह ?
 हे भ्रात ! अद्याह भवतः 'स्थान्ना' बलेन 'जगति' विश्वे अजग्य
 एव 'आस' अभवम् । परैर्जेतुमशक्नोऽजग्यः । अग्रेऽयह बलवा-
 नस्मि पर त्वद्वलेन सर्वत्राप्यजग्यो भविष्यामीत्यर्थः । काविव ?
 'प्रद्युम्नाग्री इव' यथा प्रद्युम्नाग्री कामानलौ 'मधुनभःश्वाससाहाय-
 केन' मधु-वसन्तो नभःश्वासो-वायुस्तयोः साहाय्येनाजग्यौ भवतः ।

जेतुमगच्छोऽजयः, “य एच्चात ” (सि० ५-१-२८) यप्रत्ययः
 “क्षय्यजयौ शक्तौ” (मि० ४-३-९०) इति निपातः ।
 वीक्षापन्नोऽपीत्यादि वैयर्थ्यमिचारिभावोदयः । उदात्तमालो-
 पमानुप्रासा ॥ ४९ ॥

नेनात्यन्तं किमपि हलिनालोच्य सौभ्रात्रभाजा

सर्वस्वेच्छाललनविषयेऽभ्यर्थितोऽत्यादरेण ।

भ्राजिष्णुश्रीरथ स विदधन्नर्मकर्माणि जिष्णोः

शुद्धान्तेऽप्यस्खलितगतिकोऽद्वेपरागश्चिखेल ॥ ५० ॥

‘अथ’ अनन्तर ‘म’ भगवान् ‘जिष्णोः’ कृष्णस्य ‘शुद्धान्तेऽपि’
 अन्तःपुरेऽपि ‘नर्मकर्माणि’ हास्यकर्माणि ‘विदधन्’ कुर्वन् अस्खलि-
 तगतिकः सन् ‘चिखेल’ चिक्रीड । निरूपः मः ? ‘तेन’ कृष्णेन
 ‘हलिना’ बलदेवेन सह किमप्यत्यन्तमालोच्य ‘सौभ्रात्रभाजा’
 सुभ्रातृत्वभाजा सता सर्वस्वेच्छाललनविषयेऽत्यादरेणाभ्यर्थितः ।
 सर्वस्वेच्छया ललन-कीडनतद्विषये, सम्बन्धश्चायम्—“तदा कृष्णः
 श्रीनेमिना सह प्रीतिवार्त्ता विवाय बलदेवेन सह सन्नार्थं लक्ष्मी-
 गृहसगान् तत्र बह्मलोचितम् । राज्ञा गृहमभ्रत्वाद्राजीमती न
 वेत्ति किमालोचितमिति । तत्र श्रीकृष्णो बलदेवमेवमवादीन्,
 यद्वन्धो ! दृष्टं नेमिबाहुबलम् ? । एष ‘कीटिकासञ्चित तित्तिरि-
 श्विनोति’ इति न्यायेनात्मभिर्भूरितरसग्रामङ्केगकोटिभिः समर्जित
 राज्यमवसरे हेलया लास्यतीति नास्य विश्वासः कर्तुमर्ह इति याव-
 द्भक्तितावलक्ष्मीदेव्या ‘नेमिकुमार पाणिग्रहणराज्याङ्गीकरणपराङ्मुख
 एव प्रव्रजिष्यति’ इति श्रीनमिनाथेनोक्तमस्तीत्युच्यते, तच्छ्रवणाद्विमुक्त-
 शङ्कः समुलसितनिविडभ्रातृस्नेहः स्वसौधमागत्य श्रीनेमिनमाकार्य
 सस्नेहमूचिवान् । बान्धव ! त्वयाऽस्मदनुग्रहार्थं मत्सौधान्तःपुरेऽपि
 स्वभ्रातृजायामिः सह निःशङ्कतया नर्मकर्मादिक्रीडा कर्त्तव्या ।”
 किरूपः ? भ्राजिष्णुर्देदीप्यमाना श्री शोभा यस्य स भ्राजिष्णुश्रीः ।

पुन किं प ? 'अद्वेषराग.' अन्त पुरे स्वजनेच्छया क्रीडन्नपि
 भगवान् रागद्वेषकलङ्कणिकारहित एव । अत्र सौभ्रात्रमिति
 शोभनो भ्राता सुभ्राता सुभ्रातुर्भावः सौभ्रात्रम्, "युवादेरण्"
 (सि० ७-१-६७) अण्प्रत्ययः । भ्राजते इत्येव शील. "भ्राज्य-
 लङ्कृग्निराकृग्—" (सि० ५-२-२८) इण्प्रत्ययः । अत्र
 परिरुविशेषोत्तयनुप्रासाः । नर्मकर्मादिकारणेऽपि रागद्वेषानुत्पत्ति-
 विशेषोक्तिः ॥ ५० ॥

इत्युच्चार्य-श्रीशीलरत्नसुरविरचिताया श्रीजैनमेघदूत-
 महाकाव्यटीकाया प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः ।

प्रथमे सर्गे श्रीनेमिनो रूपवर्णनादनु शङ्खपूरणहरिभुजानाम-
नादिक्रीडोक्ता । अथ वसन्तक्रीडाप्रस्तावनार्थं वसन्तवर्णनमाह—

एवं दिष्टे व्रजति जनयन्ध्वनीनाङ्गनानां

विश्वस्तत्वं यमनियमभीदायको व्याप्तविश्वः ।

विश्वाधीशं प्रति रतिपतेरभ्यमित्रीणतस्तं

प्रादुभूतः सुरभिरभितः किं नु नासीरवीरः ? ॥ १ ॥

‘एव’ अमुना प्रकारेण विविधक्रीडाकौतुकेन ‘दिष्टे’ काले व्रजति
सति ‘अभित.’ समन्तान् ‘सुरभिः’ वसन्तः ‘प्रादुर्भूतः’ प्रकटी-
यभूव । किभूतः सुरभिः ? ‘नु’ इति वितर्के ‘रतिपते.’ कामस्य
किम् ? ‘नासीरवीर.’ नासीरमग्रयान तत्र वीरो नासीरवीर,—
अग्रेसरवीर. सेनानीरित्यर्थः । किं कुर्वन् ? ‘अध्वनीनाङ्गनानाम्’
पथिकस्त्रीणां ‘विश्वस्तत्वं’ विधवत्त्वं जनयन्, वसन्ते हि फलित-
पुष्पितलताविलोकनकोकिलाकूजितश्रवणदक्षिणपवनादिभिरनुमादज-
नकैर्वियोगार्त्तानां पथिकानां मरणसङ्कावान् । पक्षेऽध्वनीनाङ्गनानां
विश्वस्तत्वं विश्वाससहितत्वं जनयन् सेनानी* हि अग्रगं सन् त्रस्य-
न्तीनां स्त्रीणां मा मैधुरिति विश्वासं जनयति । पुनः किभूतः ?
‘यमनियमभीदायकः’ यमा,—पञ्चव्रतानि नियमाः सत्यशौचा-
द्यास्तेषां भियं ददातीति यमनियमभीदायकः । पक्षे यमवन्नियम
बन्धनं तस्य भियं ददातीति यमनियमभीदायकः । सेनान्यमाग-
च्छन्तमकस्माद्विलोक्य जना बन्धनाद्विभ्रयति । पुनः किरूपः ?
व्याप्तं विश्वं येन सः । पक्षे व्याप्ता विश्वा पृथ्वी येन सः ।
किभूतस्य रतिपतेः ? तं ‘विश्वाधीशं’ श्रीनेमिनं प्रति ‘अभ्यमित्री-
णतः’ अभ्यमित्रीणां इवाचरत्, सज्जीभूय युद्धाय योऽभिमुख
गच्छति सोऽभ्यमित्रीणः । श्रीनेमिनं जिगीषोः कामस्य सेनानीरिव

वसन्तर्तुं समेत इत्यर्थः । अध्वानमत्यन्तं गच्छतीति “अध्वान येनौ” (सि० ७-१-१०३) ईनप्रत्ययः । अमित्रमभि अत्यन्तं गच्छतीति “अभ्यमित्रमीयञ्च” (सि० ७-१-१०४) ईनप्रत्ययः, “रपृवर्णाञ्चो ण ण्कपदेऽ-” (सि० २-३-६३) नो ण, अभ्यमित्रिण इवाचरतीति “कर्तुं किप्-” (सि० ३-४-२५) अप्रत्ययः, अभ्यमित्रिणीतीति वर्त्तमाने शतृ । “प्रादुरावि. प्रकाशे” (अ० चिं० का० ६ श्लो० १७५) । श्लेष उत्प्रेक्षा ॥ १ ॥

अथ रतिपतेरभ्यमित्रिणीत इत्युक्तं तत्र वसन्तवर्णने कामस्य युद्ध-सज्जतामष्टभिः काव्यैः कथयति कवि —

वानस्पत्याः कलकिशल्यैः कौशिकाभिः प्रवालै-

स्तस्याराजन्निव तनुभृतो रागलक्ष्मीनिवासाः ।

उद्यन्मोहप्रसवरजसा चाम्बरं पूरयन्तोऽ-

भीकाभीष्टा मलयमरुतः कामवाहाः प्रससुः ॥ २ ॥

पूर्वं पुष्पाणि तदनु फलानि येषां स्युस्ते वनस्पतयः, “पुष्पैस्तु फलवान् वृक्षो वानस्पत्यो विना तु तैः ॥ फलवान् वनस्पतिः स्यान्” (अ० चिं० का० ४ श्लो० १८१-१८२) इति ‘वानस्पत्याः’ वृक्षाः । ‘तस्य’ रतिपते ‘तनुभृतः,’ मूर्त्ताः रागलक्ष्मीनिवासा इव अराजन् । अन्यस्मिन्नपि सैन्ये लक्ष्मीयुक्ता निवासा भवन्ति, कामस्य लक्ष्मी राग एव, तस्या मूर्त्तिमन्तो निवासा इव वृक्षाः । कैः ? ‘कलकिशल्यैः,’ नवीनतरमनोजपत्रैः, ‘कौशिकाभिः,’ प्रवालौत्पत्तिकारणशुद्धाभिः, ‘प्रवालैः,’ नवीनतरपल्लवैः, एते सर्वेऽपि रक्ता भवन्ति अतो रागत्वेऽपि वितर्जिता । ‘च’ अन्यन् ‘मलयमरुतः,’ मलयाचलसम्बन्धिवायव, ‘प्रससुः,’ प्रसृताः । किरूपा मलयमरुतः ? उद्यन् उद्यं गच्छन् मोहो मनोरागो येभ्यस्ते उद्यन्मोहाः, प्रसवाः—पुष्पाणि तेषां रजसा किञ्चत्वेन ‘अम्बरम्’ आकाशं पूरयन्तः । पुनः किरूपाः ? अभी-काना कामिनामभीष्टाः । पुनः कथंभूताः ? कामेन स्वेच्छया वाहो

वहनं मार्गातिक्रमण येषां ते, अथवा कामस्य बाहा—इया इव काम-
बाहा मलयानिला एव कामस्य बाहा., बाहाः कीदृशा भवन्ति ?
उद्यन प्रवलीभवन् मोहस्य मौढ्यस्य प्रसव उत्पत्तिर्यस्मात् ईदृशेन
रजसा रेणुना आकाश पूरयन्तः, तुरङ्गा. (हि) वेगेन गच्छन्तः
सुराघातैर्भूरेणुमुत्पादयन्ति, तेन च पदार्थानामदर्शनेन मौढ्य
स्यात् । पुनः कथंभूता. ? अभीका निर्भया. तेषामभीष्टा., कातरा
हि पातनपदाघातादिभीत्या तुरगाणामासन्न एव नायन्ति । अत्रा-
पह्नुतिरूपकश्लेषोत्प्रेक्षा. ॥ २ ॥

रेजुः क्रीडौपयिकगिरयो राजतालीवनाढ्याः

श्यामाः कामं किशलितनगा निष्कमोचापरीताः ।

सन्नद्यन्तः स्मरनरपतेः केतनव्रातकान्ताः

मिन्दूराक्ता इव करटिनो वर्ण्यसौवर्णवर्णाः ॥ ३ ॥

क्रीडौपयिकगिरयो रेजुः क्रीडाया—वनविहारपुष्पावचयनजला-
वगाहनादिरूपाया औपयिकाः—योग्या. (गिरय) 'रेजु.' अशु-
भन् । किरूपा. ? राजतालीवनानि—श्रीताडवनानि तैराढ्या.
समृद्धा, श्यामा, 'कामम्' अत्यर्थं किशलिताः सञ्जातकिशल्या-
नगा.—वृक्षा येषु ते । निष्क—सुवर्ण तद्रूपा मोचा.—कदल्य ताभिः
सुवर्णकदलीभिः परीताः—वेष्टिताः । उत्प्रेक्ष्यते—'स्मरनरपते'
कामभूषस्य सन्नद्यन्तः. 'करटिनः' गजेन्द्रा इव । किरूपा करटिनः ?
केतनाना—ध्वजाना व्रातेन—समूहेन कान्ताः । सिन्दूरेण अक्ता लिप्ताः ।
वर्ण्यो वर्णनीयः. सौवर्णः सुवर्णमयो वर्णो गुडिर्येषां ते "कुथे वर्ण-
परिस्तोम." (अ० चि० का० ३-३३४) इति वचनात् ।
राजतालीवनानि केतनव्राताः, किशल्यानि सिदूरः, सुवर्णकदल्यः
सुवर्णकुथाः, वनैः श्यामीभूताः पर्वता करिण इति साधर्म्यम् ।
"राजगृहं दुभ्राजि दीप्तौ" राजधातोः परोक्षाः उरसि प्रत्यये "जृभ्रम—"
(सि० ४-१-२६) इति एकारे रेजुरिति रूपम्, भ्रेजुरिति न

भवति भ्राजिधातोरात्मनेपदीयत्वादेव । उपाय एव औपयिक
 “उपायाद् ह्रस्वश्च” (सि० ७-२-१७०) इकण् ह्रस्वः । किशलानि
 सजातानि येषु ते किशलिता. “तदस्य सञ्जत तारकादिभ्य इत्”
 (सि० ७-१-१३८) इत्प्रत्ययः । सुवर्णस्य विकारोऽवयवो वा
 सौवर्ण “हेमादिभ्योऽब्” (सि० ६-२-४५) अब्प्रत्ययः ।
 अत्रोत्प्रेक्षारूपकानुप्रासाः ॥ ३ ॥

कासारान्तः शुचिखगरुचिः स्मेरराजीवराजी

रेजे राजप्रतिमकमनस्यातपत्रावलीव ।

शोभां भेजुः कुसुमिततमाः कुन्दशालासु गुल्मा

वातोद्धृता मरकतमहादण्डसन्धामराणाम् ॥ ४ ॥

‘कामारान्त’ सरोमध्ये ‘स्मेरराजीवराजी’ विकस्वरकमलश्रेणी
 रेजे । उत्प्रेक्ष्यते—‘राजप्रतिमकमनस्य’ भूपरूपकामस्य ‘आत-
 पत्रावलीव’ छत्रावलीव । किरूपा स्मेरराजीवराजी ? ‘शुचिख-
 गरुचिः’ शुचिरुज्ज्वल खगः—पक्षी राजहसस्तेन रचिः—शोभा
 यस्या, अथवा शुचौ निर्मले खगे श्रीसूर्ये रचिः—इच्छा यस्या
 सा सूर्यस्य प्रबोधदायित्वान्, पक्षे शुचि—पवित्रा खगा—आकाश-
 गामिनी रचिः कान्तिर्यस्या, अथवा शुचे—आपादस्य खग—सूर्य
 तद्बहुचि—कान्तिर्यस्या सा । ‘कुन्दशालासु’ कुन्दानां शाखासु
 ‘गुल्माः’ स्तम्भाः ‘मरकतमहादण्डसन्धामराणां शोभा भेजुः’ मरक-
 तरत्नस्य महादण्डे सन्त—प्रशस्ताश्चामरास्तेषाम् । किरूपा गुल्मा ?
 ‘कुसुमिततमाः’ अत्यर्थं सजातकुसुमा । पुनः किरूपा. ? वातेन
 उत्प्राबल्येन धृता—कम्पिताः । शाखा मरकतदण्डाः, गुल्मा
 वामराः । अत्र श्रेयोत्प्रेक्षाऽनुप्रासोपमापर्यायोक्तानि ॥ ४ ॥

संक्रीडन्तः सुपममभितो राजहंसाः सरस्सु

प्राक्रीडन्त प्रति परपुर कम्बवो नु प्रवेश्याः ।

चूताचूतान्तरमभियती रक्ततुण्डायताली

लीला दध्रे दलकिशलयामुक्तमङ्गल्यदाज्ञः ॥ ५ ॥

राजहसा. सरस्सु 'प्राक्रीडन्त' प्रकर्षेण अक्रीडन् । किं कुर्वन्तः ? 'सुषम' मनोह्र यथा भवति 'अभितः' समन्तात् 'सक्रीडन्तः' कूजन्तः, किरूपा राजहसाः ? 'तु' इति वितर्के अधिकारात् कामनरेन्द्रस्य परपुर प्रति 'प्रवेश्याः' प्रवेशे साधवः 'कम्बव' शङ्खाः, अन्योऽपि राजा यदा परस्य वैरिणः पुर प्रविशति तदा शङ्खा वाद्यन्ते, काम-स्यापि परस्य-अन्यस्य पुर-शरीर प्रति प्रवेशे कूजन्तो राजहसा एव शङ्खाः । 'चूतात्' आम्रात् चूतान्तरम् 'अभियती' अभिमुख गच्छन्ती 'रक्ततुण्डायताली' रक्ततुण्डाः शुकास्तेषामायता दीर्घा आली-श्रेणिः 'दलकिशलयामुक्तमङ्गल्यदाम्र' दलैः-पत्रै किश-लयैश्च यत् आमुक्त बद्ध मङ्गल्यदाम वन्दनमालिका तस्य लीला दध्रे । दलस्थानीया नीलवर्णा. शुका, पल्लवस्थानीयानि तेषामार-क्तानि मुखानि, यदैकस्मादाभ्रादुङ्गीय श्रेणिवद्धा नीलवर्णा आरक्त-मुखा शुकाः समकालमेव सहकारान्तरमभियान्ति तदा काम-राजस्य परपुर प्रति प्रवेशे वन्दनमालिकाशोभा भवति । सक्रीडन्त इत्यत्र कूजनार्थत्वान् परस्मैपदित्वे शत्रुप्रत्यय, अन्यथा "क्रीडोऽ-कूजने" (सि० ३-३-३३) इति सूत्रेण सपूर्वकस्य क्रीडधातो-रात्मनेपदित्वं न्यान् । प्राक्रीडन्तेति "क्रीडृ विहारे" प्र-आङ्पूर्वक., "अन्वाङ्परे." (सि० ३-३-३४) इत्यात्मनेपदम् । अभियती इत्यत्र "इणक् गतौ" इ अभि एतीति वर्तमाने "शत्रा-" (सि० ५-२-२०) शत्रुप्रत्यय. अन्, "ह्णिगोरप्विति व्यौ" (सि० ४-३-१५) (इति) यत्वम् । "ममिभजद्रक्त-" इति अप-पाठः । अत्रोत्प्रेक्षानिदर्शनानुप्रासाः ॥ ५ ॥

उच्चैश्चक्रुः प्रतिदिशमविस्पन्दमाकन्दनाग-

स्कन्धारूढाः कलकलरवान् कोकिलाः कान्तकण्ठाः ।

संनद्धन्तं त्रिभुवनजये कामराजं जिगीषून्

नग्नप्रष्टा इव यतिभटान् धीरमाह्वानयन्तः ॥ ६ ॥

कोकिलाः ‘प्रतिदिश’ दिश दिश प्रति उच्चैः, ‘कलकलरवान्’ कलकलशब्दान् चक्रुः । किरूपाः कोकिलाः ? अविस्पन्दः—निश्चलो माकन्दनागः—सहकारवृक्षः तस्य स्कन्ध—प्रकाण्ड तत्रारूढाः । पुनः किं विशिष्टाः ? ‘कान्तकण्ठा’ स्फुटम् । पुनः किरूपा ? उत्प्रेक्ष्य-
(क्ष)ते—यतय एव भटाः सुभटाः तान् ‘धीर’ सावष्टम्भ यथा भवति आह्वानयन्तो ‘नम्रप्रष्टा इव’ नम्रा—बन्दिनस्तेषु प्रष्टाः—श्रेष्ठाः, सङ्ग्रामे हि बन्दिनो वशपराक्रमादिवर्णनं कुर्वन्तः सुभटान् परस्परमुत्थापयन्ति । किरूपा नम्रप्रष्टाः ? ‘अविस्पन्दमाकन्दनाग-स्कन्धारूढा’ न विद्यते विस्पन्दश्चलनं यस्याः साऽविस्पन्दा, अविस्पन्दाया निश्चलाया माया लक्ष्म्या कन्दो यो नागो हस्ती तस्य स्कन्धमारूढा । किरूपान् यतिभटान् ? त्रिभुवनजये ‘सनहन्त’ सज्जीभवन्त कामराज ‘जिगीषून्’ जेतुमिच्छन् । सर्वदिशासु सहकारारूढाः कोकिलाः कलकलरव कुर्वाणास्त्रिभुवनजयवद्वक्त्रं कामराज प्रति युद्धाय यतिभटानाकारयन्तो बन्दिन इवेत्यर्थः । दिश (श्)दिशा शब्दद्वय । अत्रोत्प्रेक्षारूपकोदात्तानुप्रासा ॥ ६ ॥

किञ्चित्प्रेक्ष्या दरविकसितेष्वार्तवेषु प्रसूने-

ष्वन्तर्गूढाः शुशुभुरभितः पिञ्जराः केसरात्यः ।

शाखोच्चण्डेष्विव तनुभुवो वीरतूणीरकेषु

क्षिप्ता दीप्ता विशिखविसराः कान्तकल्याणपुङ्खाः ॥ ७ ॥

‘अभित.’ समन्तान् ‘दरविकसितेषु’ ईरद्विकसितेषु आर्तवेषु प्रसूनेषु ‘पिञ्जरा.’ पिङ्गाः केसरात्यः शुशुभुः । येषां पुष्पाणामृतः प्राप्तो भवति तानि आर्तवानि तेषु । किरूपाः केसरात्यः ? ‘किञ्चित्’ अल्पमात्र ‘प्रेक्ष्या’ दृश्या. ‘अन्तः’ मध्ये ‘गूढा.’ गुप्ता । उत्प्रेक्ष्य(क्ष)-
ते—‘तनुभुव.’ कामस्य ‘वीरतूणीरकेषु’ वीरनिषङ्गेषु क्षिप्ता. ‘विशिखविसरा.’ बाणसमूहा इव । कुसुमानि तूणीराः, केसरश्रेणी सरलधर्मत्वाद्वाणावलिः । किरूपेषु वीरतूणीरकेषु ? शाखासु उच्चण्डा

अवलगितास्तेषु । किविशिष्टा विशिखविसरा ? दीपाः । पुन
कथभूताः ? कान्ताः—मनोज्ञाः कल्याणस्य—सुवर्णस्य पुद्गा येषां ते ।
यथा शाखावलगितेषु तूणीरेषु मध्ये गुप्ता किञ्चित्प्रकटा सुवर्णपुद्गा
शरावलिर्भवति तथा कुसुमेषु केसरावलिः सभाव्यते । ऋतुः
प्राप्तोऽमीषामिति आर्तवानि “ऋत्वादेरण्” (“ऋत्वादिभ्योऽण्”)
(सि० ५-४-१२५) अण्प्रत्ययः । अत्र परिकरोत्प्रेक्षाऽनु-
प्रासाः ॥ ७ ॥

अग्रे तीक्ष्णं क्रमपृथु ततो नीलपत्रैः परीतं

पुष्पत्रातं दधुरभिनवं केतकीनां कलापाः ।

कोशक्षिप्तं कनककपिशं पत्रपालासिपुत्री-

प्रख्यास्त्राणां समुदयमिवानङ्गराजस्य जिष्णोः ॥ ८ ॥

‘केतकीनां कलापाः’ समूहा अभिनव पुष्पत्रातं दधुः । किंरू-
पम् ? अग्रे मुखे तीक्ष्णम्, ‘तत’ तदनन्तर क्रमेण पृथु विस्तीर्णं
नीलपत्रैः, ‘परीतं’ वेष्टितम् । पुनः किंरूपम् ? उत्प्रेक्ष्यते—‘जिष्णोः’
जयनशीलस्य अनङ्गराजस्य ‘पत्रपालासिपुत्रीप्रख्यास्त्राणाम्’ पत्रपालो
दीर्घाशस्त्रीपदासङ्गकः असिपुत्री—शस्त्री तन्मुखशस्त्राणां समुदय-
मिव । किंरूपम् ? कोशे क्षिप्त—स्थापित कनकवत् कपिश-पिङ्गम् ।
मुखे तीक्ष्णानि क्रमेण विस्तीर्णानि नीलपत्रवेष्टितानि केतकीदलानि
कामस्य पत्ररूपकोशे क्षिप्तानि मुखे तीक्ष्णानि क्रमाद्विस्तीर्णानि
कनकपिञ्चराणि पत्रपालशस्त्रीमुख्यशस्त्राणीव भ्रान्तीत्यर्थः । अत्रो-
त्प्रेक्षारूपकानुप्रासाः ॥ ८ ॥

मूलौ मूले सरलशिखरिस्कन्धमाश्लिष्टवत्यो

मध्ये पुष्पस्तबकविनताः पौरकेषु व्रतत्यः ।

आमोदेनायतमधुकरश्रेणिभिः श्रीयमाणाः

प्रापुः पूर्णा सशरमदनाधिज्यधन्वप्रतिष्ठाम् ॥ ९ ॥

‘पौरकेषु’ बाह्यारामेषु ‘व्रतत्यः’ वहयः पूर्णा ‘सशरमदनाधिज्य-

धन्वप्रतिष्ठा प्रापुः' शरेण बाणेन सह वर्तते इति सशरम्, अध्या-
रोपिता ज्या—प्रत्यञ्चा यत्र तद् अविज्यम्, अधिज्य च तद् धन्व
च अधिज्यधन्व, मदनस्य अधिज्यधन्व मदनाधिज्यधन्व, पश्चात्
सशरेण कर्मधारयः, तस्य प्रतिष्ठा सशरमदनाविज्यधन्वप्रतिष्ठा ताम् ।
किरूपा व्रतल ? 'मूलौ' शिखरे 'मूले' आदौ सरल शिखरिणः—वृक्षस्य
स्कन्ध—प्रकाण्डम् 'आश्लिष्टवत्यः' आलिङ्गितवत्यः, मध्ये पुष्पाणा
स्तवकेन 'विनताः' नम्राः 'आमोदेन' परिमलेन 'आयतमधुकर-
श्रेणिभिः श्रीयमाणा.' इत्यादि स्पष्टम् । अतोऽन्ते आदौ च वृक्ष-
स्कन्धे श्लिष्टा अन्तः पुष्पस्तवकनम्राः धनुःस्थानीया बहयः,
शररूपा भ्रमरश्रेणीत्यर्थः । अत्र निदर्शनाऽनुप्राप्तौ ॥ ९ ॥

मूर्ध्नि श्लिष्टभ्रमरपटलैः कृष्णशीर्षण्यरक्षाः

शाखाबाहाविधृतफलकाः कङ्कटद्वल्कवेष्टाः ।

पत्राङ्कुरैः पुलकिततमाः सारधर्मप्रकाण्डाः

कीरारावैः किलिकिलिकृतो भ्रेजिरे जर्णयोधाः ॥१०॥

'जर्णयोधाः' वृक्षमृदा 'भ्रेजिरे' राजिताः, अधिकारात् काम-
राजस्येति ज्ञेयम् । किरूपाः ? 'मूर्ध्नि' शिखरे 'श्लिष्टभ्रमरपटलैः'
सबद्धभ्रमरसमूहैः, कृष्ण-रचिता शीर्षण्येन—शिरस्त्राणेन रक्षा
यैस्ते, सुभदाना शीर्षे शिरस्त्राणो भवति, सबद्धानि भ्रमरपट-
लान्येव लोहमय शिरस्त्राणम् । पुनः किरूपाः ? शाखा एव बाहा-
स्ताभिः विधृतानि फलानि यैस्ते शाखाबाहाविधृतफलकाः, योधपक्षे
शाखा इव दीर्घा बाहाः शाखाबाहास्ताभिर्विधृतानि फलकानि
आवरणानि यैस्ते । कङ्कटः कवचं तद्वदाचरन् वल्कस्य वेष्टो येषु
ते । पत्राण्येव अङ्कुराः पत्राङ्कुरास्तैः प्रकृष्ट पुलकिताः पुलकिततमाः ।
सारः स्थिरो धर्मः स्वभावो यस्य तत् सारधर्मं प्रकाण्डं वेष्टा ते,
योधपक्षे सार धर्म—धनुः प्राति—पूरयतीति "आतो डोऽह्मावामः"
(सि० ५-१-७६) इति उप्रत्यये सारधर्मप्राः, एवविधाः

काण्डाः—शरा येषां ते । कीराणां—शुकानाम् आरावैः—शब्दैः
 ‘किलिकिलिकृतः’ किलिकिलि कुर्वन्तीति किलिकिलिकृतः । अतो
 वृक्षा एव कामस्य योवा इव भान्तीत्यर्थः । कङ्कट इवाचरतीति
 “कर्तुं क्विप्” (सि० ३-४-२५) क्विप्, अप्रत्ययः, कङ्कट-
 तीति वर्तमाने (शतृप्रत्ययः) । अत्र निदर्शनारूपकश्लेषा ॥ १० ॥

मन्दं मन्दं तपति तपनस्यातपे यत्प्रतापः

प्रापत् पोषं विषमविशिखस्येति चित्रीयते न ।

चित्रं त्वेतद्भजदमलतां मण्डलं शीतरश्मे-

यूनामन्तःकरणशरणं रागमापूपुष्यत् ॥ ११ ॥

यद् ‘विषमविशिखस्य’ कामस्य प्रतापः ‘तपनस्य’ सूर्यस्य
 आतपे तपति सति मन्द मन्द पोषं प्रापन् इति न चित्रीयते—चित्रं
 न करोति, यद् रवेरपि आतपो मन्द मन्द तपन् पोषं प्राप,
 कामस्यापि प्रतापः पोषं प्राप । ‘तु’ पुनर् एतन् ‘चित्रम्’ आश्चर्यं यन्
 ‘शीतरश्मे’ चन्द्रस्य मण्डलं ‘अमलताम्’ निर्मलतां भजत् सन् यूना
 ‘अन्तःकरणशरणम्’ चित्तस्थानं रागं ‘आपूपुष्यन्’ वर्धयति स्म,
 चन्द्रमण्डलं स्वयं निर्मलत्वं भजति, यूना चित्ते रागं वर्धयति
 तच्चित्रम् । आपूपुष्यत् “पुष्यन् वारणे” आहपूर्वः “चुरादिभ्यो णिच्”
 (सि० ३-४-१७) इति । अत्र समाधिः आक्षेपो विषमोऽनुप्रा-
 सश्च, तत्र “निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिधित्तया । वक्ष्य-
 माणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः ॥” (का० प्र० १०,
 १०६) इति । “गुणक्रियाभ्यां कार्यस्य कारणस्य गुणक्रिये ।
 क्रमेण च विरुद्धे यत्स एष विषमो मतः ॥” (का० प्र० १०, १२७)
 इति चित्रीयते नेत्यादि आक्षेपः, चित्रं त्वेतदित्यादि विषमः ॥ ११ ॥

इत्थं तत्र प्रभवति मथौ बर्कराबद्धचेतः-

प्रीतिः सान्तःपुरपरिजनोज्ज्वेद्युरुद्यानदेशम् ।

सर्वात्मध्व्याधिकरुचिरगात् सिन्धुरस्कन्धमध्या-

रूढेनामा भुवनपतिना नेमिना ताक्ष्यलक्ष्मा ॥ १२ ॥

‘अन्येद्युः’ अन्यदिने ‘सान्तपुरपरिजनः’ अन्तःपुरपरिवार-
युक्तः ‘ताक्ष्यलक्ष्मा’ कृष्णो नेमिना भुवनपतिना ‘अमा’ सह
उद्यानदेशमगान् । क सति ? ‘तत्र’ उद्यानदेशे ‘मधौ’ वसन्ते,
‘इत्थम्’ अमुना पूर्वोक्तप्रकारेण ‘प्रभवति’ फलपुष्पलतावृक्षादि-
समृद्ध्या समर्थोभवति सति, किंभूतस्ताक्ष्यलक्ष्मा ? वर्करेण—
क्रीडया आवद्धा चेतसः—चित्तस्य प्रीतिर्यस्य स वर्कः० । पुनः कि-
रूपः ? ‘सर्वात्मध्व्या’ समस्तगजरथतुरङ्गच्छत्रचामरशृङ्गारादिस्त्री-
यसमृद्ध्याऽधिका रुचिर्दीप्तिर्यस्य । किंविशिष्टेन नेमिना ? सिन्धु-
रस्य—गजस्य स्कन्धमध्यारूढेन, एतावता वसन्तेन पुष्पफलादिना
सश्रीक क्रीडावन गजारूढेन श्रीनेमिना सह श्रीकृष्णः सपरिवारः
क्रीडितुमगादित्यर्थः । अत्र परिकरानुप्रासस्वभावोक्तयः ॥ १२ ॥

तत्रापाचीपवनलहरीलोलमौलिप्रदेशान्

नानासालान् सरसविकसन्मञ्जरीपिञ्जराग्रान् ।

नेमेर्नव्ये वयसि वशितां वीक्ष्य चित्रस्मितास्यान्

संधुन्वानानिव परि शिरस्तौ क्षणं प्रैक्षिषाताम् ॥ १३ ॥

(‘तौ’) श्रीनेमिकृष्णौ ‘तत्र’ उद्याने ‘नानासालान्’ विविध-
वृक्षान् क्षणं ‘प्रैक्षिषाताम्’ अपश्यताम् । किरूपान् ? ‘अपाची०’
अपाची दक्षिणा तस्याः पवनलहरीभिर्लोलाश्चञ्चला मौलिप्रदेशाः
शिखरप्रदेशा येषां ते तान् । पुनः किरूपान् ? ‘सरस०’ सरसा-
भिर्विकसिताभिर्मञ्जरीभिः पिञ्जरमग्न येषां तान् । अथ चञ्चल-
त्वेऽपि विकसितत्वेऽपि (च) कारणान्तर सभावयन्नाह—उत्प्रे-
क्ष्यते—नेमे, ‘नव्ये वयसि’ यौवने ‘वशिता’ जितेन्द्रियता वीक्ष्य
‘परि’ समन्तात् ‘शिरः’ शीर्षं संधुन्वानानिव । किरूपान् ? चित्रेण
आश्चर्येण स्मित विकसित आस्य मुखं येषां तान् । अन्योऽपि किमप्य-

सभाव्य दृष्ट्वा शिरो धुनाति विकसितस्मितमुखः । (च) भवति, वृक्षा
अपि नेमे' स्मरावेशकारणे यौवने जितेन्द्रियत्व वीक्ष्य विस्मिता इव
शिरो धुन्वानाः स्मितास्याश्च जाताः । अत्र वायुचञ्चलशिखरत्वं
शिरोधुननत्वेन मञ्जरीपिञ्जरत्वं च स्मितास्यत्वेन सभावितम् । अत्रो-
त्प्रेक्षापरिकरकाव्यलिङ्गानुप्रासाः । नेमेर्नव्येत्यादिहेतोरुपन्यासान्
काव्यलिङ्गम् ॥ १३ ॥

वाता वाद्यध्वनिमजनयन् वल्गु भृङ्गा अगायन्-

स्तालान् दध्रे परभृतगणः कीचका वंशकृत्यम् ।

वल्ग्यो लोलैः किशलयकरैर्लासलीलां च तेनु-

स्तद्भक्त्येति व्यरचयदिव प्रेक्षणं वन्यलक्ष्मीः ॥ १४ ॥

उत्प्रेक्ष्यते—'वन्यलक्ष्मीः' तयो श्रीनेमिकृष्णयोः भक्त्या इति
'प्रेक्षणं' नाटक व्यरचयदिव, वने भवा वन्या, वन्या चासौ
लक्ष्मीश्च वन्यलक्ष्मीः । इतीति किम् ? वाताः 'वाद्यध्वनिं' तूर्यारावं
अजनयन्, भृङ्गाः 'वल्गु' मनोज्ञं यथा भवति अगायन्, 'परभृत-
गणः' कोकिलसमूहः तालान् दध्रे, 'कीचकाः' सन्धिलवशा वंश-
कृत्यं तेनुः, 'च' अन्यत् 'वह्य' लता. 'लोलैः' चञ्चलैः किशल-
यकरैः 'लासलीला' नृत्तलीला तेनु । अन्यदपि प्रेक्षणं मुदङ्गादिवादित्र-
गानतालवशनर्तकीनां सयोगे भवति । वने भवा वन्या "दिगादि-
देहाशाद्यः" (सि० ६-३-१२४) यत्प्रत्ययः । अत्र वाता इत्यादि
निर्दर्शना, वल्लीना नर्तकीत्वेनाध्यवसानादतिशयोक्तिः, किशलय-
करैरिति रूपकम्, तेनुरिति क्रियाया द्वयोरुत्तयोरेकत्वादीपकः,
सकलेनार्थेनोत्प्रेक्षा, वन्यलक्ष्मीरिति समासोक्तिः । अन्यापि
नायिका नायकभक्त्या नाटक रचयतीत्यर्थः । अतो निर्दर्शनातिश-
योक्तिरूपकदीपकोत्प्रेक्षासमासोक्त्यनुप्रासरूपः सङ्करः ॥ १४ ॥

ताराचारिभ्रमरनयनत्पन्नवदीर्घिकास्या

किञ्चिद्वास्यायितसितसुमा शुब्रिकाव्यक्तरागा ।

ताभ्यां तत्र प्रसवजरजःकुङ्कुमस्यन्दलिप्ती

नानावर्णच्छदनिवसना प्रैक्षि वानेयलक्ष्मीः ॥ १५ ॥

‘तत्र’ उद्याने ‘ताभ्यां’ श्रीनेमिकृष्णाभ्या ‘वानेयलक्ष्मीः’ प्रैक्षि’ वने भवा वनस्येय वा वानेयी, वानेयी चासौ लक्ष्मीश्च वानेयलक्ष्मीः, “पुवत्कर्मधारये” (सि० ३-२-५७) पुवद्भावः । किरूपा वानेयलक्ष्मीः ? ‘ताराचारिभ्रमरनयनत्पद्मवद्दीर्घिकास्या’ तारावन् कनीनिकावन् चारिणः चरणशीला भ्रमरा येषु तानि, नयनानीवाचरन्ति नयनन्ति, ताराचारिभ्रमराणि तानि च नयनन्ति पद्मानि विद्यन्ते यस्या सा ताराचारिभ्रमरनयनत्पद्मवती, एवविधा दीर्घिका एव आस्य मुख यस्या सा, अत्रापि “पुवत्कर्मधारये” (सि० ३-२-५७) इति पद्मवत्याः पद्मवदिति पुवद्भावः । दीर्घिका मुख, तस्या कमलानि लोचनानि, तेषु भ्रमरा कनीनिका इत्यर्थः । किञ्चिद् ईपद् हास्यवदाचरितानि सितानि—श्वेतानि सुमानि—कुसुमानि यस्या सा । शुङ्गिका एव व्यक्तः स्पष्टो रागो यस्याः सा । पुनः किभूता ? ‘प्रसवजरजःकुङ्कुमस्यन्दलिप्ती’ प्रसवेभ्य—पुष्पेभ्यो जायते तन् प्रसवजम्, रजः—किञ्जल्कः तदेव कुङ्कुमस्य स्यन्दः—रसस्तेन लिप्ती—ईषलिप्ता । नानावर्णानि च्छदानि—दलान्येव वसन वस्त्र यस्या सा । लिप्तीयत्र “क्तादल्पे” (सि० २-४-४५) इति डी । अत्र रूपकोपमानपरिकरसमासोक्तयः । वानेयेति “नद्यादेरेयण्” (सि० ६-३-२) ण्यण् प्रत्ययः ॥ १५ ॥

रत्याक्षिप्तो मुररिपुरथान्दोलनादौ सदेशे

वीरे बन्धौ स्थितवति तथा काममुत्तिष्ठते स्म ।

वीरोत्तंसः सितमति यथा दृग्धहल्लीसकस्थाः

श्रीस्रजुस्ता निजभुजबलं गापयामास गोपीः ॥ १६ ॥

‘अथ’ अनन्तर ‘मुररिपुः’ कृष्णः ‘तथा’ तेन प्रकारेण ‘अन्दोलनादौ’ क्रीडाविषये ‘काम’ अत्यर्थम् ‘उत्तिष्ठते स्म’ उद्यतो बभू-

व । क सति ? 'वीरे बन्धौ' श्रीनेमीशे 'सदेशे' समीपे स्थितव-
ति सति । किरूपो मुररिपु. ? 'रत्या' रागेण आक्षिप्तः, पक्षे रतिः
कन्दर्पभार्या तथाऽऽक्षिप्तो वशीकृतः । 'यथा' येन प्रकारेण 'वीरो-
त्तसः' सुभटमुकुटः 'श्रीसूनुः' कामः, ता गोपीः स्मितमति यथा
भवति निजभुजबल गापयामास । किरूपा गोपी ? 'दृब्धहल्लीसक-
स्था' दृब्ध रचित हल्लीसक स्त्रीनाट्य तत्र तिष्ठन्तीति । स्मिते
हास्ये मतिर्यस्य तत् स्मितमति, अयमर्थः—यत् विश्वैकवीरे श्रीनेमी-
श्वरे समीपस्थेऽपि मद्भार्ययाऽबलयाऽपि श्रीकृष्ण आक्षिप्तस्तत् तत्की-
डासु प्रागल्भ्यत, अतः कामवीरो गर्वाद् हसन् हल्लीसकस्था गोपी.
स्वदोर्बल गापयामास । उत्तिष्ठते स्मेति "उदोऽनूर्ध्वेहे" (सि० ३-३-
६२) इत्यात्मनेपदम् । अत्र रत्या इति, वीरे इति, वीरोत्तस इति,
अद्भुतरसव्यञ्जकानि । "मण्डलेन तु यन्नृत्य स्त्रीणा हल्लीसक हि
तत्" (अ० चि० का० २ श्लो० १९५) । अत्र काव्यलिङ्गपर्या-
योक्तानुप्रासाः ॥ १६ ॥

प्रेमाधिक्यात्प्रतितरु हरिः पुष्पपूरप्रचायं

कृत्वा नेमिं स्वयमुपचरन् सत्यभामादिभार्याः ।

भ्रूविक्षेपं समदमनुदत्तत्र कृत्ये तदानीं

श्रेयोदृष्टिं हिमरुचिरिवानेहसं श्रेयसीः स्वाः ॥ १७ ॥

'हरिः' कृष्णः सत्यभामादिभार्याः तदानीं 'तत्र कृत्ये' उपचार-
कृत्ये भ्रूविक्षेपं समद यथा भवति 'अनुदत्' प्रेरयामास, भ्रूसङ्ग-
याऽन्तःपुर्यः प्रेरिता इत्यर्थः । किं कुर्वन् ? 'प्रेमाधिक्यात्' स्नेहा-
धिक्यात् 'प्रतितरु' वृक्षं वृक्षं प्रति पुष्पपूरप्रचाय कृत्वा 'स्वयं'
आत्मना 'नेमिम्-उपचरन्' प्रतिवृक्षं हस्तप्राप्याणि पुण्याण्यवचित्य
स्वयं शिरःकर्णादिषु निवेशनेन नेमिं सम्मानयन्नित्यर्थः । किवि-
शिष्ट नेमिम् ? श्रेयसी—कल्याणी दृष्टिः—दृग् यस्य अथवा श्रेयसि
पुण्ये शुभे वा दृष्टिर्ज्ञानं यस्य । क इव ? 'हिमरुचिरिव' चन्द्र इव,
यथा हिमरुचिश्चन्द्रः स्वयम् 'अनेहसं' काल उपचरन् स्वाः

प्रेरयसी रोहिण्याद्याः 'तत्र कृत्वे' कालोपचारलक्षणे प्रेरयति, चन्द्रस्य हि नक्षत्रराशिसचारेण कालस्य शुभाशुभपरिणामः, तथाहि—चन्द्रस्य नानाकारोद्गमा राशिषु शुभाशुभसूचकाः, यथा—“अलि-सिंहे धनुर्वक्र, शूलाभः कन्यकातुले । दक्षिणाभ्युन्नतो मीन-मेघे कुम्भवृषे समः ॥ १ ॥ मिथुने मकरे चोत्त-रोन्नतोऽथ हलो-पमः । धनुः कर्के रवौ श्लाघ्यो नवेन्दुरशुभोऽन्यथा ॥ २ ॥ विद्वर स्यात्समे चन्द्रे, सुमिक्ष दक्षिणोन्नते । ईतिराजभय शूले, दुर्भिक्ष दक्षिणोन्नते ॥ ३ ॥ कृष्णे चन्द्रे भवेन्मृत्यु, पीते व्याविसमा-गमः । रक्ते रसाः क्षय यान्ति, श्वेते वृष्टिः प्रकीर्तिता ॥ ४ ॥” इत्यादि, नक्षत्रयोगा अपि धनिष्ठापञ्चकाद्याः तस्मिँस्तस्मिन्मासे दिने च शुभाशुभवृष्ट्यवृष्टिसूचकाः ख्याता वर्तन्ते । किरूपमने-हसम् ? श्रेयसो दृष्टिर्दर्शनं यस्मिन् त श्रेयोदृष्टिः कल्याणसूचकम्, यथा चन्द्रो राशिसचारेण शीतातपवृष्टिगर्भपरिणामात्कालमुपचरन् रोहिण्यादिनक्षत्राणि तथा प्रेरयति, कृष्णोऽपि स्वयं श्रीनेमिमुप-चरन् स्वप्रिया अपि तत्र कृत्वे प्रेरयामासेत्यर्थः । पुष्पपूरप्रचाय-मित्यत्र पुष्पाणां पूरः पुष्पपूरः, हस्तप्राप्यस्य पुष्पपूरस्य प्रचयनं पुष्पपूरप्रचायः, “हस्तप्राप्ये चेरस्तेये” (सि० ५-३-७८) अनेन घञ्प्रत्ययः, हस्तप्राप्यत्वाभावे तु प्रचय एव भवति । भ्रुवौ विक्षिप्य भ्रूविक्षेपम् “स्वाङ्गेनाभ्रवेण” (सि० ५-४-७९) इति णम् प्रत्ययः । अत्रोदात्तदृष्टान्तानुप्रासाः ॥ १७ ॥

ताश्चानङ्गं पशुपतिदुतं गूढमार्गे शयानं

सस्यू राज्ये जहति पुरुहे चास्त्रजातेऽपि जाते ।

तत्राज्ये त्रिभुवनपतावप्रभूषणं दशैवो-

पाजेकृत्वा लघु बवलिरि जिष्णुपत्न्योऽग्नि नेमिम् ॥१८॥

‘च’ अन्यत् ‘ताः’ ‘जिष्णुपत्न्यः’ कृष्णान्त-पुर्यो नेमिमभि ‘लघु’ शीघ्र बवलिरि । किं कृत्वा ? ‘अनङ्ग’ काम दशैव ‘उपाजेकृत्वा’

भग्न सधाय । किरूपमनङ्गम् ? पशुपतिना-ईश्वरेण दुत पीडितम्, पुन. किरूपम् ? 'गूढमार्गे' मनसि 'शयान' मनसि कृतविश्राम मनोयोनित्वात्सकल्पयोनित्वाच्च, अन्योऽपि यः पीडितः केनापि भवति स गूढे प्रच्छन्ने मार्गे शेते । पुन, किरूपम् ? तत्र 'अजय्ये' जेतुमशक्यं 'त्रिभुवनपतौ' श्रीनेमीने 'अप्रभूष्णु' असमर्थम् । क सति ? 'मरुयु.' वसन्तस्य राज्ये जयति सति । पुनः क सति ? 'च' अन्यत् 'पुरुहे' प्रभूते 'अस्त्रजाते' शस्त्रसमूहे 'जातेऽपि' निष्पन्नेऽपि । कामस्यास्त्राणि कुसुमानि तेषु बहुवपि निष्पन्नेष्वित्यर्थः, तस्माद्भग्न काम दृशैव सज्जीकृत्य कृष्णान्त.पुर्वो नेमीश प्रति वलिता इत्यर्थः । उपाजेकृत्वेति "उपाजेऽन्वाजे" (सि० ३-१-१२) इति सूत्रेण विकल्पेन गतिसज्ञा । अत्र पर्यायोक्तविशेषोक्तिविशेष-श्लेषानुप्रासाः । एतावताऽर्थेन स्वामिनो निर्विकारत्व तासा च काम-विवर्धकत्व ज्ञापितमिति पर्यायोक्तम् । कामस्य जयहेतुवसन्तपुष्पा-युवादिकारणयोगेऽपि स्वामिन प्रति जयहेतुकार्यानुपत्तिरिति विशेषोक्तिः, स्वामिन प्रति वलनक्रिया कुर्वतीभिस्ताभि. कामस्य भग्नसधानमशक्य कृतमिति विशेष, "अन्यत्प्रकुर्वत कार्य-मशक्य-स्यान्यवस्तुनः । तथैव करण चेति, विशेषस्त्रिविधः स्मृतः ।" (का० प्र० १०, १३६) अतिशयोक्तिश्च ॥ १८ ॥

अथ ताः श्रीनेमिन नानाक्रीडाभिर्यथा क्रीडयन्तीति तदाह—

काचिच्चञ्चत्परिमलमिललोलरोलम्बमालां

मालां बालारुणकिशलयैः सर्वसूनैश्च क्लृप्ताम् ।

नेमेः कण्ठे न्यधित स तथा चाद्रिमिच्चापयष्ट्या

रेजे स्निग्धच्छविशितितनुः प्रावृषेण्यो यथा त्वम् ॥१९॥

'काचित्' कृष्णपत्नी नेमे. कण्ठे माला 'न्यधित' न्यस्तवती ।

किरूपा मालाम् ? चञ्चत्परिमलमिललोलरोलम्बमाला रोलम्बा भ्रमराः ।

पुन. किरूपाम् ? बालारुणकिशलयैः 'च' अन्यत् सर्वसूनैः क्लृप्तां

सूनानि—कुसुमानि । ‘च’ अन्यत् ‘स’ भगवान् ‘तया’ मालया रेजे यथा ‘प्रावृषेण्यः’ वर्षाभवः त्वम् अद्रिभिन्—इन्द्रः तस्य चापयष्टिः—धनुर्यष्टिः तया राजसे । किरूपो भगवान् त्व च ? ‘स्निग्धच्छवि-
शितितनुः’ शिति—श्यामा, शेष स्पष्टम् । अत्र परिकरदृष्टान्तानु-
प्रासाः । चञ्चत्परिमलेत्यादिविशेषणानि मालाया इन्द्रधनुःसादृश्याय
पञ्चवर्णत्वख्यापकानीति परिकर ॥ १९ ॥

श्रीखण्डस्य द्रवनवलवैर्नर्मकर्माणि विन्दु-

बिन्दून्यासं वपुषि विमले पत्रवल्लीलिलेख ।

पौष्पापीडं व्यधित च परा वासरे तारतारा-

सार गर्भस्थितशशधरं व्योम संदर्शयन्ती ॥ २० ॥

‘परा’ अन्या हरिवलभा, नेमेरिति पूर्वकाव्यस्थमधिकारादत्र
लभ्यते, नेमे विमले ‘वपुषि’ शरीरे पत्रवल्लीलिलेख । कि
कृत्वा ? श्रीखण्डस्य ‘द्रवनवलवैः’ द्रव.—रसस्तस्य नवलवैः बिन्दून्
न्यास रचयित्वा । किंभूता सा ? नर्मकर्माणि ‘विन्दुः’ वेत्तीले-
वशीला । ‘च’ अन्यत् ‘पौष्पापीडं’ पुष्पसबन्धि मुकुट व्यधित ।
कि कुर्वती ? ‘वासरे’ दिवसे ‘तारतारासार’ ताराभिः—मनोज्ञाभिः
ताराभिः—तारकाभिः सार ‘गर्भस्थितशशधरं’ मध्यस्थितचन्द्र
‘व्योम’ आकाशं संदर्शयन्ती, अहो जनाः ! दिवसे तारक-
चन्द्रसहित नभः पश्यतेति । भगवद्वपुः श्यामवर्णं नभः, श्रीखण्ड-
बिन्दवः ताराः, पुष्पमुकुटः चन्द्रः । वेत्तीति विन्दुः, “विन्द्वच्छू”
(सि० ५-२-३४) उपत्ययः, विन्दुनिपातः । अत्र निदर्शनानुप्रासौ २०

अन्या लोकोत्तर ! तनुमता रागपाशेन बद्धो

मोक्षं गासे कथमिति ? मितं सस्मितं भाषमाणा ।

व्यक्तं रक्तोत्पलविरचितेनैव दाम्ना कटीरे

काञ्चीव्याजात्प्रकृतिरिव तं चेतनेशं बबन्ध ॥ २१ ॥

‘अन्या’ काचिद् हरिप्रिया ‘व्यक्तं’ प्रकट रक्तोत्पलविरचिते-

नैव 'दात्रा' मालया 'काञ्चीव्याजान्' मेखलामिषान् कटीरे 'त' भगवन्त बबन्ध रक्तोत्पलमयीं मेखला तस्य कटीतटे बबन्धेत्यर्थः । किं कुर्वाणा ? इति 'मित' स्तोक 'सस्मित' सहास्य भाषमाणा । इतीति किम् ? हे लोकोत्तर ! 'तनुमता' मूर्तिमता रागपाशेन बद्धः सन् मोक्ष 'कथं गासे ?' कथं गच्छसि ? , अन्योऽपि यः पाशेन बद्धः स्यात् स कथं याति ? इति त्वमप्यनेन रागपाशेन बद्धो मोक्षं गन्तुं कथं शक्यसि ? इत्यन्योक्तिः । किरूपं तम् ? 'चेतनेशचेतना'—आत्मानस्तेषां ईश चेतनेशम्, केव ? 'प्रकृतिरिव' यथा प्रकृतिश्चेतनेशमात्मानं बध्नाति चेतना ज्ञानकला तस्या ईशमात्मानमिति । अत्र काव्यलिङ्गसमासोक्तिरूपकापद्धत्युपमानानि ॥ २१ ॥

काचिद्वामा जलद ! पिदधे चन्दनस्यन्दसिक्तैः

पङ्क्तिन्यस्तैः सरसकुसुमैर्दक्षमुख्यस्य वक्षः ।

कामोन्मुक्तैरिव जगदुरो विध्यमानैरखण्डैः

काण्डैर्भेतुं तदलमनलं भूषणभावाद्बहिःस्थैः ॥ २२ ॥

हे जलद ! काचित् 'वामा' स्त्री 'दक्षमुख्यस्य' श्रीनेमिनः 'वक्षः' हृदय 'पङ्क्तिन्यस्तैः' श्रेणिरचितैः सरसकुसुमैः 'पिदधे' आच्छादितवती । किरूपैः सरसकुसुमैः ? चन्दनस्य स्यन्देन रसेन सिक्तैः । उत्प्रेक्ष्यते—कामोन्मुक्तैरखण्डैः 'काण्डैः' बाणैरिव । किरूपैः काण्डैः ? 'जगदुर' विश्वहृदय विध्यमानैः । पुनः किरूपैः ? 'तन्' श्रीनेमिहृदय भेतुमलमत्यर्थम् 'अनलं भूषणभावान्' असमर्थत्वात् 'बहिःस्थैः' बहिःस्थितैः । एतानि कुसुमानि कामस्य बाणा जगतो हृदय विध्यन्तोऽपि भगवतो हृदयं भेतुं न शक्नुवन्तीति बहिः स्थिताः । पिदधे इत्यत्र "वाऽवाप्योस्तनिक्रीधामहोर्वपी" (सि० ३-२-१५६) अनेनापेरकारलोपः । विध्यमानैरित्यत्र 'व्यधच्' ताडने विध्यन्तीत्येवशक्तयो विध्यमानाः, "व्यः शक्तिशीले" (सि० ५-२-२४) इति ज्ञानप्रत्ययः, आन, "दि-

वादेः इयः” (सि० ३-४-७२) इयप्रत्ययः, “ज्याज्यध-
क्किड्ति” (सि० ४-१-८१) ऋत्, “अतो म आने” (सि०
४-४-११४) मोऽन्त इति । अत्रोत्प्रेक्षाऽनुप्रासौ ॥ २२ ॥

पौष्पापीडः शितिशतदलैः क्लृप्तकर्णावतंसः

कण्ठन्यञ्चद्विचकिललुलन्मालभारी सलीलम् ।

तत्केयूरो बकुलवलयः पद्मिनीतन्तुवेदी

रेजे मूर्त्तात्प्रति मम पतिः पुष्पितात्पारिजातात् ॥ २३ ॥

हे मेघ ! मम पतिर्मूर्त्तान् ‘पुष्पितान् पारिजातान् प्रति रेजे’
पुष्पितस्य पारिजातस्य कल्पवृक्षस्य सदृशो राजते स्मेत्यर्थः ।
किरूप. पति ? ‘पौष्पापीडः’ पुष्पसबन्धी आपीडो मुकुटो यस्य सः ।
(तथा) ‘शितिशतदलैः’ शितीनि इयमानि शतदलानि कमलानि
तैः क्लृप्तो रचित कर्णावतंसः कर्णाभरण यस्य, सलील यथा
भवति ‘कण्ठन्यञ्चद्विचकिललुलन्मालभारी’ कण्ठे न्यञ्चन्तीं नग्री-
भवन्तीं विचकिलो मल्लिका तस्या (स्य) लुलन्तीं लुठन्तीं माला
विभ्रती (भर्ती) लेवशील , “अजातेः शीले” (सि० ५-१-
१५४) णिन्, “मालेपीकेष्टकस्यान्तेऽपि भारितूलिचिते” (सि०
२-४-१०२) इति मालाया दृश्यः । पुनः किरूपः ? ‘तत्केयूरः’
तस्य विचकिलस्य सबन्धिनी केयूरे यस्य, (तथा) बकुलः केसरः
तत्सबन्धीनि वलयानि यस्य, (तथा) पद्मिनीतन्तुसत्का वेदीः
मुद्रिका यस्य सः । एव सर्वाङ्गेषु सर्वाभरणस्थानेषु पुष्पजाति-
विभूषितत्वान्मूर्त्तः पुष्पितः पारिजात इव भगवान् रराजेत्यर्थः ।
पारिजातादित्यत्र “यतः प्रतिनिधिप्रतिदाने प्रतिना” (सि०
२-२-७२) इत्यनेन प्रतिनिध्यर्थे प्रतिना योगे पञ्चमी, प्रति-
निधिर्मुख्यसदृशोऽर्थस्तदर्थे । अत्र निदर्शनापरिकरानुप्रासाः ॥ २३ ॥

धन्या मन्ये जलधर ! हरेरेव भार्याः स याभि-

र्दृष्टो दृग्भिः परिजनमनश्छन्दवृत्त्यापि खेलन् ।

कस्माज्ज्ञे पुनरियमह मन्दभाग्या खिचेली

या तस्यैवं स्मरणमपि हा ! मूर्छनास्या लभे न ॥ २४ ॥

हे जलधर ! अह 'हरेरेव' कृष्णस्यैव भार्या धन्या मन्ये, यामिः 'सः' भगवान् 'परिजनमनश्छन्दवृत्त्याऽपि' परिवारमनोऽभि-
प्रायेणापि 'खेलन्' क्रीडन् 'हृग्भि' लोचनैः दृष्टः । यतः स्वामी
ज्ञानत्रयसमन्वितः परब्रह्मास्वादसादरो गार्हस्थोऽपि क्रीडायाम-
(गृहस्थोऽपि क्रीडाम्) निच्छुरेव, पर परिवारप्रीतौ क्रीडादिक
करोतीति । पुनरियमह 'कस्माज्ज्ञे' कुतो हेतोर्जाता ? इयमित्यनेन
मानसप्रत्यक्षेणात्मानं पुरः पश्यन्तीष परेभ्यो हीनत्वेन पृथक्
करोति । किरूपाऽहम् ? मन्दभाग्या । पुन. किरूपा ? 'खिचेली'
निन्द्या स्त्री खिचेली । 'हा' इति खेदे । 'या' अह 'एव' अमुना
प्रकारेण 'तस्य' भगवतः स्मरणमपि मूर्छनास्या न लभे यावत्स्मरण
करोमि तावन्मूर्छा समायातीत्यर्थः । खिचेलीति निन्द्या स्त्री
खिचेली निन्द्या (न्दा)वाची चेलद्-शब्दपुरः, टानुबन्धित्वात्
“अणञेये०” (सि० २-४-२०) इति डी, “नवैकस्वराणाम्”
(सि० ३-२-६६) इति ङस्वः । अत्र निदर्शनाऽऽक्षेपभाविका-
नुप्रासपर्यायोक्ताद्याः, तत्र निदर्शनालक्षणे अत्र प्रस्तुतप्रशंसा, धन्या
मन्ये इति कस्मादिति (आक्षेपः) “निषेधो वक्तुमिष्टस्य, यो विज्ञेया-
भिधित्सया । बक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः ॥”
(का० प्र० १०-१०६) इति । तदाऽमूर्छिताऽपि यदह स्मरणं
कुर्वती मूर्छां प्राप्स्याम्येवेति भाविकम्, सर्वेणार्थेन विरहस्यैवाधि-
क्यज्ञापनात् पर्यायोक्तम् ॥ २४ ॥

जल्पन्त्येवं पुनरपि नवीभूतशोकाब्धिमग्रा

तूर्ष्णीभावं स्वतनुममुचत् साऽऽस्रनन्दीमुखीव ।

तत्रं तावत् किमिति निगदच्चन्दनाम्भश्छटाभिः

सेचं सेचं खरुमिव गुरुर्वाग्भिराबूबुधत्ताम् ॥ २५ ॥

‘सा’ राजीमती एव जल्पन्ती सती पुनरपि ‘स्वतनुममुचत्’ मूर्छया निजदेहं त्यक्तवती । किं कृत्वा ? ‘तूष्णीभाव’ मौनवती भूत्वा । किंभूता ? ‘नवीभूतशोकाब्धिमग्नः’ पूर्वं स्वामिनो वसन्त-क्रीडादिवर्णनरसात् शोकाब्धिः शुष्कप्रायः आसीत्, तदा भगवतः स्मरणबाहुल्यजागरितसंस्कारेण अनवो नवो भूतो नवीभूतः च्चि-प्रत्यय इत्यादि । उत्प्रेक्ष्यते—‘आप्तनन्दीमुखीव’ प्राप्तनिद्रेव । तावत् ‘तत्र’ परिकरः ताम् ‘आबूधुधन्’ सचेतनामकरोत् । किं कुर्वत् ? ‘किमिति’ आकुलत्वेन किं जातं किं जातमिति वाच्ये किं किमिति निगदत् । किं कृत्वा ? ‘चन्दनाम्भश्छटाभिः’ चन्दनजलधाराभिः ‘सेच सेच’ सिक्त्वा सिक्त्वा । क इव ? ‘गुरुनिव’ यथा गुरुः ‘खरु’ निषिद्धैकरुचि वाग्भिः बोधयति सदाचारे प्रवर्तयति । एतेन राजीमती वृत्तान्तं कथयन्ती पुनरपि पूर्वदुःखजागरणेन शोकाक्रान्ता मूर्छिता पुनश्चन्दनच्छटासेकात् सखीभिः सचेतना कृता । तूष्णींभवनं पूर्वं “तूष्णीमा” (सि० ५-४-८७) इति णम् प्रत्ययः । सेच सेचमिति सेचनं सेचनं पूर्वं “खण चाऽऽभीक्ष्ण्ये” (सि० ५-४-४८) इति खणम् प्रत्ययः अम् इति । अत्र जात्युपमानुप्रासाः । मूर्छादिचेष्टावर्णनाज्जातिः ॥ २५ ॥

अर्धोक्तायाः स्वचरितततेः स्वप्नवत्साऽथ सद्यः

संज्ञानत्यप्यनवहितधीर्व्युष्टसुप्तोत्थितेव ।

संपश्यन्ती विरहविवशा शून्यमाशाः कदाशा-

पाशामुक्ता मुदिरमुदितं पर्यभाषिष्ट भूयः ॥ २६ ॥

‘अथ’ अनन्तर ‘सा’ राजीमती ‘भूयः’ पुनरपि उदित ‘मुदिर’ मेघ परि अभाषिष्ट । किरूपा ? ‘स्वचरितततेः’ स्वावदातपङ्केः ‘अर्धोक्तायाः’ अर्धजल्पितायाः स्वप्नवत् ‘संज्ञानत्यपि’ स्मरन्त्यपि, ‘अनवहितधीः’ अनवहिता—असावधाना धीर्यस्याः सा । उत्प्रे-क्ष्यते—‘व्युष्टसुप्तोत्थितेव’ व्युष्टे प्रभाते सुप्ता चासौ उत्थिता च

सुप्तोत्थिता, यथा रात्रिजागरणात् प्रभाते सुप्तोत्थिताऽसावधाना
स्यात् असंपूर्णनिद्रत्वात् । किं कुर्वती ? शून्य यथा भवति 'आशाः'
दिशः सपश्यन्ती । किरूपा ? 'विरहविवशा' विरहविह्वला ।
पुनः किरूपा ? कदाशा कुत्सिताऽऽशा वाञ्छा सैव पाशस्तेन
आमुक्ता बद्धा । स्वचरितततेरित्यत्र "स्मृत्यर्थद्वयेशः" (सि०
२-२-११) इति षष्ठी । कदाशेति कुत्सिता आशा कदाशा
"को कत्तपुरुषे" (सि० ३-२-१३०) इति कदादेशः ।
मुदिरमित्यत्र 'भागिनि च प्रतिपर्यनुभि.' (सि० २-२-३७)
इति द्वितीया । अत्रोपमानुप्रासजातिसङ्करा ॥ २६ ॥

हंहो ! मोहस्खलितवचनां मेघ ! मा मामुपेक्षा-

पात्रं कार्पीर्न हि यदधरेवास्म्यनभ्याशमित्या ।

दुःस्थावस्थां विधिविलसितः प्रापिता या विशेषात्

श्रोतव्याऽसौ तव मम कथा विश्वविश्वोपकर्तुः ॥ २७ ॥

हंहो मेघ ! त्वं मा उपेक्षापात्र मा कार्पीः । किरूपा माम् ?
'मोहस्खलितवचना' मोहेन मूर्च्छया स्खलित वचनं यस्याः सा
ताम्, इयं जल्पन्ती स्खलिताऽतोऽस्या वचनं किं श्रूयते ?
इत्यहं नोपेक्षणीया । यद् अहं 'अधरेव' हीनवादिनीव 'अनभ्या-
शमित्या नास्मि' अभ्याशं समीपम्, न अभ्याशं अनभ्याशम्,
'इण्क् गतौ' ईयते गम्यते इति इत्य, "दृष्टुगस्तुजुवेतिशास" (सि०
४-४-११३) तोऽन्तः, ततोऽनभ्याशं दूरं इत्यं गन्तव्यमस्याः
साऽनभ्याशमित्या, "लोकमृणमध्यन्दिनानभ्याशमित्यम्" (सि०
३-२-११३) इति सूत्रेण मोऽन्तो निपातश्च, ततोऽयमर्थः—
यस्मादूरे गम्यते यस्य समीपे न स्वीयते सोऽनभ्याशमित्यः,
अहं त्वेवंविधा नास्मि, केव ? 'अधरेव' यथाऽधरा हीनवादिनी
स्त्री एवंविधा स्यात्तथाऽहमेवविधा नास्मि, मूर्च्छया स्खलिता,

परमप्रेतन भूयो वक्ष्ये । असौ मम कथा तव विशेषतः श्रोतव्या ।
किरूपाया मम ? विधिविलसितैर्दुःस्थावस्था प्रापितायाः । किंवि-
शिष्टस्य तव ? विश्वविश्वोपकर्तुः यः सकलजगत्परोपकारी स्यात्स
दुःस्थवार्ता विशेषात् शृणोति । “कृत्यस्य वा” (सि० २-२-८८)
अनेन सूत्रेण तवेति षष्ठी । अत्रोपमानुप्रासकाव्यलिङ्गाः ॥ २७ ॥

वासन्तीं तां श्रियमुपवने साधु निर्विश्य कान्तां
लोकम्प्रीणानशुगुणभृदध्यर्दितस्तस्य सख्या ।

कृमाकल्पस्तदिषुभिरुदाच्छिद्य रोषादिवातै-

र्विष्वक्सेनो न्यविशत पुरी द्वारकां नेमिदृष्टिः ॥ २८ ॥

‘विष्वक्सेनः’ कृष्णो द्वारका पुरीं ‘न्यविशत’ प्रविवेश । किं कृत्वा ?
‘उपवने’ क्रीडावने ता ‘वासन्ती’ वसन्तसत्का ‘कान्ता’ मनोज्ञा
श्रिय साधु यथा भवति ‘निर्विश्य’ मुक्त्वा, ‘श्रिय’ लक्ष्मीं ‘कान्ता’
प्रिया ‘निर्विश्य’ मुक्त्वा इत्यर्थान्तरं वाच्यम् । किंविशिष्टः ? ‘त-
स्य’ वसन्तस्य ‘सख्या’ कामेन अर्दितः । कदाचिन्निर्गुणो भविष्य-
तीत्याह—लोकम्प्रीणा लोकप्रीतिकारका अनणवो गुरवो ये गु-
णास्तान् बिभर्तीति । पुनः किरूपः ? ‘तदिषुभिः’ तस्य कामस्य
इषुभिः वाणैः कुसुमैः ‘कृमाकल्पः’ कृमो रचित आकल्पः
शृङ्गारो येन सः । किरूपैस्तदिषुभिः ? उत्प्रेक्ष्यते—रोषात् ‘उदा-
च्छिद्य’ उदाहृत्य ‘आतैः’ गृहीतैरिव । यत्कामेनाह पीडितोऽतस्तेन
कोपेन कुसुमरूपास्तद्वाणा उदाहृत्य गृहीताः । पुनः किरूपो विष्व-
क्सेनः ? ‘नेमिदृष्टिः’ नेमौ श्रीनेमिनाथे दृष्टिर्यस्य सः । पक्षे नेमि-
श्रकधारा, अन्यस्यापि यस्य वैरिणा सह वैरं स्यात् तस्य दृष्टिः
शस्त्रे भवतीति व्यङ्ग्यम् । इषुशब्दस्त्रिषु लिङ्गेषु वर्तते स्वतस्त्रि-
लिङ्गे “पष्टिरेषिषु” (हैमलिङ्गानुशासन ६ श्लो०) इति भणनात् ।
न्यविशतेति “निविशः” (सि० ३-३-२४) इत्यात्मनेपदमिति ।
श्लेषसमासोक्त्युत्प्रेक्षालङ्काराः ॥ २८ ॥

सख्युर्दोषात्कुसुमधनुषः शान्तशत्रोरनिष्टे

तस्येशस्य स्वयमपसृते पुष्पकाले ह्रियेव ।

आगास्तेव स्वफलमुपदीकर्तुमात्मोपशाय-

स्थायी भृत्यः समयगतिवित् सप्रतापस्तपोऽपि ॥ २९ ॥

‘तपोऽपि’ उष्णकालोऽपि स्वफल उपदीकर्तुम् ‘आगास्त’ आगच्छन् । स्वफलमिति जातावेकवचनम् । किंरूपस्तपः ? उत्प्रेक्ष्यते—‘आत्मोपशायस्थायी भृत्य इव’ आत्मन उपशये वारके तिष्ठतीत्येवशील’ । राज्ञो हि भृत्या निजनिजवारके सेवार्थमागच्छन्ति । क सति ? ‘पुष्पकाले’ वसन्त ऋतौ ‘स्वयम्’ आत्मना ‘अपसृते’ गते सति । कथं स्वयं वसन्तो गतः ? अत्राह, उत्प्रेक्ष्यते—‘द्रिया’ लज्जया इव । का लज्जा ? इति विशेषणद्वारेण कारणमाह—किविशिष्टे पुष्पकाले ? कुसुमधनुषः ‘सख्युः’ मित्रस्य दोषान् ‘तस्येशस्य’ श्रीनेमिनः ‘अरिष्टे’ अप्रिये, कामस्य को दोषः ? इत्याह—किरूपस्य कामस्य ? ‘शान्तशत्रोः’ शान्तानां निर्विकाराणां शत्रुः वैरी, अथवा शान्ता निर्विकारा एव शत्रवो यस्येति दोषः । भगवान् शान्तः, कामस्तु शान्तशत्रुः, अतस्तेन कामेन मैत्र्याद्वसन्तोऽपि सापराधः, वैरिगृह्यत्वात् । भगवतो वा विशेषणम् । किविशिष्टस्येशस्य ? ‘शान्तशत्रोः’ शान्ताः शत्रवो यस्य । किंरूपस्तपः ? ‘समयगतिवित्’ समयः ऋतुरूपः कालस्तस्य गति गमनं विन्दति लभते वेत्ति वा समयगतिवित् । पक्षे समयो राजसेवाऽवसरः तस्मिन् गतिं गमनं वेत्तीति समयगतिवित् । पुनः किंरूपः ? ‘सप्रतापः’ प्रकृष्टः ताप औष्ण्यं तेन सह वर्तते, पक्षे प्रतापवान् । आगास्तेति ‘गाङ् गतौ’ इति धातो रूपम् । आत्मोपशयेति ‘शीङ्क् स्वप्ने’ शी उपपूर्वः, उपशयनमुपशायः “व्युपाच्छीडः” (सि० ५-३-७७) घञ् प्रत्यय इत्यादि । “विशाय उपशायश्च पर्यायोऽनुक्रमः क्रमः” । (का ६-१३९) इति (हैम) नाममालायाम् । काव्यलिङ्गो-
त्प्रेक्षाद्वयस्तेषजाललङ्काराः ॥ २९ ॥

तेजोवीर्यं पुरु रुचिपतेरुत्तरामेव काष्ठां

श्रेयःपुष्टां परि विचरतः प्राप्तमैधिष्ट शश्वत् ।

तापोत्तप्तानपि तनुमतः प्रीणयन्ती तुषारै-

र्वीर्त्यानिं प्रतिदिनमगाद्यामिनी तनु चित्रम् ॥ ३० ॥

‘रुचिपते’ सूर्यस्य ‘पुरु’ प्रभूत ‘शश्वत्’ निरन्तर ‘तेजोवीर्यं’ तेजोबलम् ‘ऐधिष्ट’ अवर्धिष्ट । किंकुर्वतः ? उत्तरामेव ‘काष्ठा’ दिश ‘परि विचरतः’ उदीचीं दिश प्रति चलतः । तत् ‘प्राप्त’ युक्तम्, यत् अन्योऽपि उत्तरा उत्कृष्टा काष्ठा क्रिया परि विचरति तस्य तेजोवीर्यं वर्धते । किरूपा काष्ठाम् ? ‘श्रेयःपुष्टा’ श्रेयसा कल्याणेन पुष्टाम्, उत्तरा हि श्रेयःकारिणी । पक्षे श्रेयसा पुण्येन पुष्टाम् । ‘तु’ पुनः तत् ‘चित्रम्’ आश्चर्यं यत् प्रतिदिन ‘यामिनी’ रात्रिः ‘ज्यानिं’ हानि अगात्, किं कुर्वती ? तापोत्तप्तान् ‘तनुमतः’ प्राणिनः ‘तुषारैः’ शीतलैः वातैः प्रीणयन्त्यपि । दिने हि धीष्मे धर्मणा प्राणिनस्तप्ता भवन्ति, निशाया शीतलवातेन प्रीयन्ते, ततो रात्रि-स्तापतप्तप्राणिप्रीणनं पुण्यं कुर्वन्ता यद् अहीयत तदाश्चर्यम्, पुण्य-कर्तुर्बुद्धिभावान् । अत्र समविषमसमासोक्तिश्लेषानुप्रासाः । “सम योग्यतया योगो यदि सभावितः कचिद् ।” (का० प्र० १०, १२५) पूर्वार्धे, उत्तरार्धे—“कचिद् यदतिवैधर्म्यान्न श्लेषो घटनामियात् । कर्तुं क्रियाफलावाप्तिर्नैवानर्थश्च यद्भवेत् ॥ गुणक्रियाभ्यां कार्यस्य कारणस्य गुणक्रिये । क्रमेण च विरुद्धे यत् स एष विषमो मतः ॥” (का० प्र० १०, १२६-१२७) इति ॥ ३० ॥

बुद्धिं भेजे दिवसमनिशं स्वप्रतापेन सत्रा

शीतत्वेनापि च तलिनतां वासतेयी विवेश ।

नैतन्नोद्यं विमलरुचयः प्रायशो हि श्वयन्ति

क्षीयन्ते चाभ्यधिगततमः स्तोमभावाः स्वभावात् ॥ ३१ ॥

‘अनिश’ निरन्तर दिवस स्वप्रतापेन ‘सत्रा’ साकं बुद्धिं भेजे ।

अपि च 'वासतेयी' रात्रिः शीतत्वेन सत्रा 'तलिनता' तुच्छता विवेश । दिवसस्तापश्च वृद्धौ, शीतत्व रात्रिश्च तुच्छे जाते इत्यर्थः 'एतत्सिद्धयै अर्थान्तरं न्यस्यति—एतत् 'न नोद्य' नाश्चर्यम्, 'हि' यस्मात् 'प्रायशः' प्रायो विमलरुचयः 'श्चयन्ति' वर्धन्ते, विमला निर्मला परद्रोहादिवर्जिता रुचिः इच्छा येषां ते विमलरुचयः, दिवसमपि विमलरुचि विमलकान्ति, अतस्तस्य वृद्धिर्युक्ता । 'च' अन्यत् 'अभ्यधिगततमःस्तोमभावाः स्वभावात् क्षीयन्ते' अभ्यधिगतः प्राप्तः तमःस्तोमः पापसमूहो येन एवविधो भावः चित्ताभिप्रायो येषां ते अभ्यधिगततमःस्तोमभावाः, रात्रिरपि अभ्यधिगततमःस्तोमस्य अन्धकारसमूहस्य भावः सत्ता यया सा अभ्यधिगततमःस्तोमभावाः, अतस्तस्या हानिर्युक्ता । दिवसशब्दः पुनर्पुनः । स्वप्रतापेनेति सहाय्ये तृतीया । अत्र सहोक्त्यर्थान्तरन्यासजाललङ्काराः ॥ ३१ ॥

श्रोतस्विन्याः सिकतिलतटेनाग्निमिन्धेन भानो-

र्भासां स्पर्शादपि पथि चरद्देहिनो देहिरे धिक् ।

यद्वाऽऽसक्तः प्रकृतिकुटिलास्वाचरेन्निम्नगासु

प्रायोऽश्रेयो मृदुरपि न कः स्वल्पमप्युष्मयोगे ॥ ३२ ॥

'श्रोतस्विन्याः' नद्या 'सिकतिलतटेन' वालुकाकुलपुलिनेन 'पथि चरद्देहिनः' पथि मार्गे चरन्तो देहिनः प्राणिनो धिक् देहिरे दग्धाः । किंविशिष्टेन सिकतिलतटेन ? 'भानो' सूर्यस्य 'भासा' कान्तीना स्पर्शादपि 'अग्निमिन्धेन' अग्निवत् ज्वलता सूर्यकरात्युष्ण-वालुकाभृततटे सञ्चरन्तः पान्थाद्या दग्धा इत्यर्थः । अत्रार्थान्तरन्यासमाह—'यद्वा' अथवा 'प्रकृतिकुटिलासु' प्रकृतिवक्रासु 'निम्नगासु' स्त्रीषु आसक्तः कः पुमान् 'मृदुरपि' सुकुमालोऽपि 'स्वल्पमपि' स्तोकमपि 'ऊष्मणः' प्रतापस्य योगे सति प्रायः 'अश्रेयः' अशुभं नाचरेत् ? अपि तु सर्वोऽप्याचरेत् । ततो मृदु कोमलतटमपि निम्नगासु

स्त्रीषु सक्तं ऊष्मयोगे तापयोगे सति यद्देहिदहनलक्षणमशुभमाचरति
तत्किं चित्रम् ? । सिकता विद्यन्ते यत्र तत् सिकतिलम्, प्रज्ञादेरिलः
इलप्रलयः । अग्निवत् इन्द्रे-दीप्यते इत्यग्निमिन्धम्, पचाद्यच्,
“भ्राष्ट्रमेरिन्द्रे” (सि० ३-२-११४) इति मोऽन्तः । अत्रोदात्तश्ले-
षार्थान्तरन्यासाः । ऊष्मण आधिक्यदर्शनादुदात्तम् ॥ ३२ ॥

लब्ध्वा तेजः खरतरकरैर्गोपतिः पीडयित्वा

तोयस्थानान्यतिघनरसानाददानः प्रतापी ।

निन्ये हानिं स्वजननलिनास्थानरूपाणि लोके

प्राप्तैश्वर्यं रमयति यतो गृद्धिबुद्धिर्विशेषात् ॥ ३३ ॥

‘गोपतिः’ सूर्य तेजो लब्ध्वा ‘स्वजननलिनास्थानरूपाणि तोय-
स्थानानि हानिं निन्ये’ स्वजनानि स्वगोत्राणि, कमलबन्धुत्वात्सूर्यस्य,
यानि नलिनानि कमलानि तेषामास्थानरूपाणि निवासरूपाणि तोय-
स्थानानि जलस्थानानि हानिं निन्ये, शोषितानीत्यर्थः । किं कुर्वाणः ?
‘खरतरकरैः’ कठोरतरकिरणैः अत्यर्थं ‘घनरसान्’ जलानि ‘आददानः’
गृह्णानः । अन्योऽपि गोपती राजा तेजसा वर्धमानः कठोरदण्डैः
पूर्वमन्यान् पीडयित्वा ‘अतिघनरसान्’ अतिघनान् रसान् ध-
नानि गृह्णन् स्वजनगृहाण्यपि हानिं नयति । “रमः स्वादे जले-
वीर्ये रक्ते वृद्धयौषधे वने” इति रसशब्देन वनम् । ‘यतः’ यस्मात्का-
रणात् ‘गृद्धिबुद्धिः’ लोभबुद्धिः प्राप्तैश्वर्यं पुरुष विशेषात् ‘रमयति
स्वायत्तं करोति, ऐश्वर्यं हि विशेषाल्लोभो वर्धते । श्लेषसमासोक्ति-
काव्यलिङ्गार्थान्तरन्यासा ॥ ३३ ॥

तापव्यापाकुलितजनतापश्चशाखे तुषारान्

संघर्षद्भिः पवनलुलितैस्तालवृन्तैर्विरेजे ।

धर्तुः शैत्योन्नततरुमिदे वर्ष्मलक्षाणि धर्म-

व्यालस्येव सुतमदकणैः कर्णतालैर्विलोलैः ॥ ३४ ॥

‘तापव्यापाकुलितजनतापश्चशाखे’ तापार्तलोकहृस्ते ‘तालवृन्तैः’

व्यजनैः 'विरेजे' शुशुभे । किरूपैस्तालवृन्तैः ? 'तुपारान्' जलकणान्
 सवर्षद्भिः 'पवनलुलितैः' वायुकम्पितैः । युतः किरूपैः ? उत्प्रे-
 क्ष्यते—'धर्मव्यालस्य' धर्मदुष्टगजस्य 'विलोलैः' चञ्चलैः 'कर्णतालैः'
 कर्णाञ्चलैरिव । किरूपस्य धर्मव्यालस्य ? शैत्योन्नततरुभिदे 'वर्ष्म-
 लक्षाणि' शरीरलक्षाणि 'धर्तु' दधतः, शैत्यमेव उन्नतस्तरुस्तस्य भिदे
 मिदायै । किरूपैः कर्णतालैः ? 'सुतमदकणैः' सुताः क्षरिता मद-
 कणा यैस्ते तैः, अतो जलकणवर्षिणो वायुकम्पितास्तालवृन्ता एवो-
 त्प्रेक्ष्यन्ते शैत्यतरुभिदे कृतबहुरूपस्य धर्मदुष्टगजस्य मदकणवर्षिण-
 चञ्चलाः कर्णताला इव । अत्र परिकररूपकोत्प्रेक्षानुप्रासाः ॥३४॥

सन्तापाढ्यः प्रखरकरमीर्जातदोषोदयेच्छ-
 स्तृष्णापात्रं जडकृतरतिर्दीर्घनिद्रामिलापी ।

राजन्वत्यप्यवनिवलयेऽदभ्रदाहे निदाधे-
 ऽबोभूयिष्ठानलसविलसद्धर्मशर्माऽपि लोकः ॥ ३५ ॥

अदभ्रदाहे' महादाहे 'निदाधे' ग्रीष्मे लोक एवविधोऽबोभू-
 यिष्ठ ईदृशोऽत्यन्तमभूत् । किरूपो लोकः ? 'अनलसविलसद्धर्म-
 शर्मा' अनलस सौख्यम विलसन् धर्मः पुण्य शर्म सुख च यस्य
 सः धर्मशर्मसहितोऽपि (इति यावत्) । क सति ? 'अवनिवलये'
 पृथ्वीवलये 'राजन्वत्यपि' गोमनो राजा यस्मिन्नसौ राजन्वान्
 तस्मिन् । किरूपो लोकः ? सन्तापेन उद्वेगेन आढ्यः । यो लोकोऽ-
 नलसविलसद्धर्मशर्मा भवति स सन्तापाढ्यः कथम् ? इति विरोधः,
 अथ विरोधपरिहारमाह—स सामस्त्येन तापेन आढ्यः । 'प्रखर-
 करमी,' प्रखरात् अतिकठोरात् करात् वण्डात् बिभेतीति प्रख-
 रकरमीः, पक्षऽतिकठोरेभ्यः करेभ्यो रविकिरणेभ्यो बिभेतीति ।
 जाता दोषाणा द्रोहमदमात्सर्याणा उदये इच्छा यस्य सः, पक्षे
 जाता दोषोदये राज्युदये इच्छा यस्य सः । तृष्णायाः लोभस्य
 पात्रम्, पक्षे तृष्णायाः पिपासायाः पात्रम् । तथा जडेषु मूर्खेषु

कृता रतिर्येन स , पक्षे जले कृता रतिर्येन स* । दीर्घनिद्रा मरण अभिलषतीति, पक्षे दीर्घा बह्वीं निद्रामभिलषतीति, ग्रीष्मे हि निद्राप्राचुर्यं स्यात् । शोभनो राजा यस्मिन् स राजन्वान् “राजन्वान् सुराज्ञि” (सि० २-१-९८) इति निपातः । अवोभूयि-
 श्चेति चेक्रीयतान्तस्य भूधातोरद्यतनीतप्रत्यये रूपम् । अत्र परिकर-
 विरोधश्लेषाः ॥ ३५ ॥

ऊष्मोत्कर्षान्न सुखमपुषत् सौधमाध्यन्दिनोर्वी

लूकास्तोकोदयदरतितः सौधमूर्धाधिवासः ।

दूरीकृत्य द्वयमिति जले केलिकामः सनेमिः

शौरिर्लीलोपवनमसरचूरसंहृतपौरः ॥ ३६ ॥

‘शौरिः’ विष्णु, ‘लीलोपवन’ क्रीडावन असरन् । किरूपः
 शौरिः ? ‘सनेमिः’ नेमिसहित* । पुन. किरूप ? ‘तूरसंहृतपौर.’
 तूरैः बाधैः सहृताः पौरा नागरा येन स । अतो बाधारव श्रुत्वा
 लोका अपि तत्र गता* । पुन* किविशिष्ट. शौरिः ? इति द्वय सौधमध्य-
 गृहोर्ध्ववासलक्षण ‘दूरीकृत्य’ परिहृत्य जले ‘केलिकामः’ केलौ
 कामोऽभिलाषो यस्य सः । इतीति किम् ? ‘सौधमध्यन्दिनोर्वी’
 आवासमध्यभूमिः ‘ऊष्मोत्कर्षान्’ धर्मप्राचुर्यात् सुखं न अपुषत्,
 ‘सौधमूर्धाधिवासः’ सौधोपरितनभूमिः ‘लूकास्तोकोदयदरतितः सुखं
 नापुषत्’ लूकातोऽस्तोका बह्वी उदयन्ती उत्पद्यमाना अरतिः
 तस्याः सकाशान् । सौधमध्ये तापव्यापः, सौधोपरि लूकाङ्केशः
 इति द्वय परिहृत्य जले क्रीडितुं श्रीकृष्णः श्रीनेमिना सह सपौर-
 लोक. क्रीडावनमगादित्यर्थः । अपुषदित्यत्र “लदिद्वयुतादि पुष्यादेः”
 (सि० ३-४-६४) इति अङ् । सौधमाध्यन्दिनोर्वी मध्ये भवा
 माध्यन्दिनी “मध्याह्निनण्णेया मोऽन्तश्च” (सि० ६-३-१२६)
 दिनण्प्रत्ययः, वृद्धिः, डी, माध्यन्दिनी चासौ उर्वी च माध्य-
 न्दिनोर्वी, “पुवत्कर्मधारये” (सि० ३-२-५७) पुवङ्गावः ।
 अत्र काव्यलिङ्गपर्यायोक्तसहोत्तयलङ्काराः ॥ ३६ ॥

ज्येष्ठं कृत्वा पुर इव भुजन्नप्रसालै रसालैः

सालैर्ग्रीष्मः प्रमदवनभूमध्यदेशप्रवेशे ।

पुञ्जीभूता भुवि विगलनाद्भारतार्धत्रिलोकी-

लीलापत्योः स्वफलपटलीः प्राभृतेऽचीकरच्च ॥ ३७ ॥

‘ग्रीष्मः’ उष्णतुः भारतार्धत्रिलोकीलीलापत्योः प्रमदवनभूम-
ध्यदेशप्रवेशे रसालैः ‘सालैः’ सहकारवृक्षैः स्वफलपटलीः ‘प्राभृते’
उपदाया अचीकरत्, ‘चः’ अवधारणे, रसालसालाः स्वफलपटलीः
प्राभृते कुर्वन्ति तान् कुर्वतो ग्रीष्मः प्रायुङ्क्त । भारतार्धलीलापतिः
श्रीकृष्णः, त्रिलोकीलीलापतिः श्रीनेमिः तयोः । यत्र राज्ञोऽन्तः-
पुर्यः क्रीडन्ति तत्र प्रमदवन तस्य भुवो मध्यप्रदेशस्तत्र प्रवेशे ।
किविशिष्टै रसालैः ? भुजा इवाचरन्त्यो नम्राः सालाः शाखा येषा
ते तैः । किं कृत्वा ? ‘ज्येष्ठं’ ज्येष्ठमास ‘पुर इव’ अग्रे इव कृत्वा,
ज्येष्ठाष्टमासौ हि ग्रीष्मः । किंभूताः स्वफलपटलीः ? ‘भुवि’
पृथिव्या विगलनान् ‘पुञ्जीभूताः’ राशीभूताः । अन्यस्यापि राज्ञः
प्रवेशे ज्येष्ठ वृद्ध पुरस्कृत्य फलादीन्युपदीक्रियन्ते । भुजा इवाचर-
न्तीति “कर्तुं किप्” (सि० ३-४-२५) किप्प्रत्ययः, “अ-
प्रयोगीत्” (सि० १-१-३७) मुजन्तीति वर्तमाने “शत्रान-
शावेत्यति तु सस्यौ” (सि० ५-२-२०) शत्रुप्रत्ययः । अत्रोप-
माश्लेषसमासोक्तिपर्यायोक्तानि । अखण्डकाव्यवाक्येनाग्राणा परि-
पक्वफलत्वं दर्शितमिति पर्यायोक्तम् ॥ ३७ ॥

दर्श दर्श फलितफलदान् पाकिमं पीतलत्वं

विभ्रद्वभुः सरसमकृशं वानशालाटवान्यत् ।

गर्जद्गर्जः फलमथ ललौ लीलयाऽनाश्रवार्थ

सारग्रन्थान् कविरिव सुधीः सद्गुणं सूक्तजातम् ॥ ३८ ॥

‘अथ’ अनन्तर ‘बभ्रुः’ कृष्णः ‘फलितफलदान्’ फलितवृक्षान्
‘दर्श दर्शम्’ आभीक्ष्ण्येन दृष्ट्वा लीलया फल ललौ । किंरूपम् ?

‘पाकिम’ पाकेन निर्वृत्त पाकिम् । किं कुर्वन् ? पीतलत्व विभ्रन् सरस अकृश अत एव ‘वानशालाटवान्यत्’ वान शुष्क शलाटु अपकं तेषां समूहादन्यत् । पुन किरूपः ? गर्जन् गर्जो गजो यस्य । एतेन वृक्षाणां सरलत्वसफलत्वादिगुणा दर्शिताः, येन गजारूढेनापि लीलया फलानि लायन्ते । क इव ? ‘सुधीरिव’ यथा सुधीः सारग्रन्थान् दर्श दर्श सूक्तजात सुभाषितसमूहं लाति । किंविशिष्ट सूक्तजातम् ? अनाश्रवो निर्दोषोऽर्थो यस्य स तम् । ‘सद्गुण’ सन्तः प्रशस्या गुणा माधुर्याद्या यस्मिन् तम् । दर्शनं पूर्वं “रुण चाभीक्ष्ण्ये” (सि० ५-४-४८) रुणम् । पाकेन निर्वृत्त पाकिमम्, पाकादिमः इमप्रत्ययः । वानानां शलाटूनां समूहः “षष्ठ्याः समूहे” (सि० ६-२-९) अण्प्रत्ययः । अत्र परिकरजात्युपमाऽनुप्रासाः ॥ ३८ ॥

त्यक्त्वा नागं दृढितपरमप्रेम हस्तेन हस्तं

बद्ध्वा बन्धोर्गज इव गजस्यैव बन्ध्रम्यमाणः ।

वीक्षाञ्चक्रे सरससरसीः सस्मितं पाणिपद्मै-

राम्भीनर्भानिव कलरुतान् पत्रिणः खेलयन्तीः ॥ ३९ ॥

‘एषः’ कृष्ण सस्मित यथा भवति सरससरसीः वीक्षाञ्चक्रे । किं कुर्वाणः ? ‘नाग’ गजं त्यक्त्वा दृढित दृढीकृतं परमं प्रकृष्टं प्रेमं स्नेहो यथा भवति ‘बन्धोः’ श्रीनेमिनो हस्तेन हस्तं बद्ध्वा ‘बन्ध्रम्यमाणः’ अत्यर्थं भ्रमन्, ‘क इव’ ? ‘गज इव’ यथा गजो गजस्य ‘हस्तेन हस्तं’ शुण्डया शुण्डा बद्ध्वा प्रेम्णाऽत्यर्थं भ्रमति । किरूपाः सरससरसीः ? ‘पाणिपद्मैः’ पाणिरूपपद्मैः ‘पत्रिणः’ पक्षिणः ‘खेलयन्तीः’ क्रीडयन्तीः, पद्मान्येव पाणिनसैः । किरूपान् पत्रिणः ? उत्प्रेक्ष्यते—‘आम्भीनर्भानिव’ अम्भसोऽपत्यानि अर्भान् बालानिव । अन्या अपि योपाः ‘पाणिपद्मैः’ करकमलैर्बालान् खेलयन्ति । सरसीः (स्यः) योपाः, पद्मानि पाणयः, पत्रिणो बाला इत्यर्थः ।

पुनः किरूपान् ? 'कलरुताव्' मधुरशब्दान् । पाणिपद्मैरिति तुल्या-
र्थवाचकधर्मलोपे लुप्तोपमा मृगलोचनावत् । अम्भसोऽपत्यानि आ-
म्भयः "भूयःसभूयोऽम्भोऽमितौजसः स्लुक् च" (सि० ६-१-
३६) इवप्रत्ययः सलोपः, "वृद्धिः स्वरेष्वादेर्ङिति तद्धिते"
(सि० ७-४-१) वृद्धिः, "अवर्णेवर्णस्य" (सि० ७-४-६८)
अलोपः, आम्भिरिति निष्पन्न, ततः पुंलिङ्गे शसि आम्भीनिति ।
अत्रोपमाजात्युत्प्रेक्षारूपकानुप्रासाः ॥ ३९ ॥

तत्रान्यत्रोत्तरसरिसरिद्वापितोयेषु चैष

क्रीडां कर्तुं रतिवशवशावृन्दवर्ती सुगात्रः ।

मृद्रन् पद्म्यां नलिननिकरं नीरपूरं करेणो-

दस्यन् पश्यन्नधिमदमुपाक्रंस्त हस्तीव शस्तः ॥ ४० ॥

'एषः' कृष्ण 'तत्र' तासु सरसीषु 'च' अन्यत् अन्यत्र, उत्तर-
सरिसरिद्वापितोयेषु क्रीडा कर्तुमुपाक्रंस्त, उत्तराणि प्रधानानि सरिः
निर्द्धारः सरित् नदी वापी (च) तेषां तोयेषु । क इव ? हस्तीव
यथा हस्ती सरोनिर्द्धारादिजलेषु क्रीडा कर्तुमुपक्रमते । किरूप
एषः ? 'रतिवशवशावृन्दवर्ती' रतिवशा रागवशा या वशाः
स्त्रियः तासा वृन्दे वर्तत इत्येवशीलः, पक्षे रतिवशा वशा
हस्तिन्यः तासाम् । पुनः किंविशिष्टः ? 'सुगात्रः' सुन्दरशरीरः,
हस्तिपक्षे गात्र पश्चिमभागः । पुनः कथम्भूत ? 'पद्म्या' पादाभ्यां
नलिननिकर मृद्रन्, समम् । नीरपूर 'करेण' (हस्तेन पक्षे)
शुण्डया 'उदस्यन्' उल्लालयन् । अधिमद यथाभवति पश्यन्,
समानम् । (पुनः कथम्भूतः ? शस्तः, समम् ।) वापितोयेष्विति
'वेदूतोऽनव्ययवृद्धीच्ञीयुवः पदे' (सि० २-४-९८) इत्यः,
उपाक्रंस्तेति "प्रोपादारम्भे" (सि० ३-३-५१) आत्मनेपदम् ।
अत्र परिकरोपमाश्लेषाः ॥ ४० ॥

नाडीं कापि कचन घटिका याममेकं कचिच्च
 द्वित्रान् कापि कचिदपि दिनं पक्षिणं गर्भकं च ।
 स्थायं स्थायं सलिलनिलये तीव्रतापोपशान्त्यै
 शौरिर्मग्नोऽपि हि रतिरसे दीर्घिकायां ममज्ज ॥ ४१ ॥

‘हि’ निश्चित ‘शौरिः’ कृष्णो ‘रतिरसे’ रागरसे मग्नोऽपि दी-
 र्घिकाया ममज्ज । किं कृत्वा ? ‘सलिलनिलये’ जलस्थाने कापि
 ‘नाडीं’ घटिकाम्, कचन घटिकाः बहुवचनाद्वह्नीः, ‘च’ अन्यत्
 कचिन् ‘एक याम’ ग्रहरम्, कापि द्वित्रान् ग्रहरान्, कचिदपि ‘दिनं
 पक्षिणं’ द्वाभ्या रजनीभ्या वेष्टितमहः पक्षी त पक्षिणम्, पार्श्वद्वये
 रात्रिरन्तराले दिनम्, कापि ‘गर्भक’ रजनीयुगम्, अर्वाचीना परा-
 चीना च रात्रिरेकत्र मध्ये दिनमन्यत्र, ‘स्थायं स्थायं’ आभी-
 क्षण्येन स्थित्वा स्थित्वा । किमर्थम् ? ‘तीव्रतापोपशान्त्यै’ तीव्रतापो-
 पशमनार्थम् । स्थायं स्थायमिति स्थानं पूर्वं “खण चाभीक्ष्ण्ये”
 (सि० ५-४-४८) खणम् । अत्र रतिरसे मग्नोऽपि दीर्घिकाया
 ममज्जेति विरोधः, योऽन्यत्र मग्नो भवति सोऽन्यत्र कथं मज्जति ?
 तापाधिक्यप्रतिपादनं वाच्यम् । अत्रोदात्तविरोधानुप्रासाः ॥ ४१ ॥

तस्यां श्रोणिद्वयसपयसि स्नेहपङ्केरुहायां

रत्नश्रेणीखचितनिचितस्वर्णसोपानकायाम् ।

हर्षात् खेलन् सह सहचरीरत्नवारेण तारा-

चक्रेणेवाभ्रमदुडुपतिर्मेरुमन्वेष्ट नेमिम् ॥ ४२ ॥

‘एषः’ कृष्णो नेमिः अनु अभ्रमत् । किं कुर्वन् ? ‘तस्या’ दीर्घि-
 काया ‘सहचरीरत्नवारेण’ अन्तःपुररत्नसमूहेन सह हर्षात् ‘खेलन्’
 क्रीडन् । किंविशिष्टाया तस्याम् ? ‘श्रोणिद्वयसपयसि’ श्रोणेः कटी-
 तटस्योर्ध्वं पयो यत्र सा तस्याम् । (पुनः कथंभूतायाम् ?) रत्नश्रे-
 णीभिः खचितानि बद्धानि निचितानि दृढानि स्वर्णसोपानकानि
 यस्या सा तस्याम् । क इव ? ‘उडुपतिरिव’ चन्द्र इव, यथोडुप-

तिस्ताराचक्रेण सह मेरुमनु भ्रमति । श्रोणेरूर्ध्वं श्रोणिद्वयस
 “बोर्ध्वं दम्प्रद्वयसद्” (सि० ७-१-१४२) द्वयसदप्रत्ययः,
 अभ्रमदित्यत्र अद्यतनी ह्यस्तनी वा, ह्यस्तन्या “भ्रासभ्लास”-
 (सि० ३-४-७३) इति विकल्पेन शब्, अद्यतन्या लुदित्वाद्
 अद् । अत्रोदात्तोपमानुप्रासाः ॥ ४२ ॥

पत्याकृतं यदुपतिगृहाः संविदाना मदाना-

माद्यं बीजं निवसितसितश्लक्ष्णपत्तोर्णवर्ण्याः ।

दृक्कोणेन त्रिभुवनमपि क्षोभयन्त्यः परीयुः

कर्मापेक्षाः परमपुरुषं मोहसेनाः प्रभुं तम् ॥ ४३ ॥

‘यदुपतिगृहाः’ कृष्णान्तःपुर्यः त प्रभुं ‘परीयुः’ परिवृतवत्यः ।
 किरूपा यदुपतिगृहाः ? ‘पत्याकृत’पत्यभिप्राय ‘सविदाना’ जानन्त्यः,
 पुनः किरूपाः ? मदानामाद्य ‘बीज’ कारणम्, पुनः कथभूताः ?
 ‘निवसितसितश्लक्ष्णपत्तोर्णवर्ण्याः’ निवसितानि परिहितानि सितानि
 श्वेतानि श्लक्ष्णानि मृदूनि पत्तोर्णानि धौतवस्त्राणि तैर्वर्ण्याः, (पुनः
 किभूताः ?) ‘दृक्कोणेन’ नयनप्रान्तभागेन त्रिभुवनमपि क्षोभयन्त्यः,
 कर्म विलासकर्म अपेक्षन्त इति कर्मापेक्षाः, पुनः किभूताः ? मोहस्य
 सेना इव मोहसेनाः । किरूप तम् ? परमपुरुषम्, पक्षे यथा मोहसेनाः
 परमपुरुष आत्मान परियन्ति, किरूपा मोहसेनाः ? कर्म ज्ञानाव-
 रणादि तदपेक्षन्त इति कर्मापेक्षाः । सविदाना इति ‘विदक् ज्ञाने’
 सपूर्वं सवदन्तीत्येवशीलाः “वयःशक्तिशीले” (सि० ५-२-२४)
 इति शानप्रत्ययः । अत्रानुप्रासरूपकस्तेषातिशयोक्त्यः ॥ ४३ ॥

तासां लीलोलुलनजनिता गुन्दलन्ति स तोष-

ध्वाना वीचिप्रचलनलिनीनायिकाः साध्वनृत्यन् ।

श्रोत्रापेयं मधुकरकुलैर्गीयते सातिरक्तं,

तस्येत्यासीदिव नवरसा शुद्धसङ्गीतरीतिः ॥ ४४ ॥

उत्प्रेक्ष्यते—‘तस्य’ भगवतः ‘इति नवरसा शुद्धसङ्गीतरीतिः

आसीदिव' नवो रसो अनुतादिर्यस्याः शुद्धा निर्दोषा सङ्गीतस्य नाट्यस्य रीतिः । इतीति किम् ? 'तासा' अन्तःपुरीणा 'लीलोल्लनज-
निताः' लीलाखेलननिष्पादिताः 'तोयध्वानाः' तोयशब्दाः 'गुन्द-
लन्ति स्म' मर्दलस्य ध्वनिर्गुन्दलः कथ्यते ततो मर्दलधोङ्कारायन्ते
स्म, 'वीचिप्रचलनलिनीनायिकाः' वीचिभिः कङ्कोलैः प्रचलाः
चपला नलिन्यः कमलिन्य एव नायिका नर्तक्यः साधु यथा
भवति अनृत्यन्, 'मधुकरकुलैः' शृङ्गपटलैः श्रोत्रापेय 'अतिरक्त'
अतिमधुर गीयते स्म श्रोत्रैः श्रवणैः आपीयत इति लक्ष्मण्याऽत्यर्थं
श्रूयत इति । अन्यत्रापि नाट्ये मर्दलधोङ्कारा भवन्ति, नर्तक्यो नृ-
त्यन्ति, गायना गायन्ति । अत्र रूपकोत्प्रेक्षोदात्तातिशयोक्तयः ॥ ४४ ॥

पूरं पूरं सुरमिसलिलैः स्वर्णशृङ्गाणि रङ्गात्
सारङ्गाक्ष्यः स्मितकृतममुं सर्वतोऽप्यभ्यपिञ्चन् ।
धारा धाराधर ! सरलगास्ताश्च वारामपाराः
सारादोऽङ्गप्रसृमरशरासारसारा विरेजुः ॥ ४५ ॥

'सारङ्गाक्ष्यः' स्त्रियः रङ्गान् 'अमु' भगवन्त सर्वतोऽपि 'अभ्य-
पिञ्चन्' अभिविपिचुः । किं कृत्वा ? स्वर्णशृङ्गाणि सुरमिसलिलैः 'पूर
पूर' (आभीक्ष्ण्येन) पूरयित्वा, किरूप अमुम् ? स्मित हास्य करोतीति
स्मितकृन् त स्मितकृतम् । 'हे धाराधर !' हे मेघ ! 'च' अन्यत् ताः
'वारा' जलाना अपारा वाराः 'सारादोऽङ्गप्रसृमरशरासारसाराः'
स्मरसत्रन्धिनः अमुष्य अङ्ग प्रति प्रसृमराः प्रसरणशीलाः शरा
वाणास्तेषा आसारो वेगवद्दृष्टिस्तद्वत् साराः शोभनाः 'विरेजुः'
शुशुभुः, वारिधारा एव भगवदङ्गे प्रसृमराः स्मरवाणधोरणि
(प्यः) । किरूपा धाराः ? सरल गच्छन्तीति सरलगाः "क-
चिन्" (सि० ५-१-१७१) डप्रत्ययः, स्वामिनोऽङ्गे सरलतया
पतन्त्यः सन्तीत्यर्थः । अत्र जात्युदात्तनिदर्शनानुप्रासाः ॥ ४५ ॥

नित्योन्निद्रं पुरुपरिमलं राजतेजोविराजि
स्पृष्टश्रीकं वदनकमलं देव ! ते सेवतेऽद् :

स्थानभ्रष्टं जितमिति वदन्त्येव कर्णावतंसी-

चक्रे काचिदशशतदलं लीलयोद्धृत्य तस्य ॥ ४६ ॥

काचित् 'दशशतदल' सहस्रदल लीलया 'उद्धृत्य' उच्चित्य तस्य
'कर्णावतसीचक्रे' कर्णाभरण विदधे । किं कुर्वती ? इति वदन्त्येव,
इतीति किम् ? हे देव ! 'अद्' कमल 'ते' तव वदनकमल सेवते ।
कुतः सेवते ? विशेषणद्वारेण हेतुमाह—जितम् । तज्जये हेतू-
नाह—किंरूप वदनकमलम् ? 'नित्योन्निद्र' नित्यविकस्वर, कमलं
तु दिवा विकस्वर रात्रौ सकुचति, पुनः किंरूपम् ? पुरुः प्रभूतः
परिमलो यस्य तन्, कमलस्य तु परिमलः परिमित एव, पुनः
किंरूपम् ? 'राजतेजोविराजि' राहस्तेजो राजतेजस्तेन विराजते
इत्येवशीलम्, कमल तु राजतेजोविराजि न स्यात्, राजा चन्द्रस्तस्य
तेजसा न विराजते, पुनः किंरूपम् ? स्पृष्टा प्रकटा श्रीर्यस्य तत्,
कमले हि श्रीं रूढ्यैव, किंविशिष्ट कमलम् ? स्थानाद्धृतम्, यतः
स्थानभ्रष्टं येन जितं स्यात्तत्तस्य सेवा कुरुते, स्वामिनो वदनशोभा-
धिक्यं प्रतिपादितम् । अत्र परिकरहेतुव्यतिरेकाः ॥ ४६ ॥

स्पर्धध्वे रे ! नयननलिने निर्मले देवरस्य

स्मित्वेत्येवं शिततरतिरःकाक्षकाण्डान् किरन्ती ।

कन्दोत्खातान् धवलकमलान् कामपाशप्रकाशान्

नाशाशास्त्रानुरसि सरसाऽहारयत् स्वामिनोऽन्या ॥ ४७ ॥

अन्या सरसा धवलकमलान् स्वामिनः 'अरसि' हृदये 'आहार-
यत्' हारमकरोत् । किं कृत्वा ? इत्येव स्मित्वा । एवमिति किम् ?
रे कमला ! यूयं देवरस्य निर्मले 'नयननलिने स्पर्धध्वे' नयनक-
मलाभ्या सह स्पर्धां कुरुथ । किं कुर्वती ? 'शिततरतिरःकाक्ष-
काण्डान् किरन्ती' तीक्ष्णतरतिर्यक्काक्षबाणान् विक्षिपन्ती । किरू-
पान् धवलकमलान् ? कन्दान् उत्खातान् उत्पाटितान् कन्दोत्खा-

तान्, पुनः किरूपान् ? 'कामपाशप्रकाशान्' कामपाशवत् प्रकाशान् प्रकटान्, प्रकटः कामपाशो यादृशः स्यात्तादृशान्, पुनः किरूपान् ? 'नाशाशास्थान्' नाशया नासिकया आशास्थान् अभिलप्यान् । अत्र कमलानि हारीकृतानि तेषामपि कामपाशाश्लेषः । कमलशब्दः पुनपुसकलिङ्गे । हारमकरोत् "णिज्बहुल०" (सि० ३-४-४२) णिच्प्रत्ययः । अत्र प्रत्यनीकजातिरूपकानुप्रासाः ॥ ४७ ॥

क्रीडां हेमद्युतिहरिवधूवन्दितो बान्धवस्य
प्रीत्यै तन्वन् प्रतिकृतशतैरप्सु हर्षैकहेतुः ।

श्यामः स्वामी चिकुरविगलद्वारिधारश्चकाशे

विद्युन्मालापरिगतवर्षवल्गु वर्षन्निव त्वम् ॥ ४८ ॥

श्यामः स्वामी चिकुरविगलद्वारिधारः सन् चकाशे, चिकुरेभ्यः केशेभ्यो विगलन्ती वारिधारा यस्यासौ । किं कुर्वन् ? 'अप्सु' जलेषु 'बान्धवस्य' श्रीकृष्णस्य प्रीत्यै प्रतिकृतशतैः, क्रीडा तन्वन्, कृतान् प्रति यन् क्रियते तन् प्रतिकृतमुच्यते, अन्तःपुर्यो जलच्छटाभिः स्वामिनः सिञ्चन्ति, स्वाम्यपि श्रीकृष्णस्य प्रमोदाय वारिधाराभिस्ताः सिञ्चन्ति । किरूपो भगवान् ? ('हर्षैकहेतुः' प्रमोदस्य एक अद्वितीयो हेतुः, पुनः किभूतः) 'हेमद्युतिहरिवधूवन्दितः' हेमवत् द्युतिर्वासा ता हेमद्युतयः, हेमद्युतयश्च ता हरिवध्वश्च हेमद्युतिहरिवध्वः तामिर्बन्दितः बन्दीकृतः, यथा कोऽपि बन्दीकृतो न मुच्यते तथा ता अपि वेष्टयित्वा स्थिता भगवतो गन्तु न ददति । क इव ? त्वसिन्, यथा हे मेघ ? त्व 'वल्गु' मनोज्ञ वर्षन् काशसे दीयसे । किरूपः (त्वम्) ? विद्युन्माला सौदामिनीपङ्क्तिस्तया परिगत वेष्टित वर्षुर्यस्य सः, हरिवध्वो विद्युन्माला, गलज्जलधारा च वृष्टिः, स्वामी च मेघः । चकाशे इत्यत्र "काशङ् दीप्तौ" इतिवातोः परोक्षाप्रत्ययान्तस्य रूपम् । अत्र जातिनिर्देशनानुप्रासाः ॥ ४८ ॥

अश्रान्तोऽपि श्रममिव वहन् व्यक्तमुक्तायिताम्भो-

विन्दू रक्तोत्पलदललवामुक्तरक्ताङ्गराढः ।

श्रीमान्नेमिर्जलपतिकफपुण्डरीकप्रकाण्डो

वाराराशेरिव सुरकरी पुष्करिण्या निरैयः ॥ ४९ ॥

श्रीमान्नेमिः 'पुष्करिण्या.' दीर्घिकाया. 'निरैयः' निरगच्छत् ।
 क इव ? 'सुरकरी इव' यथा सुरकरी ऐरावणो 'वाराराशेः' समुद्रान्
 निरियर्ति (स) । किरूपो भगवान् ? 'अश्रान्तोऽपि' अनिर्विण्णोऽपि
 श्रम वहन्निव, यद्यपि भगवाननन्तवीर्यत्वात् क्रीडया खेद नाप्नोति
 तथापीमा अपारमार्थिक्य इत्यनादरेण श्रममिव वहन् । पुन.
 किरूपः ? 'व्यक्तमुक्तायिताम्भोविन्दु.' व्यक्त स्पष्ट मुक्तावदाच-
 रिता अम्भोविन्दवो यस्य स व्यक्तमुक्तायिताम्भोविन्दुः, यथा ऐरा-
 वणस्य समुद्रे क्रीडित्वा निर्गतस्य मुक्ताः शरीरे लगन्ति, स्वामिनस्तु
 मुक्तासदृशा अम्भोविन्दवः, एव सर्वत्रैरावणधर्मो ज्ञेयः । पुन.
 कथभूतः ? रक्तोत्पलदलाना लवै. पत्रशकलैरामुक्ता बद्धा रक्ता-
 क्काना प्रवालाना रादा शोभा यस्य स, समुद्रान्तः प्रवालानि अत्र
 च रक्तोत्पलदलशकलानि । पुन. किरूपः ? जलपतिकफः केनस्त-
 द्ददाचरन्तः पुण्डरीकप्रकाण्डा धवलकमलमूलानि यस्य स, ऐरा-
 वणस्य शरीरे फेनो लगति, प्रभोः फेनतुल्याः पुण्डरीकप्रकाण्डाः ।
 निरैयरित्यत्र "ऋक् गतौ" क निरूपूर्वः, ह्यस्तनी-दिव्, "हवः
 शिति" (सि० ४-१-१२) द्विः, "ऋतोऽन्" (सि० ४-१-
 ३८) क अ, "पृथुमाहाङ्गमिः" (सि० ४-१-५८) इत्वम्,
 "पूर्वस्याखे खरे य्वोरियुव्" (सि० ४-१-३७) इय्, "स्वरादे-
 स्तासु" (सि० ४-४-३१) वृद्धिः ऐ, "नामिनो गुणोऽङ्किति"
 (सि० ४-३-१) अर्, "व्यञ्जनादेः सञ्च द्" (सि० ४-३-
 ७८) दिब्लोपः, "रः पदान्ते विसर्गस्तयोः" (सि० १-३-५३)
 विसर्गः । अत्र रूपकनिदर्शनोपमानुप्रासालङ्काराः ॥ ४९ ॥

इत्याचार्य-श्रीशीलरत्नसूरिविरचिताया श्रीजैनमेघदूत-

महाकाव्यटीकायां द्वितीय सर्ग ॥ २ ॥

अथ तृतीयः सर्गः ।

पूर्वस्मिन् सर्गे भगवान् जलक्रीडां कृत्वा निर्गत इति तद-
वसरोचिता चेष्टामाह—

तस्योत्तंसीकृतशतदले तोयबिन्दून् वमन्ती
बभ्रासाते विरुतनिरतालोलरोलम्बबुम्ब्ये ।
हा ! त्रैलोक्यप्रभुनयनयोः स्पर्धनादेनसां नौ
वृत्ते पात्रं प्ररुदित इतीवानुतप्ते सशब्दम् ॥ १ ॥

‘तस्य’ भगवतः ‘उत्तंसीकृतशतदले’ कर्णाभरणीकृतशतपत्रे ‘बभ्रा-
साते’ रेजाते । किं कुर्वती ? ‘तोयबिन्दून् वमन्ती’ उदकबिन्दून्
स्ववन्ती, पुनः किंरूपे ? विरुतेषु शब्देषु निरता आसक्ता आलोलाः
चञ्चला रोलम्बा भ्रमराः तैश्च्युम्ब्ये चर्वणीये । उप्रेक्ष्यते—इति
‘अनुतप्ते’ पश्चात्तापतापिते सती सशब्द ‘प्ररुदित इव’ प्रकृष्टरुदित
इव । इतीति किम् ? ‘नौ’ आवा ‘हा’ धिक्, किंरूपे नौ ? ‘त्रैलो-
क्यप्रभुनयनयोः’ श्रीनेमिनयनयोः स्पर्धनात् ‘एनसां’ पापानां ‘पात्रं’
भाजनं ‘वृत्ते’ जाते, तोयबिन्दुस्त्रवण रोदनं भ्रमरारवश्च सशब्द-
पश्चात्तापतयोत्प्रेक्षाश्चक्रे । नौ इत्यत्र हायोगे “गौणात् समयानिक-
षाहाधिगन्तरान्तरेणातिथेनतेनैद्वितीया” (सि० २-२-३३) इति
द्वितीया । प्ररुदित इत्यत्र “रूपश्चकाच्छिद्यः” (सि० ४-४-८८)
इतीट् । अत्रोत्प्रेक्षानुमानानुप्रासाः ॥ १ ॥

दानश्च्योती द्विप इव हरन्निर्झरो वाञ्छनाद्रिः
पिण्डीभूतं वियदिव मनाक् शारदं वर्षदब्दम् ।

नित्ये सर्वापघननिपतन्मेघपुष्पोऽञ्जनाभः

श्रीमान्नेमिः सपरिवृढतां फुल्लकङ्कल्लिमूलम् ॥ २ ॥

श्रीमान्नेमिः फुल्लो विकसित, कङ्कल्लिः अशोकस्तस्य मूलं सपरिवृढता
सनाथता नित्ये, एतावता कङ्कल्लिमूले प्रभुस्तस्यावित्यर्थः । किरूपो
भगवान् ? ‘सर्वापघननिपतन्मेघपुष्पः’ सर्वेऽपघना अङ्गावयवास्ते-

भ्यो निपतन् क्षरत् मेघपुष्पं जलं यस्य, पुनः किरूपो भगवान् ?
 'अञ्जनामः' अञ्जनवर्णः । गलज्जलविन्दून् वर्णं चाश्रित्य तदनुरूपा
 उत्प्रेक्षा आह, उत्प्रेक्ष्यते—'दानश्च्योती' दान मज्जलश्च्योततीति
 क्षरतीति ईदृशो 'द्विपः' गज इव, उत्प्रेक्ष्यते—'क्षरन्निर्झरः' निर्झ-
 रस्त्रावी अञ्जनाद्विर्वा इव, वा इवार्थे, अथवा उत्प्रेक्ष्यते—पिण्डीभूत
 'शारद' शरत्सवन्धि 'वियत्' आकाशमिव । किंविशिष्टं वियत् ?
 'मनाक्' अल्प 'वर्षदब्द' वर्षन् अज्जो मेघो यस्मिन् तत् । अत्र
 मालारूपोत्प्रेक्षापर्यायोक्तानुप्रासाः ॥ २ ॥

गोमुं शक्ते अपि गुणवती नैव सङ्गाजडानां

गुह्यं भर्तुस्तदलमनयोः सेवयेत्येष तूर्णम् ।

श्च्योतत्पाथः पृषतमिषतः साश्रुणी वातिसक्ते

अप्यत्याक्षीत् परिहितचरे वाससी श्वासहार्ये ॥ ३ ॥

'ण्य' भगवान् इति 'परिहितचरे' पूर्वं परिहिते 'वाससी'
 वस्त्रे 'तूर्ण' शीघ्र 'अत्याक्षीत्' त्यक्तवान् । इतीति किम् ? इमे
 गुणवती अपि जलानां सङ्गाद् भर्तुर्गुह्यं गोमुं न शक्ते, गुणास्तन्तवः,
 'गुह्य' आच्छाद्यमङ्गम्, 'तत्' तस्मात्कारणात् अनयोः सेवया 'अल'
 पूर्यताम् । अत्रान्योक्तिमाह—अन्योऽपि यो गुणवानपि 'जडानां'
 मूर्खाणां सङ्गात् 'भर्तुर्गुह्य' रहस्य 'गोमुं' रक्षितुं शक्तो न भवति
 स स्वामिनः सेवकस्त्याज्यो भवति । किरूपे वाससी ? उत्प्रेक्ष्यते—
 'श्च्योतत्पाथः पृषतमिषतः साश्रुणी' 'वा' इवार्थे श्च्योतन्तः क्षरन्तः
 पाथसो जलस्य पृषता विन्दवस्तेषां मिषतः कपटात् साश्रुणी
 अश्रुमहिते इव, पुनः किरूपे ? 'अत्या(ति)सक्ते अपि' अत्यर्थ-
 मासक्ते लभे अपि । अन्योऽपि यः सेवकोऽत्यासक्तोऽतिभक्तो
 यदा केनचिद्दोषेण त्यज्यते तदा स साश्रुर्भवति । पुनः किरूपे ?
 अतिलघुत्वात् 'श्वासहार्ये' श्वासेन हरणीये । साश्रुणी वेति वा इवार्थे,
 इवशब्दप्रयोगेऽपि मणी इव मणीवेत्यादिवत् परमतेन सन्धिर्भवति,

यथा नैषधे—“मणीव नीलौ तरलौ विरेजतुः” । पृषतशब्दोऽकारान्तोऽप्यस्ति “पृषत्पृषतविप्रुष.” (अमि०चिन्ता० ४-१५५) इति वचनात् । पूर्वं परिहिते परिहितचरे “भूतपूर्वं पचद्” (सि०७-२-७८) चरद्प्रत्ययः । अत्र समासोक्तिकाव्यलिङ्गोत्प्रेक्षानुप्रासाः ॥ ३ ॥

मूर्त्तौ मूर्त्त्यानुपममहसा गीयसे शम्बरस्या-
रातिस्तत्तत्परिचितिरनौचित्यमाविर्विधत्ते ।

इत्युचाना निजशुचिसिचा भीष्मजोन्मृज्य वर्ष्माऽऽ-
नैषीधे ते स शशिविशदे वाससी पर्यधत् ॥ ४ ॥

‘भीष्मजा’ रुक्मिणी ये ‘वाससी’ वस्त्रे आनैवीन् ‘सः’ भगवान् ‘ते’ वाससी ‘पर्यधत्’ परिहितवान् । किं कृत्वा ? ‘निजशुचिसिचा’ सिग् वस्त्र तथा ‘वर्ष्म’ शरीर ‘उन्मृज्य’ निर्जल कृत्वा, सिक्शब्द-स्त्रीलिङ्गः । किं चक्राणा भीष्मजा ? ‘इति उचाना’ इति जल्पित-वती, इतीति किम् ? हे देवर । त्वं ‘मूर्त्त्या’ शरीरेण मूर्त्तं, शम्बरस्य ‘अरातिः’ शत्रुः कामः ‘गीयसे’ कथ्यसे । किंविशिष्टया मूर्त्त्या ? अनुपममहसा । तत्तस्मात्कारणान् ‘तत्परिचितिः’ तस्य शम्बरस्य परिचितिः ‘अनौचित्य’ अनुचितत्वं ‘आविर्विधत्ते’ प्रकट करोति, यो हि यस्य वैरी तस्य तत्सङ्गो न युक्तः, त्वं तु मूर्त्तिमान् शम्बरस्य वैरी कामः, अतः शम्बरपरिचयो नार्हः, शम्बरशब्देन कामवैरी जल च कथ्यते । किरूपे वाससी ? ‘शशिविशदे’ चन्द्रो-ज्ज्वले । अत्र श्लेषविरोधाभासोपमानानुप्रासाः ॥ ४ ॥

सौवर्णेऽथ न्यविशत विभुर्विष्टरे रिष्टरेखा-
लेखालोक्ये सितनिवसनः संप्रयुक्ते तयैव ।

नन्वावर्तावलिवलयिनि स्वर्णशैले निषण्णं

त्वामेव स स्मरयति तथा सद्गलाकाकलापम् ॥ ५ ॥

‘अथ’ अनन्तर विभुः ‘सौवर्णे’ सुवर्णमये ‘विष्टरे’ आसने ‘न्यविशत’ निविष्टः । किंविशिष्टे विष्टरे ? ‘रिष्टरेखालेखालोक्ये’

रिष्टरत्नानां रेखास्तासां लेखामिः श्रेणिमि आलोक्ष्य विलोकनाहं,
 अथवा रेखामिलेखानां देवानामपि आलोक्ष्य विलोकनीये । पुनः
 किरूपे ? 'तथैव' रुक्मिण्यैव 'सप्रयुक्ते' स्थापिते । किरूपो भग-
 वान् ? 'सितनिवसनः' सितानि श्वेतानि निवसनानि वस्त्राणि यस्य
 सः । तथा तस्मिन्नवसरे विभुस्त्वामेव 'स्मरयति स्म' असस्मरत्,
 जनमिति कर्माध्याहारः, जनस्त्वामस्मरत्, प्रमुर्जनं त्वा स्मरयति
 स्म । किरूप त्वाम् ? 'स्वर्णशैले' मेरुगिरौ 'निषण्णं' निविष्टम् ।
 किरूपे स्वर्णशैले ? 'नन्द्यावर्तावलिबलयिनि' नन्द्यावर्तानां वृक्षाणा-
 मावलि श्रेणिस्तस्या बलय विद्यते यस्मिन् स तस्मिन् । पुनः
 किरूपं त्वाम् ? सन् प्रधानो बलाकानां कलापो यस्मिंस्तम् । मेघः
 स्वामी, स्वर्णशैलः सिंहासनम्, वृक्षावलिवलयमरिष्टरेखा, बलाका-
 कलापः श्वेतवस्त्राणि । न्यविशतेति "निविश" (सि० ३-३-२४)
 इत्यात्मनेपदम् । सुवर्णस्य विकारोऽवयवो वा सौवर्णम्, "हेमा-
 दिभ्योऽञ्" (सि० ६-२-४५) अब्प्रत्ययः । स्मरयतीत्यत्र "स्मृ
 आध्याने" इति स्मृधातुर्णिगन्तः, वृद्धौ सत्या "घटादेर्ह्रस्वो" (सि०
 ४-२-२४) इत्यादिसूत्रेण ऋस्वः । अत्र स्मरणानुप्रासौ ॥ ५ ॥

विष्णोः पत्न्यः प्रकृतय इव स्पष्टमष्टासु काष्ठा-
 स्वष्टाप्येतं परमपुरुषं कर्मणां पर्यवृण्वन् ।

भावान्वायिस्थितिविरचना व्यक्तसद्वेषरागा

भोगामुक्ता विविधरुचयः सङ्गतात्मप्रदेशाः ॥ ६ ॥

अष्टापि विष्णोः पत्न्यः स्पष्टं यथा भवति अष्टास्वपि काष्ठासु एत
 'परमपुरुष' भगवन्त 'पर्यवृण्वन्' परिवृतवत्यः । का इव ? 'कर्मणां
 प्रकृतय इव' यथा कर्मणा प्रकृतयः परमपुरुष आत्मानं परिवृण्वन्ति ।
 किविशिष्टा विष्णोः पत्न्यः प्रकृतयश्च ? "भावान्वायिस्थितिविरचना"
 इति भावः स्त्रीणामङ्गजो विकारः किलिकिञ्चितादिः तदन्वायिनी
 तदनुगामिनी स्थितिः देहावस्था तस्या भुजोत्क्षेपनयनोद्भासादेर्विरचनं
 यासा ताः, भावानुमानेन देहावस्थानं विरचयन्त्यः । पक्षे भावो

मनःपरिणामस्तदन्वायिनी तदनुगामिनी स्थितिः कालावधारण
तस्या विरचन यासा ताः, कर्मणा हि स्थितिर्मनःपरिणामेन
बध्यते, यथा यथा छिष्टः परिणामः तथा तथा कर्मणा स्थितिर्वर्धते,
“ठिड्अणुभाग कसायओ कुणइ” इति वचनात् । यथा ज्ञानावरणस्य
त्रिंशत्सागरकोटाकोटिमाना स्थितिः, एव शेषाणामपि । पुनः
किरूपाः ? ‘व्यक्तसद्वेषरागाः’ व्यक्तः स्पष्टः सन् प्रधानो वेषे
शृङ्गाररूपे रागो यासा ताः, ‘भोगामुक्ताः’ भोगैरमुक्ताः, प्रकृति-
पक्षे व्यक्तः प्रकटः सद्वेषो द्वेषसहितो यो रागस्तस्याऽऽभोगो
विस्तारस्तेन आमुक्ता बद्धाः, रागद्वेषविस्तारेण कर्मबन्ध इति । पुनः
किरूपाः ? ‘विविधरुचयः’ विविधा बहुप्रकारा रुचिः इच्छा का-
न्तिर्वा यासा ताः, प्रकृतिपक्षे विविधा रुचिः इच्छा भोगसुखक्री-
डादिका याभ्यस्ताः, कर्मप्रकृतिप्रेरणयैवाऽऽत्मनो विविधवाञ्छास-
म्भवात् । सङ्गतो युक्त आत्मनः प्रदेशोऽवस्थानरूपो यासा ताः, युक्ते
युक्ते स्थाने स्थिता इत्यर्थः, प्रकृतिपक्षे सङ्गता मिलिता आत्मनः प्रदेशा
यासा ताः, आत्मनः प्रदेशैर्हि कर्मस्कन्धप्रदेशा बहुवयःपिण्डन्या-
येन सङ्गताः श्लिष्टा वर्तन्ते इति । अत्रोपमानश्लेषानुप्रासाः ॥ ६ ॥

आचख्यावित्यथ सविनयं भीष्मजा राजदन्त-

ज्योत्स्नाव्याजान्मलयजरसैः स्वामिनं सिञ्चती तम् ।

विश्वेवास्मान् सहसि भगवन्नुश्यसे तद्विशङ्कं

स्त्री गङ्गेवाधिवसति शिरो मानिताऽपीश्वरस्य ॥ ७ ॥

‘अथ’ अनन्तर ‘भीष्मजा’ रुक्मिणी सविनय यथा भवति
इति ‘आचख्यौ’ जगाद । किं कुर्वती ? राजदन्तज्योत्स्नाव्याजात्
‘मलयजरसैः’ चन्दनरसैः तं स्वामिनं सिञ्चती, राजदन्ता मुख्य-
दन्तास्तेषां किरणान्येव बहुलत्वात् ज्योत्स्नेव ज्योत्स्ना तस्या व्याजात्
कपटात् । इतीति किम् ? हे भगवन् ! चेत् यदि त्वं ‘विश्वा इव’
पृथ्वी इव अस्मान् ‘सहसि’ क्षमसे, यथा पृथिवी सर्वसहा तथा
त्वमपि अस्माकमुच्चनीचवचनैर्यदि न कुप्यसि ‘तत्’ तस्मात् ‘विशङ्कं’

नि शङ्क 'उश्यसे' त्व जल्यसे, स्त्री मानिता सती गङ्गेव ईश्वर-
स्यापि शिरोऽधिवसति, यथा गङ्गा ईश्वरेण मानिता सती शिरोऽ-
धितष्टौ । अत्र दन्ताना राजा राजदन्तः "राजदन्तादिषु" (सि०
३-१-१४९) अनेन राजशब्दस्य प्राप्तिपातः । सहसीति "बह
मर्षणे" बह्, "धात्वादेः षः सो-" (सि० २-३-९८) सह्,
"युजादेर्न बा" (सि० ३-४-१८) इति विकल्पेन णिज्भावः ।
उश्यसे इति "वश्क् कान्तौ" वश् ते क्य, "वशेरयङि" (सि० ४-
१-८३) वकारस्य घृत् उ । अधिवसतीति योगे शिर इत्यत्र
"उपान्वध्माङ्वसः" (सि० २-२-२१) अनेन आधारस्य
कर्मत्वम् । अत्रातिशयोक्ति-अपहृति-उपमानार्थान्तरन्यासाः ॥ ७ ॥

पुनरपि रुक्मिणी वाक्यमाह—

रूपं कामस्तव निशमयन् व्रीडितोऽभूदनङ्गो

लावण्यं चाबिभ क्रभुविभुर्लोचनानां सहस्रम् ।

तारुण्यश्रीर्व्यशिषदथ ते पुष्पदन्तौ शरद्व-

नेताऽरण्यप्रसवसमतां त्वं विना स्त्रीरमूनि ॥ ८ ॥

हे देवर ! कामस्तव रूप 'निशमयन्' विलोकयन् सन् 'व्रीडितः'
लजितोऽनङ्गोऽभूत्, अग्रे काम एव रूपवानिति प्रसिद्धिरभूत्,
यदा च भगवतो रूप लोकोत्तरमात्माधिक दृष्ट तदा तेन लज्जि-
तेनाङ्गमेव त्यक्त तदाप्रभृत्यनङ्गोऽभूत् । 'क्रभुविभुः' इन्द्रः तव
लावण्यं निशमयन् लोचनानां सहस्र 'अबिभः' अधरत्, इन्द्रस्तु
लावण्यं विलोकयन् द्वाभ्यां लोचनाभ्यां द्रष्टुमक्षमत्वाल्लोचनसहस्र
वभार । 'अथ' अनन्तर तारुण्यश्रीः ते रूपलावण्ये "व्यशिषत्"
विशिनष्टि स्म, किवत् ? 'शरद्वत्' यथा शरत् 'पुष्पदन्तौ' चन्द्र-
सूर्यौ विशिनष्टि । त्व 'अमूनि' रूपलावण्यतारुण्यभिर्यः स्त्रीर्विना
'अरण्यप्रसवसमता' अरण्यपुष्पतुल्यता 'नेता' प्रापयिता, यथाऽ-
रण्यपुष्पाणि कस्यापि कार्ये नाऽऽयान्ति एव तवापि रूपलावण्य-
तारुण्यानि पाणिग्रहणं विना स्त्रीभोगाभावात् व्यर्थानि भविष्यन्ति ।

निशमयन् अत्र णिग् स्वार्थे यथा पालयतीति, ततः “शमोऽदर्शने” (सि० ४-२-२८) इतिसूत्रेण दर्शनार्थे ह्रस्वो न स्यात्, तेन निशमयन् स्यात्, पर केचित्तु दर्शनेऽपीच्छन्ति । अभिमः “दुडुसृङ्क् पोषणे च” भृ, हास्तनी-दिव्, “अङ् धातोरादि०” (सि० ४-४-२९), “हवः शिति” (सि० ४-१-१२) द्विः, “क्तोऽत्” (सि० ४-१-३८) अत्, “द्वितीयतुर्ययोः प्रथमवृतीयौ (पूर्वौ)” (सि० ४-१-४२) भ व, “पृथुमाहा-जमिः” (सि० ४-१-५८), “नामिनो गुणो०” (सि० ४-३-१) अर्, “व्यञ्जनादे. सश्च द०” (सि० ४-३-१८) दिलोपः । व्यशिषत् “शिष्णप् विशेषणे” अद्यतनी-दि, “लदित्” (सि० ३-४-६४) अ । पुष्पः० “पुष्पदन्तौ पुष्पवन्तावेकोक्त्या शशिभास्करो” (अभिधानचि० का० २-३८) इति । स्त्रीरित्यत्र “विना ते वृतीया च” (सि० २-२-११५) इति द्वितीया । इदं रूपं च इदं लावण्यं च इयं तारुण्यश्रीश्च अमूनि “समाना-मर्थेनैकः शेषः” (सि० ३-१-११८) एकशेषः, “स्त्रीपुन-पुंसकानां सहवचने स्यात्पर लिङ्गम्” (लिङ्गानुशासने) इति नपुंसकलिङ्गम् । अत्रोदात्तदृष्टान्तकाव्यलिङ्गालङ्काराः ॥ ८ ॥

अथ जाम्बवत्याह—

नामेयोपक्रममिह यथा श्रायसोऽध्वा तथैवो-

द्वाहस्यापि स्मरसि तदुपज्ञं न किं देवरेति ।

तत्तां दैवीं सृतिमपमृजन् कोऽपि नृलोऽसि सार्वो

हारीभूतद्विजमणिघृणिर्जाम्बवत्यप्यगासीत् ॥ ९ ॥

जाम्बवत्यपि ‘इति अगासीत्’ एवमवादीन् । किंभूता जाम्ब-वती ? ‘हारीभूतद्विजमणिघृणिः’ हाररूपतया भूता द्विजमणीनां दन्तमणीनां घृणयः (कान्तयः) यस्याः सा । इतीति किम् ? ‘इह यथा श्रायसोऽध्वा नामेयोपक्रमं’ इह जगति यथा येन प्रकारेण श्रायसो मोक्षसवन्धी अध्वा मार्गो नाभेयस्य श्रीआदिदेवस्य उपक्रमं

आद्यं कृत्यम्, श्रीआदिदेवेन प्रथमं दर्शितं इत्यर्थः, तथैव उद्गाह-
स्यापि अर्वा 'तदुपज्ञ' तस्यैव श्रीआदिदेवस्य उपज्ञ आद्यज्ञानम्,
यतः—“उपज्ञा ज्ञानमाद्य स्यात्” (अभिधानचि० का० ६-९) इति,
ततः क्लीबत्वे “क्लीबे” (सि० २-४-९७) ह्रस्वः, विवाहस्यापि
मार्गः प्रथमं तेनैव दर्शितः, हे देवर! इति किं न स्मरसि? ‘तत्’
तस्मात्कारणात् त्वं ता ‘दैवी’ देवसबन्धिनी ‘सृति’ मार्गं ‘अप-
मृजन्’ लुम्पन् कोऽपि ‘नृजः’ नवीनः ‘सार्वः’ सर्वज्ञोऽसि ।
उपक्रम उपज्ञ इत्यत्र “आदावुपक्रमोपज्ञे” (लिङ्गा० नपु० ११)
इति नपुसकलिङ्गम् । श्रेयो मोक्ष. श्रेयसोऽयं श्रायसः “तस्येदम्”
(सि० ६-३-१६०) अण्प्रत्ययः, “देविकाशिशपादीर्घसत्रश्रेय-
सस्तत्प्राप्तावाः” (सि० ७-४-३) एकारस्य आकारः । देव-
स्येयं दैवी अण् क्ली । अहारो हारो भूताः हारीभूताः अभूततद्भावे
चिवः, “ईश्वराववर्णस्थानव्ययस्य” (सि० ४-३-१११) ई ।
“कै गै रै शब्दे” गै, “आत् सन्ध्यक्षरस्य” (सि० ४-२-१)
गा, अद्यतनी—वि, “सिजद्यतन्याम्” (सि० ३-४-५३) सिच्
“सः सिजस्तोर्दिस्थोः” (सि० ४-३-६५) ईआगमः, “यमि-
रमिनम्यातः सोऽन्तश्च” (सि० ४-४-८६) इद् सोऽन्तः,
“इट ईति” (सि० ४-३-७१) सिच्लोपः । अतस्त्वं पूर्वं पाणि-
ग्रहणं कृत्वा पश्चाद्भूतं ग्रहीथाः, इति श्रीकृष्णभप्रणीतौ द्वावपि मार्गौ
समाचीर्णौ स्तः । अत्र काव्यलिङ्गदृष्टान्तनिदर्शनालङ्काराः ॥ ९ ॥

अथ लक्ष्मणाऽऽह—

गामानैषीद्वदनसदनं लक्ष्मणा लक्ष्मणास्ते

लक्ष्मीर्येषां धनवनमिवान्मोषयोगैककृत्वा ।

त्वद्रूपश्रीर्जलधिजलवन्मोषजीव्या परैश्चेद्

तल्लोके कैर्विरस इति नो तत्कर्षसे तद्वदेष ॥ १० ॥

लक्ष्मणा वदनसदनं ‘गामानैषीत्’ गा बाणी, एतावता उवाचे-
त्यर्थः, अन्याऽपि गौः सदनं गृहमानीयते । लक्ष्मणावाच्यमाह—

‘लक्ष्मणाः’ लक्ष्मीवन्तस्ते येषां लक्ष्मीः ‘घनवनमिव’ मेघजलमिव ‘अन्योपयोगैककृत्या’ अन्योपयोग एव परोपकार एव एकं कृत्य यस्याः सा, येषां लक्ष्मीः परोपकारे समेति ते लक्ष्मीवन्तः, यथा मेघजल परोपकारे एति । ‘चेत्’ यदि त्वद्रूपश्रीः परैर्नोपजीव्या, किंवत् ? ‘जलधिजलवत्’ यथा जलधिजल परैर्नोपजीव्यते, ‘तत्’ तस्मात्कारणात् त्वं लोके कैः पुरुषैः ‘तद्वदेव’ समुद्रवदेव विरस इति ‘नो तर्क्यसे ?’ नो विचार्यसे ?, विरसः शृङ्गारसरहितत्वा-
त्रीरसः, अपि तु सर्वैरपि विचार्यसे, यथा समुद्रः सर्वैरपि विरस इति कथ्यते विरुद्धो रसो यस्येति विरसः क्षार इत्यर्थः, तथा त्वमपि विरसः कथ्यसे । लक्ष्मीर्विद्यते येषां ते लक्ष्मणाः “लक्ष्म्या अनः” (सि० ७-२-३२) अनप्रत्ययः, “अवर्णे-
वर्णस्य” (सि० ७-४-६८) ईलोपः, “रषृवर्णाज्जो णः०” (सि० २-३-६३) इति नस्य णत्व । घनवनमिव जलधिजलवदित्यत्र यद्यपि लिङ्गभेद उपमादोष तथाप्ययं कापि कापि प्रयुज्यते, यथा **वाग्भटालङ्कारे**—“हिममिव कीर्तिर्धवला” (४-५९) इति । अत्र पर्यायोक्तुल्ययोगितोपमानानुप्रासाः । अत्र तव रूपलक्ष्मीः क्वाद्युपभोगे सति सरसा स्यादिति विशेषे प्रस्तुते सति सामा-
न्यरूपाया लक्ष्म्या उक्तिरिति तुल्ययोगिता, “कार्ये निमित्ते सामान्ये, विशेषे प्रस्तुते सति । तदन्यस्य वचस्तुल्ये, तुल्यस्येति च पञ्चधा ॥ १ ॥” ॥ १० ॥

अथ सुसीमा प्राह—

उत्तस्थेऽथो सपदि गदितुं वाग्मिसीमा सुसीमा

धीमन् ! पश्याकल इव गृही न प्रणाय्यः प्रणाय्यः ।

तत्त्वं तन्वन्ननु गुरुगिरा स्वद्वितीयां द्वितीयां

प्राप्स्यस्यग्न्या विधुरिव कलाः सर्वपक्षे बलक्षे ॥ ११ ॥

‘अथो’ अनन्तर सुसीमा ‘सपदि’ तत्काल ‘गदितुं’ वक्तुं ‘उत्तस्थे’ उद्युक्ता बभूवेत्यर्थः । किंभूता सुसीमा ? ‘वाग्मिसीमा’

वाग्मिना वाचोयुक्तीना सीमा मर्यादा, अत्यर्थं वाग्मिनीत्यर्थः । हे
 भीमन् 'परय' विलोकय 'गृही' गृहस्थः 'प्रणाय्यः' निष्कामः
 सन् 'अकल इव' निष्कल इव 'न प्रणाय्यः' न असम्मत. ? अपि
 तु असम्मत एव । 'तत्' तस्मात्कारणान् 'ननु' निश्चित त्व 'गुरु-
 गिरा' ज्ञातिवृद्धवचनेन स्वस्य आत्मनो द्वितीया 'द्वितीया' पत्नी
 तन्वन् सन् अग्र्याः कलाः सौभाग्यादिकाः प्राप्स्यसि । क इव ?
 'विधुरिव' यथा विधुः 'बलक्षे' उज्ज्वले सर्वपक्षे स्वद्वितीया द्वितीया
 तिथिं तन्वन् अग्र्याः कलाः प्राप्नोति । उत्तरे इत्यत्र "उदोऽनूर्ध्वे
 हे" (सि० ३-३-६२) आत्मनेपदम् । प्रणीयते इति प्रणाय्यः
 "प्रणाय्यो निष्कामासम्मत" (सि० ५-१-२३) इति ध्येयप्रत्यये
 निपातः । अत्र रूपकतुल्ययोगितोपमानानुप्रासाः ॥ ११ ॥

अथ गौरी प्राह—

नार्या आर्यापर परमिति त्वं द्विषन् कोऽसि निष्णो

जिष्णोर्मान्या प्रतनभगवच्छान्तिमुख्यार्हतो या ।

संपश्यस्व क्षणमपि महाव्रत्यपीशो न मुञ्चेद्

गौरीं गौरी गिरमिति जगौ प्रेमकोपादगौरी ॥ १२ ॥

गौरी इति गिर जगौ । इतीति किम् ? 'हे आर्यापर' ?
 आर्येभ्यो मुग्धेभ्योऽपर वक्तृत्वं 'नार्याः' स्त्रियः 'द्विषन्' द्वेष
 कुर्वन् कः 'निष्णः' दक्षोऽसि ? या नारी 'जिष्णोः' नारायणस्य
 मान्या, अथवा जिष्णोः जयनशीलस्य 'प्रतनभगवच्छान्तिमुख्य-
 र्हतो मान्या' प्रतनः चिरन्तनो भगवान् श्रीशान्तिमुख्यो यस्यासौ
 अर्हन् जिनः तस्य, श्रीशान्तिकुन्धुअरजिनानां चतुःषष्टिसहस्राणि
 अन्तःपुर्योऽभूवन् । 'सपश्यस्व' विलोकय महाव्रत्यपि ईशः क्षणमपि
 गौरीं न मुञ्चेत्, यो महाव्रतभृत् स्यात् स स्त्रियां सङ्गं कथं कुर्यात् ?
 ईशस्तु महाव्रतीति प्रसिद्धोऽपि अर्धाङ्गविभक्तत्वात् पार्वतीं क्षणमपि
 न मुञ्चति, अतो या नारी जिष्णूना लोकोत्तरश्रीशान्तिनाथमुख्य-

जिनानां मान्या, लौकिकस्य महाव्रतिनो हरस्यापि मान्या पाणिग्रह-
णाकरणेन पराङ्मुखतया तस्या नार्या द्विषन् नवीनः कोऽपि स्व
दक्ष इति प्रेमोपहासः । किरूपा गौरी ? 'प्रेमकोपात्' खेदकोपात्
अगौरी, एतावता कोपाधिकारादारक्ता, सकोपोक्त्या जनस्तान्नवर्णः
स्यादिति । नार्या इत्यत्र "द्विषो वाऽदृशः" (सि० २-२-८४)
षष्ठी । सपश्यस्वेति "समो गमृच्छिप्रच्छि०" (सि० ३-३-८४)
इत्यात्मनेपदम् । अत्र वक्रोक्तिविषमविरोधभेदानुप्रासाः ॥ १२ ॥

अथ सत्यभामाऽऽह—

सत्या सत्यापितकृतकवाकोपमाचष्ट सख्यः !

साध्यः साम्नां न जलपृषतां तप्तसर्पिर्वदेषः ।

रुद्धा तन्न स्वयमतिबलाच्चाशु वश्यं विधाय

स्वान्तं संविद्रदिममबलेत्यात्मदोषोऽद्य नोद्यः ॥१३॥

‘सत्या’ सत्यभामा सत्यापितः (सत्यः) कृतं कृतकः कृत्रिमो
वाकोपो वचनकोपो यत्र एवं यथा भवति ‘आचष्ट’ आचख्यौ,
हे सख्यः । ‘एषः’ देवरः ‘साम्ना’ सामवाक्यानां न साध्यः, साम-
वाक्यैः साधयितुं वशीकर्तुं न शक्य इत्यर्थः । किंवत् ? ‘तप्तसर्पि-
र्वत्’ यथा तप्तसर्पिः ‘जलपृषता’ पयोबिन्दूनां न साध्यम् । ‘तत्’
तस्मात्कारणात् ‘एन (इम)’ नेमिन रुद्धा ‘च’ अन्यत् ‘आशु’
शीघ्रं अतिबलात् वश्यं विधाय अद्य अबला इति आत्मनो दोष
आत्मदोषः ‘न नोद्यः’ न स्फोटनीयः ? अपि तु स्फोटनीय एव ।
किंवत् ? ‘सविद्वत्’ यथा सवित् ज्ञानं ‘स्वान्तं’ चित्त रुद्धा वश्यं
विधाय आत्मनो दोषं नोदयति, सर्वत्रापि स्त्री अबला कथ्यते,
अद्यैनं बलिन वश्यं कृत्वाऽद्य दोषो भेत्स्यते, अद्यत्र भूति ब्रह्माका-
र्यसमर्थत्वात्कोऽपि आत्मनामबला इति न कथयिष्यति, एतावता
हृटेनापि एष वश्यः कार्य इति । सत्येति “ते लुम्बा” (सि०
३-२-१०८) इत्युत्तरपदभामाशब्दलोपः । सत्यः कियते स्य स-

ल्यापितः “णिज् बहुल०” (सि० ३-४-४२) णिच्, “सत्या-
र्थवेदस्याः” (सि० ३-४-४४) आकारः । सान्नामित्यत्र
“कृत्यस्य वा” (सि० २-२-८८) इति षष्ठी । अत्र दृष्टान्ता-
र्थान्तरन्यासानुप्रासाः ॥ १३ ॥

सत्यभामयोद्धत वाक्कमुक्त ततः पद्मावती प्रशस्त वाक्यं प्राह—

पद्मावत्या तदनु जगदे नो मुदे देवरोऽसौ

नो कुत्राभूदद कुमुदिनीवत् कलाभृद्वयस्ये ! ।

अन्तर्धातुं प्रतिघमलिनाम्भोभृता तन्न युक्तं

पीयूषाब्धि किमुत शिरसेशानवद्धर्तुमेतम् ॥ १४ ॥

‘तदनु’ ततोऽनन्तरं पद्मावत्या ‘जगदे’ प्रोचे—हे ‘वयस्ये’
सखि सत्यभामे ! ‘नद’ ब्रूहि असौ देवरो ‘नः’ अस्माकं कुत्र ‘मुदे’
हर्षाय नोऽभूत् ? अपि तु सर्वत्राभूत् । किंन ? ‘कुमुदिनीवत्’
यथा कुमुदिनीनां ‘कलाभृत्’ चन्द्रः कुत्र हर्षाय न भवेत् ? अपि
तु सर्वत्रापि स्यात् । एषोऽपि कलाभ्रातुर्यादिका बिभर्तीति कला-
भृत् । ‘तत्’ तस्मात्कारणाद् एत ‘प्रतिघमलिनाम्भोभृता’ ‘अन्त-
र्धातुम्’ आच्छादयितुं न युक्तम्, प्रतिघः कोप एव मलिनोऽम्भो-
भृत् मेघस्तेन, किमुत ईशानवत् शिरसा एतं धर्तुं युक्तम् ।
किंविशिष्टमेतम् ? ‘पीयूषस्य अब्धि’ अमृतस्य समुद्र, सौभाग्यादिगुणै-
रत्यर्थमानन्दहेतुत्वादमृतसमुद्रवदप्यायकत्वात् पीयूषाब्धिरेव यथा
गौरेवायमित्यादि, चन्द्रोऽपि पीयूषस्य अब्धिः अमृतभृतत्वात्,
कोऽर्थः ? यथा चन्द्रो मलिनघनेनाऽऽच्छाद्यते तदयुक्तम्, यत्
(च) ईश्वरेण शिरसि धार्यते तद्युक्तम्, तथा एषोऽपि भगवान्
सकोपवाक्यैर्यत्तिरस्क्रियते तदयुक्तं परं भक्त्या सत्क्रियते तद्युक्तं,
महान्तो हि भक्त्या ग्राह्या न तु शक्त्या । अत्रोपमानरूपकाति-
शयोक्त्यलङ्कारा ॥ १४ ॥

अथ गान्धारी प्राह—

गान्धारी चावगिति न परं ब्रह्मतो ब्रह्म जन्मा-

द्धृत्वैतासे ध्रुवमुपयतावप्थवाप्तासि तच्च ।

अस्तुङ्कारात् सुखय ननु नः पादयोः पत्यते ते

दास्यः सस्ते पटुचटुगिरा राज्यमप्याप्यमीश ! ॥ १५ ॥

‘च’ अन्यद् गान्धारी इति अवक्-हे देवर । त्व जन्मात् ‘ब्रह्म’ ब्रह्मचर्यं धृत्वा ‘ब्रह्मतः’ मोक्षात् पर ‘न एतासे’ न गन्तासि, ‘उपयतावपि’ पाणिग्रहणेऽपि ‘ध्रुव’ निश्चित ‘तत्’ ब्रह्म अवाप्तासि (प्राप्तासि), कोऽर्थः ? यदि यावज्जीवमपि ब्रह्मचर्यं धरसि तदापि मोक्षाद्भ्रूवं न यास्यसि, यदि च परिणेष्यसि तदापि मोक्ष यास्य-स्येव, अर्हता मोक्षगतेनिश्चितत्वात् । ‘ननु’ वितर्के, अस्तुङ्कारात् ‘नः’ अस्मान् ‘सुखय’ सुखभाजः कुरु, अस्तु भवतु अधिकारात् पाणिग्रहणमस्तु इति वचनकरणात् । ‘ते’ तव पादयोः पत्यते । वय ‘ते’ तव दास्यः स्मः । हे ईश ! ‘पटुचटुगिरा’ स्पष्टचाटुवाण्या राज्यमपि ‘आप्य’ प्राप्यम् । अस्तु इति त्यादिप्रतिरूपकमव्ययम्, ततः अस्तु करण अस्तुङ्कार. “भावाकर्त्रोः” (सि० ५-३-१८) घञ्प्रत्ययः, “सत्यागदास्तोः कारे” (सि० ३-२-११२) मोऽन्तः । सुखय इति “सुख दुःखण् तत्क्रियायाम्” इति धातुः । अत्र काव्यलिङ्गोदात्तानुप्रासाः ॥ १५ ॥

अन्योऽन्यस्यां सरसरसना नेतुरुत्केतुरागा

मत्स्यण्डीयुक्त्रिकटुगुटिकाकल्पमित्युक्तवत्यः ।

प्रेमस्थेमक्षितितलमिलन्मौलिमाणिक्यमाला-

बालांशुश्रीशरणचरणाम्भोजयोः पेतुरेताः ॥ १६ ॥

‘एता.’ अन्तःपुर्यः ‘नेतुः’ स्वामिनः ‘प्रेमस्थेमक्षितितलमिल-न्मौलिमाणिक्यमालाबालांशुश्रीशरणचरणाम्भोजयो. पेतुः’ प्रेम स्नेहः तस्य स्थेम्ना स्थैर्येण क्षितितले पृथ्वीतले मिलन् मौलिः मस्तकं तत्र या माणिक्यमाला तस्या या बालांशुश्रीः बालकिरणलक्ष्मीः तस्या. शरणे स्थाने ये चरणाम्भोजे चरणकमले तयोः पेतुः । किं

कुर्वतः ? 'अन्योऽन्यस्या' परस्पर 'इति' अमुना प्रकारेण 'मत्स्य-
ण्डीयुक्त्रिकदुगुटिकाकल्पमुक्तवत्य' मत्स्यण्डी खण्ड तेन (तथा)
युक् तन्मिश्रा या त्रिकदुगुटिका तत्कल्प तत्समान भाषितवत्यः,
कोऽर्थः ? यथा खण्डमिश्राखिकदुगुटिकाः किञ्चित्किताः किञ्चिन्
मधुराश्च भवन्त्येव काचिदुद्धत काचिन्मधुर च वभाषे । किरूपा ?
'सरसरसनाः' सरसजिह्वाः, पुनः किविशिष्टाः ? उत्केतुः उत्पताक
एतावताऽयुत्कृष्टः रागो यासा ताः, एतावता सर्वा अपि पट्टेव्यः
स्वा स्वा युक्तिमुक्त्वा युगपत्प्रभो. पादयो. पेतुरित्यर्थः । अन्योऽ-
न्यस्यामित्यत्र "परस्पराभ्यामन्येतरैतरस्या स्यादेर्वा पुसि" (सि०
३-२-१) इत्यनेन अन्योऽन्यस्य शब्दस्यापे विभक्तेराम्, ईषद-
परिसमाप्ता त्रिकदुगुटिका त्रिकदुगुटिकाकल्पम्, "अतमबादेरी-
षदसमाप्ते कल्पप् देश्यप् देशीयर्" (सि० ७-३-११) इति
कल्पप्रत्ययः । अत्रातिशयोक्त्युपमोदात्तानुप्रासाः ॥ १६ ॥

सर्वानन्यानापि ननु सुखाकुर्वतः प्रीतितन्तु-

स्यूतस्वान्ताः प्रणयविनयाधानदैर्न्यं प्रपन्नाः ।

दुःखाकर्तुं तव समुचिता न प्रजावत्य एता

राजीविन्यो दिनकृत इवावोचदित्यच्युतोऽपि ॥ १७ ॥

'अच्युतोऽपि' नारायणोऽपि इति अवोचन्, इतीति किम् ?
हे बन्धो ! तव एताः 'प्रजावत्यः' भ्रातृजाया 'दुःखाकर्तुं' दुःख-
यितुं न समुचिताः । कस्येव ? 'दिनकृत (इव)' सूर्यस्येव, यथा
दिनकृत. 'राजीविन्यः' कमलिन्यो दुःखाकर्तुं न समुचिताः ।
किरूपा एताः ? 'प्रीतितन्तुस्यूतस्वान्ताः' प्रीतिरेव तन्तुस्तेन स्यूत
स्वान्त मनो यासां ताः, एतावताऽत्यन्तस्नेहला, पुनः किरूपाः ?
'प्रणयविनयाधानदैर्न्यं प्रपन्नाः' प्रणयः प्रेम विनयश्च तयोराधानेन
न्यसनेन दैन्यं दीनत्व प्रपन्नाः । किं कुर्वतस्तव ? सर्वानन्यानापि
'सुखाकुर्वतः' सुखयतः, एतावता त्वमन्यान् सर्वापि सुखयसि
तत एता भ्रातृजाया दुःखयितुं कथं युक्ताः ? । सुखाकुर्वत इत्यत्र

“प्रियसुखादानुकूल्ये” (सि० ७-२-१४०) डाप्रत्ययः । दुःखा-
कर्तुमित्यत्र “दुःखात्प्राप्तिकूल्ये” (सि० ७-२-१४१) डाप्रत्ययः ।
अत्रोपमानकाव्यलिङ्गानुप्रासाः ॥ १७ ॥

बाहौ धृत्वा प्रियमधुमुखा अप्यभाषन्त बन्धो !

सन्तः प्रायः परहितकृते नाद्रियन्ते स्वमर्थम् ।

प्रष्टुस्तेषामपि बत ! कुतोऽतद्विलोपेऽपि दत्से-

अन्वगभूय स्वजनमनसामेवमाभीलकीलाः ॥ १८ ॥

‘प्रियमधुमुखा अपि’ बलदेवमुख्या अपि अर्थात् भगवन्तं बाहौ
धृत्वाऽभाषन्त, लोके हि सबन्धी सदाक्षिण्यः स्मितपूर्वकाग्रहेण
बाहौ धृत्वा असम्मतमपि वस्तु अङ्गीकार्यत इति । हे बन्धो ! सन्तः
प्रायः ‘परहितकृते’ अन्यहितार्थं ‘स्वमर्थं’ स्वकार्यं नाद्रियन्ते
आत्मार्थं मुक्त्वा परहितं कुर्वन्ति, बत इति खेदे, त्व ‘तेषां’ सता
‘प्रष्टोऽपि’ मुख्योऽपि ‘अतद्विलोपेऽपि’ तस्य स्वार्थस्य विलोपो
विनाशः तद्विलोपः, न तद्विलोपोऽतद्विलोपस्तस्मिन् स्वार्थस्याविना-
शेऽपि ‘अनन्वगभूय’ प्रतिकूलो भूत्वा स्वजनमनसां ‘एव’ अमुना
प्रकारेण ‘आभीलकीलाः’ कष्टज्वालाः कुतो हेतोर्दत्से ? कोऽर्थः ?
परोपकारपराणां साधूनां मुख्यस्त्वम्, त्वार्थो मोक्षलक्षणः पाणि-
ग्रहणेऽपि न विनश्यन्नस्ति, एव सति त्वं स्वजनमनसा पाणिग्रहणनि-
षेधरूपाः कष्टज्वालाः कुतो वदासि ? । अन्वगभवन्तं पूर्वं अन्वगभूय,
न अन्वगभूय अनन्वगभूय “आनुलोम्येऽन्वचा” (सि० ५-४-८८)
क्त्वाप्रत्ययः, “अनवः क्त्वो यप्” (सि० ३-२-१५४) ।
अत्राप्रस्तुतप्रशसाविरोधरूपकानि ॥ १८ ॥

तीर्थेष्वन्येष्वमितविमतिर्दृश्यते दर्शनानां

सर्वेषां तु स्फुरति पितरौ तीर्थमत्यन्तप्रान्यम् ।

तौ ताम्यन्तौ त्वदनुपयमान्मोदयसद्य चेच्चत्

को दोषः स्यादितरवनिता अप्यवोचन्त चेति ॥ १९ ॥

‘इतरवनिता अपि’ अन्यनार्योऽपि ‘च’ अन्यत् इति अवोचन्त । इतीति किम् ? ‘दर्शनानां’ शैवसाङ्ख्यादिशासनानाम् अन्येषु तीर्थेषु ‘अमितविमतिः’ बहुविसवादो दृश्यते, सर्वेषु शासनेषु तीर्थविषये-
ऽपरिमितो विवादो दृश्यते, यथा माहेश्वराणां गङ्गागायादिकं जै-
नानां श्रीशत्रुञ्जयरैवतादिकमित्यादि, ‘तु’ पुनः सर्वेषां दर्शनानां
‘पितरौ’ मातापितरौ अत्यन्तमान्य तीर्थं स्फुरति, सर्वेष्वपि दर्शनेषु
मातापितरौ निर्विवाद तीर्थतया मन्येते, यतः—“असार्थप्रार्थन
तीर्थमदेहद्रोहणं तपः । अनम्भःसम्भवं स्नानं मातृश्वरणचर्च-
नम् ॥ १ ॥” अद्य चेत्तौ पितरौ ‘मोदयसि’ हर्षयसि, किं कुर्वन्तौ
पितरौ ? ‘त्वदनुपयमात्’ तवापाणिग्रहणात् ‘ताम्यन्तौ’ खिद्यमानौ,
तत् को दोषः स्यात् ? कोऽर्थः ? यौ पितरौ सर्वदर्शनमान्यौ तौ यदि
विवाहस्वीकारान्मोदयसि तदा कोऽपि दोषः स्यात् ? अत्रार्थान्तर-
न्यासविषमालङ्कारौ ॥ १९ ॥

ध्येयश्रेयः प्रणव इव यद्यद्विधेयोरसं यत्

दुःसाधं चाभिदधति विदः प्राणितव्यव्ययेऽपि ।

ओमित्युक्त्याऽप्यखिलतनुमन्मोदनं तद्विधातुं

किं कौसीद्यं विदुर तव तद्वर्तिनोऽन्येऽप्यवोचन् ॥ २० ॥

‘तद्वर्तिनः’ तत्स्थानस्थायिनोऽन्येऽपि लोका इति अवोचन्, इतीति
किम् ? यत् ‘अखिलतनुमन्मोदनं’ सकलप्राणिहर्षणं ‘प्रणव इव’
ॐकार इव ‘ध्येयश्रेयः’ ध्येयेषु श्रेयः श्रेष्ठ यथा ध्येयेषु ॐकारः
शस्यते, एव यदपि प्रतिदिनं ध्यायते यद् ‘विधेयोरसं’ विधेयेषु कर्तव्येषु
हरसं प्रधानं यत् ‘विदः’ विद्वांसः ‘प्राणितव्यव्ययेऽपि’ जीवितव्य-
विनाशेऽपि ‘दुःसाधं’ साधयितुमशक्यं ‘अभिदधति’ भुवते, यदि
प्राणितव्यं व्यध्यते तथापि यत् कर्तुं न शक्यते, ‘हे विदुर !’ हे
वृक्ष ! तव तद् अखिलतनुमन्मोदनं ओमित्युक्त्यापि विधातुं ‘किं
कौसीद्यं’ किमालस्यम्, ओम् अङ्गीकृतं मया पाणिग्रहणम् इति वच-
नेनापि यदि सकलप्राणिनोऽपि हृष्यन्ति तदा तद्विषये किमालस्यं

क्रियते ? । विधेयेषु उरः प्रधान विधेयोरसम् “उरसोऽग्रे” (सि० ७-३-११४) अत्रत्ययः । दुःखेन कृच्छ्रेण साध्यते इति दुःसाध “दुःस्वीषतः कृच्छ्राकृच्छ्रार्थात् खल्” (सि०-५-३-१३९) खलप्रत्ययः । अत्र परिकरातिशयोक्त्युदात्तानि ॥ २० ॥

नेताऽप्यन्तर्भनसमसकृन्मीलितोन्मीलिताक्षः

किञ्चिद्ध्यात्वा लसितदशनाभीशुकिञ्जल्ककान्तम् ।

दुःखादास्यं दरविकसिताम्भोजयन्त्रावभाषे

माधुर्याधःकृतमधुसुधं सम्मतं वो विधास्ये ॥ २१ ॥

नेताऽपि ‘माधुर्याधःकृतमधुसुधं’ यथा भवति आवभाषे, माधुर्येण अधःकृते मधुसुधे यत्र तत्, किं कृत्वा ? ‘अन्तर्भनस’ मनोऽन्तः किञ्चिद्ध्यात्वा, किं कुर्वन् ? दुःखात् ‘आस्य’ मुख ‘दरविकसिताम्भोजयन्’ दरविकसित ईषद्विकसित अम्भोज तदिव कुर्वन् । किरूपः ? ‘असकृन्मीलितोन्मीलिताक्षः’ असकृत् पुनः पुनः मीलिते सकृचित् उन्मीलिते उद्घाटिते अक्षिणी येन सः । किरूपं आस्यम् ? ‘लसितदशनाभीशुकिञ्जल्ककान्त’ लसिता उल्लसिता दशनाना दन्ताना अभीशव किरणास्त एव किञ्जल्कः परागः तेन कान्तम् । किं वभाषे ? तदाह—अह ‘वः’ युष्माक ‘सम्मत’ इष्टं विधास्ये । अयमर्थः—यदा स्वामी कृष्णान्तःपुरीकृष्णबलदेवयदुवर्गेण भृश हृद्धो नाच्छुटत् तदा स्वामी चिरकाल नयनसकोचविकाशाभ्या ध्यानं कृत्वा राजीमत्या अगोचरं यदहं पश्चादपि व्रतमादास्य इत्यादिकं मनसि चिरं चिन्तयित्वा गम्भीरार्थं वचनं व्याजहार—यदहं युष्माकं सम्मतं विधास्ये परमार्थतः सम्मतं व्रतमेव । मनसोऽन्तरन्तर्भनस “शरदादेः” (सि० ७-३-९२) अत्रत्ययः समासान्तः । सम्मीलिते उन्मीलिते अक्षिणी येन सः “सक्थ्यक्ष्णः स्वाङ्गे” (सि० ७-३-१२६) अत्रत्ययः । दरविकसिताम्भोजमिव कुर्वन् “णिज् बहुल नाम्नः कृगादिषु” (सि० ३-४-४२) । अत्र जातिरूपकातिशयोक्त्यनुप्रासाः ॥ २१ ॥

एतद्वर्णश्रवणमुदितः श्रीपतिः प्रोत्पताका-

दण्डैर्हादादिव सपुलकां तत्पटान्तैः प्रनृत्ताम् ।

वर्णाणोभिः सरणिनिहितैः क्लृप्तपीनाङ्गरागां

मुक्तालैख्यैः स्फुरितहसितां द्वारिकामभ्यगच्छत् ॥२२॥

‘श्रीपतिः’ कृष्णो द्वारिकाम् अभ्यगच्छत् । अत्र द्वारिकाया विशेष-
णरूपैः कृत्वा बलादपि कान्ताधर्मारोप आक्षिप्यते, अन्योऽपि
यदा स्वामी स्वकान्तामभिगच्छति तदा सा शृङ्गारमुदारमारचयति,
अतो विशेषणद्वारेण तद्भावमाह—किरूपा द्वारिकाम् ? ‘प्रोत्पताका-
दण्डैः सपुलका’ प्रकृष्टा उन् ऊर्ध्वाः पताकाना केतूना दडास्तैः सरो-
माञ्चाम्, उत्प्रेक्ष्यते—‘हादादिव’ हर्षादिव, ‘तत्पटान्तैः’ ध्वजप-
टाञ्चलैः ‘प्रनृत्ता’ कृतनृत्याम्, पुनः किरूपाम् ? ‘सरणिनिहितैः’
मार्गन्यस्तैः ‘वर्णाणोभिः’ कुङ्कुमाम्भोभिः ‘क्लृप्तपीनाङ्गरागां’ क्लृप्तो
रचितः पीनोऽङ्गरागो यथा सा ताम्, ‘मुक्तालैख्यैः’ मौक्तिकचित्रैः
‘स्फुरितहसिता’ स्फुरितहास्याम् । किरूप श्रीपतिः ? ‘एतद्वर्णश्रवण-
मुदितः’ अह युष्माक सम्मतं विधास्ये एते वर्णा अक्षराणि तेषा
श्रवणेन मुदितो हृष्टः । अत्रातिशयोक्तिसमासोक्त्यनुप्रासाः ॥२२॥

दुग्धं स्निग्धं समयतु सिता रोहिणी पार्वणेन्दुं

हैमी मुद्रा मणिमुरुष्टुणि कल्पवल्ली सुमेरुम् ।

दुग्धाम्भोधिं त्रिदशतटिनीत्यादिभिः सामवाक्यैः

श्रीनेम्यर्थं जगिति च स मद्बीजिनं मां ययाचे ॥२३॥

हे जलधर ! ‘सः’ श्रीकृष्ण. ‘श्रीनेम्यर्थं’ श्रीनेमिनाथकृते ‘ज-
गिति च’ तत्कालमेव ‘मद्बीजिनं’ मत्पितर मा ययाचे, ‘च’ अव-
धारणे, याचिधातुर्द्विकर्मकः, अतो द्वारिकापुरीमागत्य तत्कालमेव
श्रीनेमिपाणिग्रहणाय मत्पितु. पार्श्वेऽह श्रीकृष्णेन प्रार्थिता । कदा-
चित्प्राणेन प्रभुतया प्रार्थिता भविष्यतीत्येतदपोहायाह—कैः ?
इत्यादिभिः सामवाक्यैः, इतीति किम् ? ‘सिता’ शर्करा स्निग्धं दुग्धं

‘समयतु’ मिलतु, रोहिणी ‘पार्वणेन्दु’ पार्वणचन्द्र समयतु, ‘हैमी’ सुवर्णसबन्धिनी मुद्रा मणि समयतु, किरूप मणिम् ? ‘उरुघृणि’ गुरुकान्तिम्, कल्पवल्ली सुमेरुपर्वत समयतु, ‘त्रिदशतटिनी’ गङ्गा ‘दुग्धान्भोधि’ समुद्र समयतु । यथैते योगाः श्लाघ्याः सन्ति तथा श्रीनेमिराजिमयोरपि योगो भवतादित्यर्थः । अत्राप्रस्तुतप्रशसास-मुच्यतुल्ययोगितासामान्यविशेषसमासोक्त्यनुप्रासाः ॥ २३ ॥

तदुद्ध्वान्तर्मुदमविभृतां श्रीसमुद्रः शिवा च
प्रावृद्धालोदितमिव नवं त्वां सुराजा प्रजा च ।

तत्तत्कार्येष्वथ गणकतोऽवेत्य लग्नं विलग्नं

प्राप्तोद्वाहोद्बहमहमहःसंपदामक्रमेताम् ॥ २४ ॥

श्रीसमुद्रः शिवा च तत् ‘बुद्ध्वा’ ज्ञात्वा ‘अन्तः’ चित्ते ‘मुदं’ हर्षम् ‘अविभृता’ अधरताम्, कमिव ? त्वामिव, यथा सुराजा प्रजा च ‘प्रावृद्धालोदित’ वर्षाकालोन्नत ‘नव’ नवीन त्वा बुद्ध्वा मुदं विभृतः । ‘अथ’ अनन्तर श्रीसमुद्रः शिवा च ‘तत्तत्कार्येषु’ विवाहसबन्धिलोकप्रसिद्धकार्येषु ‘अक्रमेता’ उत्सहेते स्म, किं कृत्वा ? ‘गणकतः’ ज्योतिषिकान् लग्नं ‘अवेत्य’ ज्ञात्वा, किरूप लग्नम् ? ‘प्राप्तो-द्वाहोद्बहमहमहःसपदा विलग्नं प्राप्त उद्वाहो विहावो येन एवविध उद्बहः पुत्रस्तस्य मह उत्सवस्तस्य या महःसपदः तेजोलक्ष्म्यः तासां विलग्नं मध्यम् । एतावता एके उत्सवा लग्नात्पूर्वं भवन्ति अपरे उत्सवा लग्नसाधनादनु भवन्ति अतो लग्नं मध्यम् । अक्रमेतामित्यत्र “क्रमोऽनुपसर्गात्” (सि० ३-३-४७) “वृत्ति-सर्गतायने” (सि० ३-३-४८) सर्ग उत्साहस्तत्रार्थे आत्म-नेपदम् । अत्रोपमानोदात्तानुप्रासाः ॥ २४ ॥

लाग्रेऽभ्यासीभवति दिवसे दारकर्मण्यकर्मा-

प्यारभ्यन्त प्रति यदुगृहं त्यक्तकृत्यान्तराणि ।

वासन्ताहे प्रतितरु यथा पल्लवानि प्रकामं

पुष्पोत्पाद्यान्यखिलगलितप्रत्नपत्रान्तराणि ॥ २५ ॥

‘लाभे’ लग्नसम्बन्धिनि दिवसे ‘अभ्यासीभवति’ आसन्ने जायमाने सति प्रति यदुगृह ‘दारकर्मण्यकर्माणि’ विवाहकर्मसाधूनि कार्याणि आरभ्यन्त । किरूपाणि दारकर्मण्यकर्माणि ? ‘त्यक्तकृत्यान्तराणि’ त्यक्तानि कृत्यान्तराणि कार्यान्तराणि येभ्यः । अत्र दृष्टान्तमाह—यथा ‘वासन्ताह्ने’ वसन्तसबन्धिनि दिने ‘प्रतितरु’ वृक्ष वृक्ष प्रति ‘प्रकाम’ अत्यर्थं पल्लवानि आरभ्यन्ते, किविशिष्टानि पल्लवानि ? ‘पुष्पोत्पाद्यानि’ पुष्पाणि उत्पाद्यानि उत्पादनीयानि येषां तानि, पल्लवानन्तरं हि पुष्पाणि जायन्त इति, पुनः किरूपाणि पल्लवानि ? ‘अखिलगलितप्रज्ञपत्रान्तराणि’ अखिलानि समस्तानि गलितानि प्रज्ञानि पुराणानि पत्रान्तराणि अन्यपत्राणि येषु तानि । अत्र दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरित्थं घटना—पल्लवस्थाने कर्माणि, विवाहस्थाने पुष्पम्, कृत्यान्तरस्थाने पत्रान्तराणि इति । लाभे इत्यत्र लग्नस्याय लाभः “तस्येदम्” (सि० ६-३-१६०) अण् प्रत्ययः, “वृद्धिः स्वरेष्वा०” (सि० ७-४-१) वृद्धिः । अनभ्यासोऽभ्यासो भवति अभूततद्भावे च्चिः, “ईश्रवाववर्णस्या०” (सि० ४-३-१११) ई । दारकर्मणि साधूनि “तत्र साधौ” (सि० ७-१-१५) । वसन्तस्येदं वासन्तम् “तस्येदम्” (सि० ६-३-१६०) अण्, वृद्धिः वासन्तं च तत् अहश्च, “अहः” (सि० ७-३-११६) अट् प्रत्ययः, “नोऽपदस्य तद्धिते” (सि० ७-४-६१) अन्लोपः । प्रतितरु तरु तरु प्रति प्रतितरु “भागिनि च प्रतिपर्यनुमि” (सि०-२-२-३७) इति द्वितीयाकारके “विभक्तिसमीप०” (३-१-३९) इत्यन्ययीभावः । अत्रानुप्रासातिशयोक्तिदृष्टान्तानुप्रासाः ॥ २५ ॥

हृद्यातोद्यध्वनितरसितः केकिकण्ठाभिराम-

क्षौमोल्लोचोन्नतधनततिर्दर्पणोत्कम्पशम्पः ।

रत्नश्रेणीखचितनिचितस्वर्णमङ्गल्यदामो-

दीप्तेन्द्रास्त्रः खलुकृतपयोधारमुक्तावचूलः ॥ २६ ॥

पङ्काशङ्कास्पदमृगमदो वर्यवैडूर्यनद्व-

क्षोणीखण्डोन्मुखरुचिरुहो मागधाधीतिकेकः ।

आसीत् पित्रा स्थपतिकृतिनाऽनेहमा सद्गहेणे-

वाम्भोदर्तुः प्रगुणिततमो मण्डपश्चौपयामः ॥२७॥युग्मम्॥

‘औपयाम’ विवाहसबन्धी मण्डप आसीत् । किरूपो मण्डपः ?

पित्रा प्रयोजकेन कर्त्रा ‘स्थपतिकृतिना’ स्थपतिषु सूत्रयारेषु कृती कुशलो यस्तेन गौणकर्त्रार्थे ‘प्रगुणिततमः’ अत्यर्थं सज्जीकारितः, क इव ? ‘अम्भोदर्तु’ मेघर्तुरिव यथाऽम्भोदर्तुः, ‘अनेहसा’ कालेन प्रयोजककर्तृभूतेन ‘सद्गहेण’ अनुकूलग्रहेण प्रयोज्यकर्तृरूपेण प्रगुण्यते सज्जीकार्यते । अथ वर्षर्तुसामग्रीयुक्तानि मण्डपविशेषणान्युच्यन्ते—पुनः किविशिष्टः ? ‘हृद्यातोद्य-वनितरसितः’ हृद्याना मनोज्ञानाम् आतोद्याना वादित्राणा ध्वनित शब्दितमेव रसित गर्जितं यत्र सः, केकिना मयूराणा कण्ठस्तद्वद् अभिरामा एतावता श्यामाः क्षौमोल्लोचा दुकूलचन्द्रोद्भ्योतास्त एवोन्नता घना मेघास्तेषा ततिः श्रेणिर्यत्र, दर्पणा आवर्शा एव उत्कम्पाः शम्पाः विद्युतो यस्मिन् उन् प्राबल्येन कम्पो यासा ता उत्कम्पाः, रत्नश्रेणिभि खचित बद्ध निचित दृढ सुवर्णसम्बन्धि मङ्गल्यदाम तोरण तदेवोद्दीप्त भासुरमिन्द्रास्त्र इन्द्रधनुर्यत्र, सुष्ठु अत्यर्थमनुकृता अनुगताः पयोधारा जलधारा यैस्तानि मुक्तावचूलानि मौक्तिकशृम्बनकानि यत्र, मौक्तिकशृम्बनकानि जलधरा इत्यर्थः, पङ्कस्य कर्दमस्य आशङ्काया भ्रान्तेरास्पद स्थान मृगमदः कस्तूरी यत्र, सौगन्ध्यापादनाय न्यस्तानि कस्तूरीखण्डान्येव कर्दमभ्रान्तिकराणि । वर्यवैडूर्यैर्नद्व बद्ध क्षोणीखण्ड तस्योन्मुखा ऊर्ध्वमुखा रुचयः किरणान्येव रुहा अङ्कुरा यत्र, वर्षासु हि भूमावङ्कुरा उल्लसन्ति । मागधानामधीतिः मङ्गलशब्दच्छन्दोगीतकवित्वादिभणन सैव केका मयूरध्वनिर्यत्र सः । प्रगुण सज्जं क्रियते स “णिज् बहुल०” (सि० ३-४-४२) णिच्प्रत्ययः, “अन्यस्वरलोपः” (सि० ७-४-४३) अन्यस्वरलोपः । प्रगुण्यते स

क्तः प्रत्ययः “स्ताद्यशितो०” (सि० ४-४-३२) इट्, “सेट्-
क्तयो” (सि० ४-३-८४) इति णिज्लोपः, प्रकृष्टे प्रगुणितः
प्रगुणिततमः “प्रकृष्टे तमप्” (सि० ७-३-५) । औपयाम
इति “यम् उपरमे” यम् उपपूर्वः, उपयमनमुपयामः “सनिव्यु-
पाद्यम्” (सि० ५-३-२५) इति अल्विकल्पात् “भावा-
कर्त्रो” (सि० ५-३-१८) घञ् प्रत्ययः, वृद्धिः, उपयामस्याय
औपयामः “तस्येदम्” (सि० ६-३-१६०) अण् प्रत्ययः,
वृद्धिः । अत्रानुप्रासदृष्टान्तरूपकममुच्यपरिकरा ॥ २६-२७ ॥

आमोदेनानुपरततरोऽहर्दिवं यादवीनां

विष्वग्व्यापी पुरुरथ पुरेऽभूदुल्लध्वनिर्यत् ।

मन्ये धन्येतरनरकुलेष्वप्यनुत्साहधाम्नां

शोकानां तत्प्रतिहतिजुषां तन्ननाशावकाशः ॥ २८ ॥

‘अथ’ अनन्तर ‘पुरे’ नगरे यन् ‘यादवीनां’ यदुद्धीणा ‘पुरः’
प्रभूतः ‘उल्लध्वनिः’ धवलध्वनिरभूत् । किरूप उल्लध्वनिः ?
‘आमोदेन’ हर्षेण ‘अहर्दिव’ दिने दिने ‘अनुपरततर’ अत्यन्तम-
निवृत्तः, हर्षेण यदुस्त्रियः कदाचिदपि धवलान् ददाना न निवर्त-
मानाः सन्ति इत्यर्थः । पुनः किभूतः ? ‘विष्वग्व्यापी’ अतीव
मधुरतारत्वात्समन्तात्प्रसरणशील इति । अहमेव मन्ये ‘तत्’ तस्मा-
त्कारणान् ‘धन्येतरनरकुलेष्वपि’ सशोककुलेष्वपि शोकानामवकाशो
ननाशः, किरूपाणां शोकानाम् ? ‘अनुत्साहधाम्नां’ दैन्यस्थानकानाम्,
पुनः कथं भूतानाम् ? ‘तत्प्रतिहतिजुषां’ तेन उल्लध्वनिना
प्रतिहतिः निराकरणं तां जुषन्तीति तत्प्रतिहतिजुषाम्, एताव-
ताऽधमकुलेष्वपि तदा हर्ष एवास्ति न शोक इत्यर्थः । अहर्दिव-
मिति अहश्च दिवा च अहर्दिवम् “ऋक्सामर्ग्यजुषधेन्वनहुवाञ्ज-
नस०” (सि० ७-३-९७) इत्यादिना समासान्तः अत्प्रत्ययः,
अहर्दिवेति निपातः, पश्चात् “कालाध्वनोर्व्याप्तौ” (सि० २-२-४२)
इति द्वितीया-अम् । अत्रातिशयोक्तिरनुमानमनुप्रासश्च । तत्रानु-

मानम्—एतन्नगरकुलानि सर्वाणि शोकरहितानि, उल्लूध्वनिव्या-
प्तत्वात्, जायमानविवाहादिमङ्गलगृहवत् ॥ २८ ॥

भूभृत्प्रेक्ष्या अपि वरवधूतातयोः प्रीतिभाजोः

सौधेष्वन्धक्करणतिमिरारातिरत्नाजिरेषु ।

सीत्यस्यात्यादरभरमिलत्पौरसद्गौरवार्थ

• पुञ्जा व्रीहिप्रथनसुमनाढ्यस्य चापीपचन्त ॥ २९ ॥

वरवधूतातयोः सौधेषु अत्यादरभरमिलत्पौरसद्गौरवार्थ ‘भूभृत्प्रे-
क्ष्या अपि’ पर्वतवद्दर्शनीया अपि ‘व्रीहिप्रथनसुमनाढ्यस्य’ ‘सी-
त्यस्य’ धान्यस्य पुञ्जा अपीपचन्त प्रथना मुद्राः सुमना गोधूमा
आढ्या यत्र तत् व्रीहिप्रथनसुमनाढ्य तस्य । अपीपचन्तेति जनाः
पुञ्जान् पचन्ति, तान् पचतः पितरौ प्रयुजाते । द्वितीयोक्तौ पि-
तरौ जनैः पुञ्जान् पाचयतः, तावेव विवक्षेते—नावा पुञ्जान्
पाचयावः किन्तु पुञ्जा एव योग्यतया सुपरिकर्मिततया पाचने
जनान् स्वयमेव प्रायुजन् इति । तृतीयोक्तौ कर्मकर्तरि पुञ्जाः स्वय-
मेवापीपचन्तेत्यर्थः, अत्र “एकधातौ कर्मक्रिययैकाकर्मक्रिये” (सि०
३-४-८६) इति सूत्रेणात्मनेपदम् । “भूषार्थसन्किरादिभ्यश्च
चिक्थौ” (सि० ३-४-९३) अनेन सूत्रेण एकधाताविति सूत्र-
बलात्प्राप्तस्य “स्वरग्रहृश०” (सि० ३-४-६९) इत्यादिना
सूत्रेणाऽऽगतस्य विट्प्रत्ययस्य निषेधः, ततो “णिश्चिदुसुकमः कर्तरि
ङः” (सि० ३-४-५८) इति ङः, ततो द्विवचनादिना सिद्धं
रूपम् । धान्यपुञ्ज आपहणी पचवाणो इति लोकप्रसिद्धोऽर्थः ।
किंरूपयोस्तातयो ? प्रीतिभाजोः । किविशिष्टेषु सौधेषु ? ‘अन्धक्क-
रण०’ अनन्धोऽन्धः क्रियते यैस्तानि अन्धक्करणानि “कृग. खनट्
करणे” (सि० ५-१-१२९) इति खनट् प्रत्ययः, एवविधानि
यानि तिमिराणि तेषामरातयः शत्रवो यानि रत्नानि तेषामजिराणि
अङ्गणानि येषु । अत्र तातयोरिति द्विवचनेऽपि सौधेष्विति बहुत्व-

मेकैकस्य बहुषु आवासेषु अतिविस्तीर्णरत्नाङ्गणेषु अन्नराशयः पर्वत-
प्रायाः पक्ता इति ज्ञापनार्थम् । अत्रोदात्तजालनुप्रासाद्याः ॥ २९ ॥

खाद्यस्वाद्याभरणसिचयाद्यर्चया बन्धुवर्गो

नानादेशागतनरपतीनेकतः सच्चकार ।

वर्णोद्घर्षस्नपनवसनालेपनापीडपुण्ड्रा-

ऽलङ्कारैस्तं प्रभुमपि च मामन्यतोऽलञ्चकार ॥ ३० ॥

बन्धुवर्गः 'एकतः' एकस्मिन् पार्श्वे 'खाद्यस्वाद्याभरणसिचयाद्य-
र्चया नानादेशागतनरपतीन् सच्चकार' सत्करोति स्म, स्वाद्यानि
मोदकादीनि, स्वाद्यानि लवङ्गैलापत्रपूगादीनि, आभरणानि मुक्ता-
दीनि, सिचयाः चीनालुकाद्याः, आदिग्रहणात् पुष्पादिपरिग्रहः तैः
कृत्वाऽर्चया—पूजया । 'अन्यतः' अन्यस्मिन् पार्श्वे 'वर्णोद्घर्षस्नपन-
वसनालेपनापीडपुण्ड्राऽलङ्कारैस्तं प्रभु मामपि चालञ्चकार' वानाङ्-
वना इति लोके रूढौ वर्णोद्घर्षौ, स्नपन स्नानविधापनम्, वसनानि
वस्त्राणि, आलेपन चन्दनचर्चनम्, आपीडो मुकुटः, पुण्ड्र तिलकम्,
अलङ्काराः केयूरहारमुद्रादिकाः । एकस्मिन् पार्श्वे एकतः, अन्यस्मिन्
पार्श्वे अन्यतः "आद्यादिभ्यः" (सि०७-२-८४) तस् प्रत्यय ।
अत्र बन्धुवर्गस्य राजसमूहसत्कारवरवधूशृङ्गारवैयर्थ्येण विवाहस्य
गौरव प्रतिपादितम् । अत्रातिशयोक्तिदीपकानुप्रासाः ॥ ३० ॥

रोदोरन्ध्रे सुरनरवराहृतिहेतोरिवोच्चै-

रातोद्यौघध्वनिभिरभितः पूरिते भूरितेजाः ।

अध्यारोहन्मदकलमिभं विश्वभर्तौपवाहं

गत्यैवाधःकृतिमतितरां प्रापिपत् पौनरुक्त्यम् ॥ ३१ ॥

('भूरितेजाः' प्रभूतदीप्तिमान्) 'विश्वभर्ता' श्रीनेमिनाथ औ-
पवाह इभ अध्यारोहन् सन् 'अतितराम्' अत्यर्थं पौनरुक्त्यं 'प्रा-
पिपत्' प्रापितवान्, राजा यस्योपरि चटति स पट्टगजेन्द्र औपवाहः
कथ्यते यतः—"राजवाहस्तूपवाहः" (अभिधान० ४-२८८)
इति वचनात् । किंविशिष्टम् ? मदकल स्पष्टम्, पुनः कथंभूतम् ?

गलैर्बाधःकृतम् , कोऽर्थः ? अग्रेऽपि भगवता गजो गत्याऽधःकृतः गजपतेरप्यधिकलीलागतित्वात् , पुनरपि त गजेन्द्रमारोहणेनाध-
कुर्वन् अत्यर्थं पौनरुक्त्यं प्रापितवानित्यर्थः । क सति ? ‘आतोद्यौघ-
व्वनिभिः’ वादित्रसमूहनादैः, ‘उच्चैः’ अतिशयनो रोदोरन्ध्रे ‘अभित-’
समन्तात् पूरिते सति रोदसूशब्देनाकाशपृथिव्यौ कथ्येते तयो-
रन्तराले विबरे । किमर्थम् ? उत्प्रेक्ष्यते—‘सुरनरबराहूतिहेतोरिव’
आकाशे सुरा भुवि नरवरास्तेषामाहूतिः आकारणं तस्य हेतोरिव,
ते ध्वनयो रोदोरन्ध्रं स्वभावाच्च पूरयन्तः सन्ति किन्तु सुरनरव-
राणामाकारणार्थमिति, विवाहे हि सवेषा शिष्टानामाकारणं क्रि-
यत इति । प्रापिपदिति “आपृट् व्याप्तौ” आप् प्रपूर्वः, प्राभुवन्त
प्रायुङ्क्त णिङ् , अद्यतनी-दिप्रत्ययः “णिश्चिद्वस्तुकम कर्तरिडः”
(सि० ३-४-५८) डप्रत्ययः, “स्वरादेर्द्वितीय ” (सि० ४-१-४)
इति पिड्विर्वचनम्, “णेरनिटि” (सि० ४-३-८३) णिङ्लोपः ।
अत्रोत्प्रेक्षापर्यायोक्त्यतिशयानुप्रासाः ॥ ३१ ॥

सर्वैः प्राप्तेऽप्यधिकमुचिते साधु संभावितो यत्

पूर्वो भागो भुवनविभुना स्कन्धमध्यास्य नेयम् ।

अद्याप्येनं ननु गजपतेः प्राभवं विप्रकार

स्मार स्मार भजति कृशतां साऽपरा खिद्यमाना ॥ ३२ ॥

सा ‘गजपते’ गजेन्द्रस्य अपरा खिद्यमाना सती कृशता
भजति, अपराशब्देन गजस्य पश्चिमो भागः कथ्यते, स स्वभा-
वेन तलिनो भवति, तत्र कविरुत्प्रेक्षामाह—नन्विति उत्प्रेक्ष्यते—
‘अद्यापि’ अद्य यावत् एनं ‘प्राभव’ प्रभोः श्रीनेमिनाथस्य सम्ब-
न्धिनं ‘विप्रकार’ पराभव ‘स्मार स्मार’ आभीक्ष्ण्येन स्मृत्वा, एन
कम् ? यत् ‘भुवनविभुना’ विश्वस्वामिना श्रीनेमिनाथेन ‘स्कन्धम-
ध्यास्य’ गजेन्द्रस्य स्कन्धमारुह्य पूर्वो भागः ‘साधु’ भव्य यथा भ-
वति ‘सम्भावित’ सम्मानितः, ‘इय’ अपरा न सम्भाविता, क
सति ? पाणिग्रहणोत्सवे ‘सर्वैः’ इति सामान्योक्त्या सम्बन्धिवन्धु-

मित्रपरिजनप्रकृतिजनैः 'उचिते' योग्ये अधिकमपि प्राप्ते सति, अथमर्थः—पाणिग्रहणप्रस्तावे सर्वस्यापि मारा क्रियते, यस्य यन् आभरणपट्टदुकूलशृङ्गारादि उचितं स्यान्नहीयते तदा प्रभोः परिज-यावसरे सर्वैर्योग्यादधिकमपि शृङ्गारादिकं प्राप्तम्, गजेन्द्रस्या-रोहणे पूर्वभागः कुम्भस्थलादिकः सम्मुखतया सम्भाज्यते स्म पश्चि-मभागस्तु पृष्ठोऽपि न, अतोऽद्य यावद् गजेन्द्रस्य पूर्वभागः प्रभुणा पाणिग्रहणोत्सवे सम्भावितत्वात्तुष्ट इवोन्नतोऽभूत्, पश्चिमभागस्तु तदा न सम्भावित इति पराभवस्मरणादिव अद्य यावत् कुशो भवतीति । आभीक्ष्ण्येन स्मरणं पूर्वं स्मार स्मारम्, प्राक्काले "खण्म चाभीक्ष्ण्ये" (सि० ५-४-४८) इति णम् । अत्रोत्प्रेक्षापहु-ल्यनुप्रासाः ॥ ३२ ॥

शीतज्योतिः ससकलकलः पुण्डरीकापदेशात्

गावो बालव्यजननिभतश्चन्द्रिका चेलदम्भात् ।

तारा मुक्तामणिगणमिषान्निर्निमेषं पिबद्भि-

देवं सेवास्थित इति तदाऽतर्कि नैशः प्रदेशः ॥ ३३ ॥

'तदा' तस्मिन् प्रस्तावे जनैः 'नैश प्रदेश' रात्रिसम्बन्धी प्रदेशः 'इति' अमुना प्रकारेण 'सेवास्थितः अतर्कि' विचारितः सेवायै(या) स्थितः सेवास्थितः, अधिकारात्प्रभोरित्यर्थः । किविशिष्टैर्जनैः ? 'देव' श्रीनेमिनाथ 'निर्विमेघ' निमेषरहितं यथा भवति 'पिबद्भिः' अत्या-दरेण दर्शनं पानमुच्यतेऽतः पश्यद्भिरित्यर्थः । इतीति किम् ? 'पुण्ड-रीकापदेशात् शीतज्योतिः' चन्द्रः पुण्डरीकं छत्रं तस्यापदेशात् मिषात्, किविशिष्टः शीतज्योतिः ? 'ससकलकलः' सकलाभिः कलाभिः सह वर्तत इति ससकलकलः, 'बालव्यजननिमतो गावः' बालव्यजनानि चामराणि तेषां निमतः कपटात् गावः किरणानि, 'चेलदम्भात्' अत्युज्ज्वलविभ्राजमानवस्त्रदम्भात् 'चन्द्रिका' चन्द्र-ज्योत्स्ना, 'मुक्तामणिगणमिषात् तारा' छत्रे आभरणेषु व्यक्ता मौक्ति-कपङ्कयः ताराः, एवं चन्द्रचन्द्रकिरणचन्द्रज्योत्स्नातारकाभिः कृत्वा

रात्रिसम्बन्धी प्रदेशः किं दिवाऽपि स्वामिनं सेवितुमागतः ? इति ।
निशाया अयं नैशः “निशाप्रदोषान्” (सि० ६-३-८३) इत्यण् ।
अत्रापहुत्यतिशयोक्त्यनुप्रासाः ॥ ३३ ॥

अग्रेऽभूवन् करिहरिरथारूढवृष्णिप्रवीरा

नानायानाधिगतगतयो वीरपत्न्यश्च पश्चात् ।

उत्कोशासिप्रहरणभृतः पत्तयः पार्श्वदेशे

प्रत्यावृत्तेः प्रकृतिविरतस्यास्य भीत्येव मार्गात् ॥ ३४ ॥

‘करिहरिरथारूढवृष्णिप्रवीराः’ अग्रेऽभूवन् करिणो गजाः, हरयः
तुरङ्गाः, रथाः प्रसिद्धाः, तानारूढा वृष्णयो यादवास्तेषां प्रवीराः
प्रकृष्टवीराः, ‘च’ अन्यन् वीरपत्न्यं पश्चादभूवन्, किरूपाः ?
‘नानायानाधिगतगतयः’ नानायानैः रथमुख्यासनादिभिः कृत्वाऽधि-
गता प्राप्ता गतिर्यामिस्ता, ‘पत्तयः’ पदातिकाः पार्श्वदेशेऽभूवन्,
कथम्भूता ? ‘उत्कोशासिप्रहरणभृतः’ कोशः खड्गपिधानक को-
शादुत्क्रान्तानि पिवानवर्जितानि उत्कोशानि असिप्रहरणानि ख-
ड्गायुधानि बिभ्रतीति उत्कोशासिप्रहरणभृतः । उत्प्रेक्ष्यते—अस्य मार्गात्
प्रत्यावृत्तिः पश्चाद्वलनं तस्याः ‘भीत्या’ भयेनेव, किंविशिष्टस्यास्य ?
‘प्रकृतिविरतस्य’ स्वभावेन विरक्तस्य, अयमर्थः—अयं भगवान् स्व-
भावाद्विरक्तो रक्षेद्वलित्वा यातीति सर्वतो जनैर्वेष्टितः । अत्रोत्प्रेक्षा-
नुप्रासातिशयोक्तयः ॥ ३४ ॥

मासुद्रोढुं सृतिमुपयतः पत्युराद्योतनोत्कै-

रातोद्यौघध्वनिनिशमनादेव वाजं भजद्भिः ।

पौरैर्गौराननरुचिभरैर्हृतिकर्मान्तरेणै-

तव्यं नैवाप्यधिकरुचिकैरित्युपादिश्यतेव ॥ ३५ ॥

उत्प्रेक्ष्यते—‘पौरैः’ नागरैः इति परस्पर ‘उपादिश्यतेव’ अकथ्यत
इव, इतीति किम् ? अस्माभिरधिकरुचिकैरपि ‘हृतिकर्मान्तरेण’
आकारणकर्म विना नैव ‘एतव्यं’ गन्तव्यम्, अधिका रुचिः इच्छा
येषां तेऽधिकरुचिकाः तैः, पुनः कथम्भूतैः ? ‘गौराननरुचिभरैः’

गौर उज्ज्वल आननस्य मुखस्य रुचिभरः श्रीभरो येषा ते गौराननरुचिभराः तैः, यथाऽन्यत्रापि विवाहादौ वाढममिलाष-युक्तैरपि आकारण विना न गम्यते । पुनः किंविशिष्टैः ? आतोद्यौ-बध्वनिनिशमनादेव 'वाज' वेग भजद्भिः, आतोद्याना वादित्राणा-मोघः समूह तस्य ध्वनेः शब्दस्य निशमनम् आकर्षणं तस्मात्, (पुनः) किंविशिष्टैः ? 'पत्युः' स्वामिन आद्योतन दर्शन तस्योक्ता उत्कण्ठितास्तैरपि । किंविशिष्टस्य पत्युः ? मा 'उद्धोदु' परिणेतुं 'सृति' मार्ग 'उपयतः' आगच्छतः, कोऽर्थः ? लोकाः पतिं द्रष्टुं प्रकाम-मुत्कण्ठिता अपि वादित्राणि श्रुत्वैव वेगेन चलिताः, न त्वन्यथा । यद्वादित्रश्रवण तदेव हृत्तिकर्म आकारण जातमित्यर्थः । अत्रोत्प्रे-क्षाहेत्वनुप्रासाः ॥ ३५ ॥

यावन्नान्दीरवमशृणवं स्नातमुक्तानुलिप्ता

कृप्ताकल्पा स्तनितमिव ते केकिनी प्रोचकर्मम् ।

तावद्वातविंधुमिव विंधुं तं चकोरी दिदक्षु-

चक्षुःक्षेपं सुमशरशराभ्याहतेवाकुलाऽऽसम् ॥ ३६ ॥

हे जलधर ! अहं यावत् 'नान्दीरव' द्वादशविधमङ्गलतूर्यनिर्घोषो नान्दीत्युच्यते तस्या रव शब्द प्रोचकर्म यथा भवति प्रकर्षेण उच्चैः कर्णौ यत्र श्रवणे तत् 'अशृणव' शृणोमि स्म, किंविशिष्टाऽहम् ? 'स्नातमुक्तानुलिप्ता' पूर्वं स्नाता पश्चाद्भुक्ता ततोऽनुलिप्ता कृतविले-पना, पुनः किरूपा ? 'कृप्ताकल्पा' कृप्तो रचित आकल्पः पाणि-ग्रहणयोग्यवेषो यथा सा । केव ? 'केकिनीव' यथा केकिनी प्रोच-कर्म यथा भवति 'ते' तव 'स्तनित' गर्जित शृणोति, हे भ्रात ! तावदहं त विंधु 'दिदक्षुः' द्रष्टुमिच्छती 'चक्षुःक्षेप' चक्षुः क्षिप्त्वा आकुलाऽऽसम् । उपेक्ष्यते—'सुमशरशराभ्याहता इव' सुमशरः कामस्तस्य शरैः बाणैरभ्याहता पीडिता इव, केव ? चकोरीव, यथा चकोरी विंधु दिदक्षतेऽतो नान्दीरव श्रुत्वा त द्रष्टुमाकुला जातेत्यर्थः ।

चक्षुःक्षेपण पूर्व चक्षुःक्षेपम् “स्वाङ्गेनाध्रुवेण” (सि० ५-४-७९)
इति णम्प्रत्ययः । अत्रोत्प्रेक्षोपमानुप्रासाः ॥ ३६ ॥

पेञ्जूपेषु स्वविषयसुखं भेजिवत्सुकाया-

मायान्त्यसै सखि ! सुखयितुं किं न चक्षूषि युक्तम् ? ।

इत्यालीनां सुबहु वचनं मन्यमाना विमानं

मत्तालम्बं तदनुचरिताऽशिश्रियं देवतेव ॥ ३७ ॥

अहं ‘तदनुचरिता’ तासा सखीनामनुचरिता अनुगामिनी सती
‘मत्तालम्ब’ गवाक्षम् अशिश्रियम्, किं कुर्वाणा ? इति ‘आलीना’
सखीना वचनं ‘सुबहु’ सुष्ठु अतिशयेन बहु घनं मन्यमाना ।
इतीति किम् ? हे सखि ! ‘चक्षूषि’ नेत्राणि ‘सुखयितु’ सुखं प्रापयितुं
किं न युक्तम् ? अपि तु युक्तम्, अत्र पेञ्जूपेषु चक्षूषि इत्यत्र बहु-
वचनं सखीबहुत्वापेक्षम्, किञ्चिद्विशिष्टानि चक्षूषि ? ‘अस्मै’ स्वविषय-
सुखाय दर्शनलक्षणाय उत्सुकाया ‘आयान्ति’ प्राप्नुवन्ति, अनुत्सुक
उत्सुको भवति “उच्यते भृशान्ते स्तो” (सि० ३-४-२९)
क्यङ्प्रत्ययः, “दीर्घश्चवीयङ्ग्रहोपु०” (मि० ४-३-१०८)
दीर्घः आ, उत्सुकायनं उत्सुकाया “अस्तिप्रत्ययात्” (सि०
५-३-१०५) अङ्प्रत्ययः, “आन्” (सि० २-४-१८)
आप्रत्ययः, अत उत्सुकायाम् औत्सुक्यनिवृत्त्यर्थः । केपु सत्सु ?
‘पेञ्जूपेषु’ कर्णेषु ‘स्वविषयसुखं’ स्वम् आत्मीय विषयसुखं श्रवणसुखं
‘भेजिवत्सु’ प्राप्तेषु सत्सु । अन्यत्रापि पङ्कानुपविष्टायामेकेषु मिष्टान्न
स्वादयत्सु अन्ये बुभुक्षिता मिष्टान्नभोजनाय व्याकुला भवन्ति, एव
चक्षुषी कर्णौ च पङ्कानुपविष्टौ स्तः, तेषु वादित्रादिमधुरध्वनिश्रवण-
रूपस्वविषयसुखभोगान् कर्णेषु तुष्टेषु चक्षुषि भगवद्दर्शनरूपस्वविषय-
सुखं भोक्तुमत्याकुलानि जातानीत्यर्थः । केव ? ‘देवतेव’ यथा
देवता विमानं श्रयति । अत्र हेत्वनुप्रासोपमाः ॥ ३७ ॥

श्रेयःसारागममुपयमाद्यङ्गमग्र्यासनस्थं

नासान्यस्तस्तिमितनयनं पुण्यनेपथ्ययोगम् ।

शुक्लध्यानोपगतमिव सच्चन्दनस्याङ्गरागै-

स्त्राद्राक्षं जगदिनमहं भोगिनं योगिनं वा ॥ ३८ ॥

हे मेघ ! अहं तत्र 'जगदिन' जगत्स्वामिन 'अद्राक्ष' पदधामि स्म, किविशिष्टम् ? योगिन 'वा' अथवा भोगिनम्, अलक्ष्यत्वा-
दुभयावस्थे अपि भजन्तमिवेत्यर्थः । किविशिष्ट जगदिनम् ? 'श्रेयः-
सारागम' पूर्वं भोगिपक्ष-—श्रेयोभि. कल्याणै सारः प्रधानः आगम
आगमन यस्य, पुनः कथमूतम् ? 'उपयमाद्यङ्ग' उपयमं पाणि-
प्रहणम् इत्यादीनि अङ्गानि भोगप्रकारा यस्य स तम्, अष्ट्ये प्रधाने
गजेन्द्ररूपे आमने तिष्ठतीति अष्ट्यासनस्थम्, नासा नासिका तस्या
न्यस्ते स्तिमिते निश्चले नयने यस्य स तम्, पुण्यः पवित्रो नेप-
थ्यस्य वेषस्य योगो यस्य । योगिपक्षे—श्रेयो मोक्षस्तदेव सार यस्य
ईदृग् आगम सिद्धान्तो यस्य, पुनः किरूपम् ? 'उपयमाद्यङ्ग' उप
समीपे यमादीनि अष्टौ अङ्गानि यस्य, यम १ नियम २ आसन ३
प्राणायाम ४ प्रत्याहार ५ ध्यान ६ वारणा ७ समाधि ८ रूपाणि
अष्टौ योगाङ्गानि, अष्ट्ये आसने पद्मासनादौ तिष्ठतीति । 'नासा-
न्यस्तस्तिमितनयन' स्पष्टम् । पुण्य धर्म एव नेपथ्यस्य वेषस्य योगो
यस्य । अथोत्प्रेक्षया द्वयोरपि साम्यमाह—सच्चन्दनस्य 'अङ्गरागैः'
विलेपनैः शुक्लध्यानोपगतमिव, उपगतः सयुक्तः, चन्दनमेव शुक्ल-
ध्यानमित्यर्थः । अत्र श्लेषोत्प्रेक्षाऽनुप्रासाः ॥ ३८ ॥

मोहोदन्वान्मम निशमनं तस्य जैवातृकस्य

व्यातन्वत्याः कथमपि तथा तत्र चैधिष्ट पुष्टः ।

कोऽयं काऽहं क किमु विदधामीति तद्वीचिमाला-

लोलचेताः क्षणमवजगे नो यथा जाड्यमाप्ता ॥ ३९ ॥

मम 'तत्र' गवाक्षे तस्य 'निशमन' विलोकन 'व्यातन्वत्याः' कु-
र्वत्याः 'मोहोदन्वान्' मोहसमुद्र. पुष्ट. (कथमपि) तथा 'ऐधिष्ट'
अवधिष्ट, किविशिष्टस्य तस्य ? 'जैवातृकस्य' दीर्घायुषः, अन्यस्यापि

‘जैवारुकस्य’ चन्द्रस्य दर्शनेन समुद्रो वर्धते, यथाऽहं क्षणम् इति ‘न अवजगे’ न ज्ञानवती, किरूपा ? ‘जाड्य’ जडभाव ‘आप्ता’ प्राप्ता, पुनः कथभूता ? ‘तद्वीचिमालालोलचेताः’ तस्य मोहसमुद्रस्य वीचि-मालाभिः कल्लोलमालाभिः लोलत् चञ्चल इवाचरन् चेतः चित्तं यस्याः सा, इतीति किम् ? अयं कः अहं का ? अहं कं किमु ‘विद्धामि’ करोमि, अतो मम मोहसमुद्रकल्लोलचञ्चलीक्रियमाणचित्तायाः सर्वं विस्मृतमित्यर्थः । “गाड् गतौ” अवपूर्वस्य परोक्षायाम् एप्रत्यये ‘अवजगे’—रूपम् । अत्रानुप्रासश्लेषरूपकातिशयोक्तयः ॥ ३९ ॥

कायं देवस्त्रिभुवनपतिर्मर्त्यकीटः कं चैषा

यद्यप्यार्षीन्निलयवलजं नो तथापि प्रतीये ।

इत्युद्दे मे स्फुरदपि तदा लोचनं भानवीयं

भाग्याभावेऽमुकुलयदहो ! कामराजीवराजीः ॥ ४० ॥

हे मेघ ! ‘मे’ मम तदा भानवीयमपि लोचनं स्फुरत् भाग्याभावे सति ‘अहो’ इति आश्चर्यं ‘कामराजीवराजीः’ कामा मनोरथास्त एव राजीवानि कमलानि तेषां राजी श्रेणी ‘अमुकुलयत्’ सङ्कोच-यामास, भानवीयशब्देन दक्षिण लोचनं कथ्यते, ततः स्त्रीणां दक्षिणलोचनस्फुरणमशुभहेतुः । अयं यद्भानोः श्रीसूर्यस्य सबन्धि लोचनं तन् कमलश्रेणीः कथं सङ्कोचयतीति विरोधः । कं सति ? इति ‘उद्दे’ विचारे सति, इतीति किम् ? अयं त्रिभुवनपतिर्देवः कं ? ‘च’ अन्यत् ‘एषा’ अहं ‘मर्त्यकीटः’ कं मर्त्येषु मनुष्येषु अप्रसिद्धतया कीटकलपेत्यर्थः । यद्यप्येष, ‘निलयवलजं’ निलयस्य आवासस्य वलजं द्वारम् ‘आर्षीन्’ आगच्छत् तथापि ‘नो प्रतीये’ न प्रतीतिं प्राप्नोमि यदस्य पाणिग्रहणं मम भविष्यतीति विश्वासो न । प्रतीये इत्यत्र “ईड् गतौ” धातोर्वर्तमाना—एप्रत्यये “दिवादेः श्य” (सि० ३-४-७२) इति श्यप्रत्यये रूपम् । मुकुला इवाकरोत् अमुकुलयत् “णिज् बहुलं नाम्न कृगादिषु” (सि०

३-४-४२) णिच्प्रत्ययः, ह्यस्तनी-दिव्प्रत्यये रूपम् । मर्त्यकीट इति रूपकत्वात् लिङ्गव्यत्ययः । अत्र विषमविरोधानुप्रासाः ॥४०॥

शान्तं पापं ! क्षिपसि ससिते क्षीरपूरेऽक्षखण्डान्
मङ्गल्यानामवसर इहामङ्गलं ते खलुक्त्वा ।

मामुद्वेगं सपदि दधतीमित्यवोचन् वयस्या
यावत्तावत्करुणमशृणोदेष रावं पशूनाम् ॥ ४१ ॥

हे मेष ! यावत् 'वयस्याः' सख्यो मामिति 'अवोचन्' अजल्पन् । किंरूपा माम् ? 'सपदि' तत्काल 'उद्वेगम्' उच्चाट दधतीम् । इतीति किम् ? हे सखि ! 'पाप' दुरित शान्तम्, त्व 'ससिते' सितया शर्करया सहिते 'क्षीरपूरे' दुग्धपूरे 'अक्षखण्डान्' अक्षस्य विभीतकस्य खण्डान् शकलान् क्षिपसि, अयं मङ्गल्याना 'अवसरः' प्रस्तावः, 'ते' तव 'इह' प्रस्तावे 'अमङ्गल' दुर्निमित्तसूचकम् उक्त्वा 'खलु' पूर्यते, एतावताऽस्मिन्नवसरे सविषाद वचो न वाच्यमिति भावः । तावत् 'एष.' भगवान् 'पशूना' तिरश्चा 'करुण' दीनं 'राव' शब्दमशृणोत् । ते खलुक्त्वा अत्र "निषेधेऽलखल्वो. क्त्वा" (सि० ५-४-४४) क्त्वाप्रत्ययः । अत्र विषमानुप्रासौ । यावत्सख्यो मधुरवचनैरुद्वेगं स्फोटयन्ति तावद्भविष्यन्महोद्वेगकारणमेव भगवता पशूनां करुणरावोऽश्रावीति "कर्तुः क्रियाफलावाप्ति-नैवानर्थश्च यद्भवेत् ।" इति विषमविशेषः, पूर्वार्धेऽपि विषमः ॥ ४१ ॥

हेतुं तेषामवजिगमिषुः क्रन्दने सादिनाऽथो

नाथो नत्वा मुकुलितकरेणेति विज्ञप्यते स्म ।

एषां कीनैरिव जलनिधिर्नाथ ! नादेयवाहैः

शूलैः शोभातिशयमयिता गौरवस्ते विवाहे ॥ ४२ ॥

'अथो' अनन्तर 'सादिना' हस्तिपकेन नत्वा 'नाथः' स्वामी इति विज्ञप्यते स्म, किंविशिष्टो नाथः ? 'तेषां' पशूनां 'क्रन्दने'

करुणशब्दे 'हेतु' निमित्त 'अवजिगमिषु' ज्ञातुमिच्छुः, किरूपेण सादिना ? 'मुकुलितकरेण' योजितहस्तेन, हे नाथ ! 'एषा' पशूना 'कीनै' मांसै. 'ते' तव विवाहे गौरव 'शोभातिशय' शोभाधिक्य 'अयिता' प्राप्स्यति । किरूपैः कीनैः ? 'शूल्यै' शूलाकृतैः, क इव ? 'जलनिधिरिव' यथा जलनिधिः 'नादेयवाहै' नदीसम्बन्धिप्रवाहैः शोभातिशय प्राप्नोति । अत्र शूलया सस्कृतानि शूल्यानि "शूलो-खाद्यः" (सि० ६-२-१४१) इति यप्रत्यये "अवर्णैवर्णस्य" (सि० ७-४-६८) इति आलोपे शूल्य इति रूपम् । नदीना-मिमे नादेयाः "नद्यादेरेयण्" (सि० ६-३-२) इति एयण्प्रत्यये "अवर्णैवर्णस्य" (सि० ७-४-६८) ईलोपे नादेय इति रूपम् । अत्रानुप्रासोपमाद्याः ॥ ४२ ॥

मीलन्नेत्रद्वयमयमदःकृत्य कर्तास्म्यथैत-

बिश्चित्यैवं समजमिभमानीनयत् सादिनैषाम् ।

श्रोतःसार्थं विविधगतिना चेतसा बन्धमोक्षा-

लङ्कर्मिणः सकलविषयग्राममात्मेव देवः ॥ ४३ ॥

हे जलधर ! 'अय देव' श्रीनेमिनाथः 'सादिना' आधोरणेन 'इभ' गजेन्द्र 'एषा' पशूना 'समज' वर्ग वाटकमिति यावत् आनीनयत् । किं कृत्वा ? 'मीलन्नेत्रद्वय' सङ्कुचन्नयनयुगलं यथा भवति एव निश्चित्य, यदा विचारः स्वहृदि क्रियते तदाऽक्षिणी निमील्य एकाग्रीभूयते इति भावः । एवमिति किम् ? अहं अदःकृत्य अथ एतत्कर्तास्मि, राजीमती हि मुखनयनभावैर्ध्यानस्य स्थूलता वेत्ति न तु हृद्गत भावम्, अतः पशून् मोचयित्वा दीक्षा लास्या-मीति निश्चयं कृत्वेत्यर्थः । क इव ? 'आत्मेव' यथा आत्मा 'चेतसा' मनसा 'श्रोतःसार्थं' श्रोतसां इन्द्रियाणां सार्थं समूहं 'सकल-विषयग्राम' समस्तप्राज्ञशब्दादिपदार्थराशिं आनयति प्रापयति । अयमर्थः—यथाऽऽत्मा मनसा हेतुभूतेनेन्द्रियाणि स्वविषयान्

शब्दादीन् प्राप्नोति तथा देवोऽपि सादिना हेतुना इभं पशुवाटक-
मानयदिति । किंविशिष्टेन चेतसा ? 'विविधगतिना' विविधा
विविधा शब्दादिग्रहणार्थं गतिर्यस्य, सादिनाऽपि किरूपेण ?
'विविधगतिना' विविधा गति ज्ञान गजशिक्षास्वामिचित्तानुवर्तना-
दिरूपा वा यस्य स तेन । किंविशिष्टो देवः ? 'बन्धमोक्षालङ्कर्मिणः'
बन्धेभ्यो मोक्षे मोचनेऽलङ्कर्मिणः कर्मक्षम, आत्माऽपि कर्मणा
बन्धे मोक्षे चालङ्कर्मिणः समर्थः । अदःकृत इति "अग्रहानुपदे-
शोऽन्तरदः" (सि० ३-१-५) इति गतिसंज्ञाया क्तवो यप् ।
समजमिति "अज क्षपणे" सपूर्वः समजन समजः "समुदोऽजः
पगौ" (सि० ५-३-३०) इति जलप्रत्यय । नी द्विकर्मको
धातुः । अत्रोदात्तोपमादयः ॥ ४३ ॥

दीनोत्पश्यान् पुरवननभश्चारिणश्चारबन्धं

बद्धान् बन्धैर्गलचलनयोर्वेपिनो मृत्युभीत्या ।

प्रीतः पृथ्वीपतिरिव जवादेश जन्तून् समन्त-

नुन्मोच्य स्वं द्विरदमनयद्वेश्मनः सम्मुखत्वम् ॥ ४४ ॥

हे मेघ ! 'एषः' भगवान् 'जवात्' वेगात् जन्तून् 'उन्मोच्य'
छोटयित्वा स्व 'द्विरद' हस्तिन वेश्मनः सम्मुखत्वमनयत् ।
किरूपान् पशून् ? दीनं यथा भवति उन् ऊर्ध्वं पश्यन्ति विलोक-
यन्तीति दीनोत्पश्यास्तान्, 'पुरवननभश्चारिणः' पुरवारिणः छागाऽऽ-
द्यः वनचारिणो हरिणतित्तिरादयः आकाशचारिणः पक्षिणः,
पुनः कथंभूतान् ? गलचलनयोः 'चारबन्धं बद्धान्' चारे गुप्तिगृहे
यथा बध्यते तथा बन्धैः, रज्ज्वादिभिर्बद्धान्, मृत्युभीत्या 'वेपिनः'
कम्पनशीलान् । क इव ? 'पृथ्वीपतिरिव' यथा पृथ्वीपतिः 'प्रीतः'
तुष्टः सन् 'समन्तून्' सापराधान् मत्स्यादीनुन्मोचयति । उन्
ऊर्ध्वं पश्यन्तीति "प्राश्नापाट्पेदृशः शः" (सि० ५-१-५८)
शप्रत्यये "श्रौति०" (सि० ४-२-१०८) इति पश्यरूपम् । चारे

बध्यते इति चारवन्धम् “आधारात्” (सि० ५-४-६८) इति सूत्रेण णम्प्रत्ययः । अत्र जातिपरिकरोपमाद्या ॥ ४४ ॥

यानत्याज सपदि पितरावग्रतोऽथास्य भूत्वा
वर्षा बाष्पप्लवविगलनात् पौनरुक्त्यं नयन्तौ ।

इत्युच्चाते चिरमतमहाजात ! कस्मादकस्मा-
दस्मादश्माऽऽस्फलिततटिनीपूरवत्त्वं निवृत्तः ? ॥ ४५ ॥

‘अथ’ अनन्तर पितरौ ‘सपदि’ तत्काल ‘यानत्याज’ यान त्यक्त्वाऽस्य अग्रतो भूत्वा इति ‘उच्चाते’ अवदताम् । कि कुर्वन्तौ ? बाष्पप्लवविगलनात् वर्षाः ‘पौनरुक्त्यं’ पुनरुक्तभाव ‘नयन्तौ’ प्रापयन्तौ, बाष्पाणि अश्रूणि तेषां प्लवः पूरः तस्य विगलन क्षरणं तस्मात्, अग्रेऽपि वर्षासु घना वर्षन्तः सन्ति तदा पितरावपि अश्रुप्रवाहैर्वर्षितुं लग्नौ इति वर्षाकालस्य पौनरुक्त्यम् । इतीति किम् ? ‘हे जात !’ हे पुत्र ! त्वं कस्मात् हेतोः ‘अकस्मात्’ सहसैव अस्मात् ‘चिरमतमहात्’ चिराभीष्टपाणिग्रहणमहोत्सवान् निवृत्तः ?, किं वन् ? ‘अश्माऽऽस्फलिततटिनीपूरवन्’ अश्मसु पाषाणेषु आस्फलितः प्रतिहतः तटिनीपूरो नदीपूरस्तद्वत् । अत्र यान त्यक्त्वा यानत्याज “द्वितीयया” (सि० ५-४-७८) इति सूत्रेण णम् । अत्रातिशयो-क्त्यनुप्रासोपमाः ॥ ४५ ॥

तौ खिन्दानौ यदुपरिवृढो वारयित्वेत्यजल्पद्
बन्धो ! सिन्धो ! विनयपयसामाश्रितान् प्राक् प्रसत्तिम् ।
प्रापय्याथो दवयसि कुतः शुक्लिखादह्यमानान्
नासंभार्यं किमपि यदि वा ब्रह्मपर्यायसक्ते ॥ ४६ ॥

‘यदुपरिवृढः’ श्रीकृष्णः ‘तौ’ प्रभोः पितरौ ‘खिन्दानौ’ खेदं धरन्तौ वारयित्वा इति अजल्पत्—हे बन्धो ! हे विनयपयसां ‘सिन्धो’ ! समुद्र ! त्वं आश्रितान् ‘प्राक्’ पूर्वं ‘प्रसत्तिं’ प्रसादं ‘प्रापय्य’ लम्भयित्वा ‘अथो’ अनन्तर कुतः कारणात् ‘दवयसि’

परितापयसि ? “दूड्च् परितापे” इति दू, दवनं दवः, “युवर्ण-
वृहवशरणगमुद्दहः” (सि० ५-३-२८) अल्पप्रत्ययः, “नामिनो
गुणोऽङ्किति” (सि० ४-३-१) गुणः, दव करोषि दवयसि
“णिज् बहुलं” (सि० ३-४-४२) णिच् सिप्रत्यये रूपम् ।
किविशिष्टान् आश्रितान् ? ‘शुक्लिखादह्यमानान्’ शुक् शोकः स
एव शिखा ज्वाला तया दह्यमानान् ज्वालयमानान् । ‘यदि वा’
अथवा ब्रह्मपर्यायसक्ते पुरुषे एतन् किम् (किमपि न) असभाव्यम्,
ब्रह्म ब्रह्मचर्यं तस्य पर्यायः परिणामः तत्र सक्ते, अथवा ब्रह्मणो
ब्राह्मणस्य पर्यायो वाडवस्तत्र सक्ते, यद्यपि ब्रह्मपर्याया द्विजाद्या
बहवोऽपि सन्ति तथाऽप्यत्र सिन्धुसाधर्म्याद्देहनाधिकाराच्च वाडवो
लभ्यते, अत्रापि सिन्धौ लोकरुद्ध्या वाडवो ज्वलन् वर्ण्यते, ब्रह्म-
शब्देनापि ब्राह्मणः कथ्यते, यतः “सूर्यत्रावाक् मागर्वीरश्चमेधिन्
मरुद्देहमिति ब्रह्महन् मा विषादी” इत्यादि, “ब्रह्मस्त्रीभ्रूणगोघात०”
इत्यादि योगशास्त्रादिप्रसिद्धेः । अत्र विरोधसमसमासोक्तिरूपकानु-
प्रासाः । “नास०” इत्यादि समम् ॥ ४६ ॥

कारुण्यौकश्चरिषु विघृणो बन्धुतायां सुतृष्णक्

मुक्तौ मूर्त्तिद्विषि कुलकनीस्वीकृतौ वीततृष्णः ।

कौलीनाभेर्दरविरहितः संसृतेः कान्दिशीकः

प्रारब्धार्थास्त्यजसि भजसेऽग्रस्तुतौस्तत्रमस्ते ॥ ४७ ॥

हे बन्धो ! ‘तत्’ तस्मात्कारणात् ‘ते’ तुभ्य नमोऽस्तु, अयं
नमस्कारो निन्दास्तुतिरूपः । यत् त्व ‘चरिषु’ तिर्यक्षु ‘कारुण्यौकः’
कारुण्यस्य करुणाया ओकः स्थानम्, ‘बन्धुताया’ बन्धुसमूहे
‘विघृणः’ निर्दयः, मुक्तौ ‘सुतृष्णक्’ सुष्ठु अतिशयेन तृष्णक्
लुब्धः, किरूपाया मुक्तौ ? ‘मूर्त्तिद्विषि’ मूर्ति शरीर द्वेष्टि न सहते
शरीरक्षये मुक्तिभावात्, अन्या या स्त्री भर्तुः शरीरद्वेषिणि विष-
कन्यारूपा साऽधमा । कुलकनी कुलकन्या तस्याः स्वीकृतौ अङ्गी-

कारे 'वीतवृष्णः' निःस्पृहः, कुलकनीति कथनेन या उत्तमस्त्रीत्वात्
मूर्त्तेः सुखकारिणीति ज्ञापितम् । 'कौलीनाप्ते' परापवादः कौलीन
तस्याप्तेः प्राप्तेः 'दरविरहितः' दरेण भयेन विरहित अङ्गीकृत-
विवाहत्यागेऽत्रापवादान्न विभेषि । 'ससृते' ससारान् 'कान्दिशीक'
भीरुः । 'प्रारब्धार्थान्' विवाहमुख्यान् त्यजसि, 'अप्रस्तुतान्'
अप्रारब्धान् वैराग्यमुख्यान् भजसे । अन्यो विवेकवान् पूर्वं प्रारब्ध
कार्यं समाप्य पश्चादन्यत् कार्यान्तरं प्रारभते । बन्धूना समूहो
बन्धुता "ग्रामजनवन्धुगजसहायात्तल्" (सि० ६-२-२८)
तत्प्रत्ययः, त, "आत्" (सि० २-४-१८) आप्रत्ययः ।
तृष्णगिति "चितृषच् पिपासाया" तृष्यतीत्येवशीलः "तृपिष्टुषि-
स्वपो नजिङ्" (सि० ५-२-८०) नञ्प्रत्ययः, नस्य णत्वम् ।
अत्र विरोधरूपकसमुच्चयपर्यायोक्तव्याजस्तुत्यनुप्रासाः । सर्वेणा-
प्यर्थेन भगवतो वैराग्यमेव वर्णितमिति पर्यायोक्तम् ॥ ४७ ॥

नर्तेर्त्तीनां नियतमवरावावरीमां तपस्यां

यस्योदकः सततसुखकृत्कृत्यमर्घ्यं सतां तत् ।

दामत्कर्मप्रसितभविनो मोचयिष्ये चरीन् वा

नेमिः प्रत्यादिशदिति हरि भूरि निर्बन्धयन्तम् ॥४८॥

नेमिः 'हरि' श्रीकृष्ण 'इति प्रत्यादिशत्' इत्युक्त्या निषिद्धवान् ।
किंरूपं हरिम् ? 'भूरि' अत्यर्थं 'निर्बन्धयन्त' आप्रह् कुर्वन्तम् ।
इतीति किम् ? हे हरे' इमा 'तपस्या' दीक्षा 'ऋते' विना 'अवरा'
काऽपि स्त्री ('नियत' निश्चितम्) 'अर्त्तीना' बाधाना 'न अवावरी'
न अपनेत्री स्फोटिकेति यावत् । 'सता' साधूना तत् 'कृत्य' कार्यं
अर्घ्यं श्लाघ्यम्, यस्य उदकं 'सततसुखकृन्' निरन्तरसुखकारी स्यात्,
"उदकः तद्भव फलम्" (अमि० चि० २-७६) उत्तरकालोद्भवं
फलमुदकं कथ्यते । अहं दाम बन्धनं तदिवाचरन्ति दामन्ति यानि
कर्माणि तैः प्रसिता बद्धा ये भविनः प्राणिनस्तान् 'मोचयिष्ये' कर्म-
बन्धनेभ्यश्छोटयिष्यामीत्यर्थः । कानिव ? 'वा' इवार्थे, 'चरीन् वा'

चरयः तिर्यञ्चः तानिव, यथा तिर्यञ्चो बन्धनान्मोचिताः । ‘नर्तेऽ-
र्ताना’न ऋते अर्तानाम् इति पदानि । तपस्यामित्यत्र “ऋते द्वितीया
च” (सि० २-२-११४) इति ऋतेयोगे द्वितीया । अवावरी
“ओण् अपनयने” इति ओण् धातुः, ओणतीति “मन्वन्क्निप्विच्
क्वचित्” (सि० ५-१-१४७) क्व, “अहन्पञ्चमस्य किङ्किति”
(सि० ४-१-१०७) णकार आकार “ओदौतोऽवाव्” (सि०
१-२-२४) इति अक् “लोकात्” (सि० १-१-३) ततोऽ-
वावन् इति सिद्धम्, “णस्वराघोषाद्धनो रश्च” (सि० २-४-४)
डीप्रत्ययः, नकारस्य रकारो “लोकात्” (सि० १-१-३) इति
अवावरी सिद्धम्, प्रत्ययः सि, “दीर्घड्याव्यञ्जनात्से” (सि०
१-४-४५) सिलोपः । दामेवाचरन्ति “कर्तुः क्निप् गर्भेऽङ्गि-
होडात्तु डित्” (सि० ३-४-२५) क्निप्, “नाम्नो नोऽनह”
(सि० २-१-९१) नलोपः, “अप्रयोगीन्” (सि० १-१-३७)
दामन्तीति वर्तमाना-शतृप्रत्यय । अत्रोपमारूपकहेत्वलङ्कारः ॥४८॥

तस्मिन्नेवं व्यवसितवति प्रश्रुथप्रेमपाशा

नाशाश्वासच्छलपरिगलजीविता यादवौघाः ।

सोरस्ताडं सुगुरु रुरुदू रोदसी रोदयन्तः

प्रत्युत्पन्नप्रतिरवमिषान्मुष्टसर्वस्ववत्ते ॥ ४९ ॥

ते यादवौघा. ‘सोरस्ताड’ यथा भवति उरस्तस्ताडन कुट्टन
उरस्ताडः, सह उरस्ताडेन वर्तते इति सोरस्ताडम्, ‘सुगुरु’ अत्यर्थं
यथा भवति ‘रुरुदु.’ रुदितवन्तः । क सति ? ‘तस्मिन्’ भगवति
एव ‘व्यवसितवति’ निश्चितवति सति यन्मया व्रतमेव प्रहीतव्यम् ।
किंविशिष्टा यादवौघाः ? ‘प्रश्रुथप्रेमपाशाः’ प्रश्रुथ. शिथिलीभूतः
प्रेमपाशः स्नेहबन्धनं येषाम्, पुनः कथंभूताः ? ‘नाशा’ नाशा
नासिका तस्याः श्वासस्तस्य च्छलेन परिगलत् च्यवमान जीवितं
जीवितव्यं येषाम् । किं कुर्वन्तः ? ‘प्रत्युत्पन्नप्रतिरवमिषात् रोदसी’

रोदयन्तः, प्रत्युत्पन्नः समुत्पन्नः प्रतिरवः प्रतिशब्दः तस्य मिथान् रोदसी आकाशपृथिव्यौ । किंवत् ? 'मुष्टसर्वस्ववत्' यथा मुष्टसर्वस्वा रुदन्ति । अत्र जाल्यपहुत्युपमानुप्रासाः ॥ ४९ ॥

तेषामेव प्ररुदितवतां किङ्करन्नाकिचक्रो-

पोपानीतं विदधदभितोऽप्यर्थिसादर्थसार्यम् ।

प्रातः प्रातः स्वभवनगतो डिण्डिमोद्धोषपूर्व

प्राक्रंस्तासौ वितरणमथो वार्षिकं हर्षधाम ॥ ५० ॥

‘अथो’ अनन्तर ‘असौ’ भगवान् प्रातः प्रातः स्वभवनगतो ‘डिण्डिमोद्धोषपूर्व’ डिण्डिमः पटहस्तस्य उद्धोषपूर्वक ‘वार्षिक सावत्सरिक ‘वितरण’ दान ‘प्राक्रस्त’ प्रारब्धवान् । केषा किभूतानाम् ? ‘तेषां’ यादवाना ‘प्ररुदितवतामेव’ रोदितु प्रारब्धवानामेव । किं कुर्वन् ? ‘अभितोऽपि’ समन्ततोऽपि ‘अर्थिसार्थ’ द्रव्यसञ्चय ‘अर्थिसान्’ याचकायत्त विदधत् । किरूपमर्थसार्यम् ? ‘किङ्करन्नाकिचक्रोपोपानीत’ किङ्करता किङ्करवदाचरता नाकिचक्रेण देववृन्देन उप समीपे उपानीत दौकितम् । किरूप वितरणम् ? ‘हर्षधाम’ स्पष्टम् । तेषामित्यत्र “षष्ठी वाऽनादरे” (सि० २-२-१०८) इत्यत्र (इति) षष्ठी, यथा रुदतो लोकस्य रुदति वा लोके प्रात्राजीन् । प्ररुदितवतामित्यत्र प्र-उपसर्गः प्रारम्भे “गत्यर्थिकर्मकपिबभुजेः” (सि० ५-१-११) इत्यनेन कर्तरि क्तवत्प्रत्ययः । किङ्कर इवाचरतीति “कर्तुः क्प्” (सि० ३-४-२५) इति क्प्, “त्रन्यस्वरादे.” (सि० ७-४-४३) अन्यस्वरलोपः, “अप्रयोगीन्” (सि० १-१-३७) क्प्लोपः, किङ्करतीति वर्तमाने “शत्रानशा०” (सि० ५-२-२०) शतृप्रत्यये किङ्करदिति सिद्धम्, किङ्करश्च तन्नाकिचक्र च किङ्करन्नाकिचक्र तेन । अर्थिषु आयत्तमर्थिसान् “तत्रावीने” (सि० ७-२-१३२) इति सात्प्रत्ययः । प्राक्रंस्तेति “क्रमू पादविशेषे” प्रपूर्वः, “प्रोपादारम्भे”

(सि० ३-३-५१) इत्यात्मनेपदम्, अद्यतनी तत्प्रत्यये सिञ्चि
 “क्रमः” (सि० ४-४-५३) इति इट्निषेध । वर्षे देय वार्षिक
 “काले कार्ये च भववन्” (सि० ५-४-९८) इकण्प्रत्ययः,
 वृद्धिः । अत्र समोदात्तानुप्रासाः ॥ ५० ॥

प्रत्यावृत्ते परिणयभुवः प्राणितेशे निराशा

शम्पापातोपमिति पपतोत्पीडिता तत्प्रवृत्त्या ।

पृथ्वीपीठप्रतिहततमोन्मूलिताधारसाला

वल्लीव द्राक् सकलविगलद्भूषणालिप्रसूना ॥ ५१ ॥

हे मेघ ! अहं निराशा सती शम्पापातोपमिति यथा भवति
 ‘पपत’ पतिता, शम्पा विद्युन् तस्याः पातः स च उपमिति उपमान
 यथा भवति, यथा विद्युत् पतति तथा पपातेत्यर्थः । क सति ?
 ‘प्राणितेशे’ जीवितव्यस्वामिनि श्रीनेमिनि ‘परिणयभुवः’ पाणिग्रहण-
 भूमिकायाः ‘प्रत्यावृत्ते’ पश्चाद्वलिते सति । किरूपा ? ‘तत्प्रवृत्त्या’ सा
 वलनरूपा प्रवृत्तिः वार्ता तथा ‘उत्पीडिता’ प्राबल्येन पीडिता । किरू-
 पाऽहम् ? ‘द्राक्’ शीघ्र वल्लीव ‘सकलविगलद्भूषणालिप्रसूना’ सकला
 विगलन्ती पतन्ती भूषणानामालिः श्रेणिः सैव प्रसूनानि पुष्पाणि
 यस्याः । किरूपा वल्ली ? ‘पृथ्वीपीठप्रतिहततमोन्मूलिताधारसाला’
 पृथ्वीपीठे प्रतिहततम पातेन भृश भग्न उन्मूलितः छिन्न आधारसालः
 आधारवृक्षो यस्याः । पपतेति “णिद्वाऽन्त्यो ण्व्” (सि० ४-३-५८)
 इति वृद्धिविकल्पाद्भूपम् । अत्रोपमानरूपकानुप्रासाः ॥ ५१ ॥

उद्यद्दुःखञ्जरभरवती संनिमज्याहमस्मिन्

मोहाम्भोधौ सुखमिव तदा यत् पयोदान्वभूवम् ।

तापस्तप्सादुदलसदसौ कोऽप्यलं कम्पसम्प-

द्युक्तो यस्मात्समजनि ममानर्गलो विप्रलापः ॥ ५२ ॥

‘हे पयोद !’ हे मेघ ! अहं तदा यत् सुखमिव अन्वभूवम्,

किं कृत्वा ? त (अ)स्मिन् 'मोहाम्भोधौ' मूर्छाममुद्रे 'सनिमज्य' ब्रुडित्वा । किंरूपाऽहम् ? 'उद्यद्दुःखज्वरभरवती' उद्यन्ति उदयमागच्छन्ति दुःखानि स (तानि) एव ज्वरभरस्तेन युक्ता, यथा कोऽपि ज्वरार्तो जलस्थाने मद्भक्त्वा क्षणमेकं मुखमिवानुभवति तथाऽहमपि मूर्छिता सती तदा सुखमिवानुभूतवतीत्यर्थः । 'तस्मात्' मोहाम्भोधिमज्जनात् (असौ) कोऽपि 'तापः' सतापः 'उदलसत्' उलसति स्म । किंरूपस्तापः ? 'अल' अत्यर्थं 'कम्पसम्पयुक्त' कम्पस्य सम्पदा युक्तः, 'यस्मात्' तापान् मम 'अनर्गल' बहुल 'विप्रलापः' समजनि "विप्रलापो विरुद्धोक्तिः" । यथा ज्वरार्तस्य जलमज्जने क्षणिकसुखानुभवादनु महान् तापः कम्पोत्कर्षवान् उच्छलति ततो विशिष्टतर प्रलापो बाढमरतिः सजायते तथा ममापि मूर्छानिवृत्तौ महास्तापोऽभूत् तस्मात्तापान् सतापो विप्रलापोऽसमञ्जसभाषणवभूवेत्यर्थः । अत्र श्लेषरूपकजात्यनुप्रासाद्या ॥ ५२ ॥

अप्रेधूमध्वजगुरुजनं चेदुदुह्य व्यमोक्ष्यत्

तत् पाथोधौ प्रवहणमुपक्षिप्य मोऽमज्जयिष्यत् ।

राजन्यानामधिगुणतरोऽन्योऽथ भावी विवोढे-

त्यालीनां गीरजनि च तदा मे क्षतक्षारतुल्या ॥ ५३ ॥

हे मेघ ! 'तदा' तस्मिन् प्रस्तावे इति 'आलीना' सखीना 'गीः' वाणी 'मे' मम क्षतक्षारतुल्याऽजनि, यथा क्षते क्षारक्षेपे महद्दुःख जायते तथैव सखीना वाणी मम दुःखितायाः सत्याः पुनर्गाढदुःखकरी वभूवेत्यर्थः । इतीति किम् ? हे सखि ! 'चेत्' यदि सः अप्रेधूमध्वजगुरुजन 'उदुह्य' परिणीय 'व्यमोक्ष्यत्' अत्यक्ष्यत्, धूमध्वजः अग्निः गुरुजनः पूज्यजनः तयोरप्रे अप्रेधूमध्वजगुरुजनम्, तत् सः 'पाथोधौ' समुद्रे प्रवहण 'उपक्षिप्य' क्षिप्त्वा 'अमज्जयिष्यत्' अद्भुदयिष्यत्, एवभावः—यथा कोऽपि वहन समुद्रे क्षिप्त्वा मज्जयति यथा

तस्य बह्नस्य पुनरुद्धरण न स्यात्तथा यदि त्वमपि अग्निपूज्यस्वजनसा-
क्षिक परिणीय मुक्ताऽभविष्यत् तदा तव सत्या पुनः पाणिग्रहण
नाघटिष्यत्, किन्तु त्वमपरिणीतैव मुक्ताऽसि अतस्तव पुनरन्यो वरो
भविष्यतीत्याह—‘अथ’ अनन्तर तव ‘राजन्याना’ राजकुमाराणा
(अधिगुणतरो) अन्य ‘विवोढा’ वरो भावी, अतो नेमिनाथे
वलितेऽपि अवृतिर्न कार्येति भावः । धूमध्वजश्च गुरुजनश्च धूम-
ध्वजगुरुजनौ, तयोरग्रे अग्रेधूमध्वजगुरुजनम् “पारे मध्येऽग्रेऽन्तः
पष्ठ्या वा” (सि० ३-१-३०) इति सप्तम्या अलुप्, अन्ययी-
भावः समासः । राजन्यानामित्यत्र “सप्तमी चाविभागे निर्धारणे”
(सि० २-३-१०९) इति पष्ठी राज्ञोऽपत्यानि राजन्याः “जातौ
राज्ञि (जः)” (सि० ६-१-९२) इति यप्रत्ययः । विवोढेति
“वर्हा प्रापणे” वह, विवहतीति विवोढा “णकतृचौ” (सि०
५-१-४८) तृचू-प्रत्ययः, “हो धुद पदान्ते” (सि० २-१-८२)
ह ढ, “अधश्चतुर्थात्तथोर्ध्व” (सि० २-१-७९) त ध, “तवर्गस्य
श्रवर्गष्टवर्गाभ्या योगे चटवर्गौ” (सि० १-३-६०) ध ढ,
“सहिवहेरोच्चावर्णस्य” (सि० १-३-४३) पूर्वढलोपः अकार
ओ सि इत्यादि । अत्र विषमसमाद्यलङ्कारा ॥ ५३ ॥

क ग्रावाणः क कनकनगः काक्षकाः कामरदुः

काचांशाः क क दिविजमणिः कोडवः क दुरत्नम् ।

कान्ये भूपाः क भुवनगुरुस्तस्य तद्योगिनीव

ध्यानान्नेष्ये समयमिति ताः प्रत्यथ प्रत्यजानि ॥ ५४ ॥

हे मेव ! अहम् अथ ‘ताः’ सखीः प्रति इति ‘प्रत्यजानि’ प्रतिज्ञा-
तवती । इतीति किम् ? अहं ‘तत्’ तस्मात्कारणात् योगिनीव तस्य
ध्यानात् ‘समय’ काल ‘नेष्ये’ गमयिष्यामि । तत् किम् ? हे
सख्यः ! क ‘ग्रावाणः’ पाषाणाः ? क ‘कनकनगः’ मेरुः ?

‘अक्षकाः’ बिभीतकाः क ? ‘अमरदुः’ कल्पवृक्षः क ?,
 ‘काचाशाः’ काचशकलानि क ? ‘दिविजमणिः’ चिन्तामणिः
 क ?, ‘डडवः’ नक्षत्राणि क ? ‘द्युरत्न’ सूर्यः क ?, अन्ये
 ‘भूपाः’ राजानः क ? ‘भुवनगुरुः’ श्रीनेमिः क ?, अतो यद्भवतीभिः
 प्रोक्त पुनरन्यो वरो भावीति तन्निषिद्धम्, तत अन्ये भूपा प्राव-
 बिभीतककाचखण्डसामान्यग्रहतुल्याः, भगवान् मेरुकल्पद्रुचिन्ता-
 मणिसूर्यतुल्यः, अतो मम स एव ध्येय इति । दिवि जायत इति
 दिविजः “अनोर्जनेर्देः” (सि० ५-१-१६८) डप्रत्ययः, “डित्य-
 न्यस्वरादेः” (सि० २-१-११४), “द्युप्रावृड्वर्पाशरत्कालात्”
 (सि० ३-२-२७) इति सप्तम्या अलुप् । प्रत्यजानि इति ज्ञाश्
 वातु. प्रतिपूर्वः “सप्रतेरस्मृतौ” (सि० ३-३-६९) इत्यात्मने-
 पठम्, इ, “अङ् धातोरादिर्द्यस्तन्या चामाडा” (सि० ४-४-२९)
 अडागमः, “ऋयादेः” (सि० ३-४-७९) आ ना, “जा
 ज्ञाजनोऽस्यादौ” (सि० ४-२-१०४) ज्ञा जा, “भश्चात ”
 (सि० ४-२-९६) आकारलोपः, प्रत्यजानि इति निष्पन्नम् ।
 अत्र यथासङ्ख्यार्थान्तरन्यासविषमाशाः ॥ ५४ ॥

यद्यप्येनं परिणयमहं विश्वविश्वामिनन्द्योऽ-

तिर्येकारं त्वमिव सलिलासारमाञ्चत्पतिर्मे ।

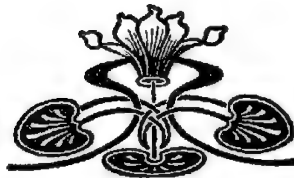
आगार्हस्थ्यस्थिति तदपि चावार्षिकर्क्षं तवैवाऽ-

मुष्यैवाशां हृदि विदधती सेयमस्यां प्रजेव ॥ ५५ ॥

हे मेघ ! यद्यपि ‘मे’ मम पतिः एन ‘परिणयमहं’ पाणिग्रहणोत्सव
 ‘अतिर्येकारं’ असमाप्त कृत्वा ‘आञ्चत्’ अगान्, किरूपो भगवान् ?
 ‘विश्वविश्वामिनन्द्यः’ विश्वेन समस्तेन विश्वेन जगताऽभिनन्द्यः
 श्लाघ्यः । क इव ? ‘त्वमिव’ यथा त्व ‘सलिलासार’ सलिलस्य पानी-
 यस्य आसारो वेगवान् वृष्टिः त अतिर्येकारं असमाप्त कृत्वाऽञ्चसि

यासि, किंविशिष्टत्वं ? (विश्वविश्वामिनन्त्यः) स्पष्टम् । 'तदपि च' तथापि च 'सा इय' अहं आगार्हस्थ्यस्थिति 'अमुष्यैव' भगवत 'आशा' इच्छा (हृदि) विदधती अस्याम्, अथ भावः—यावत्स भगवान् गृहस्थोऽभून् तावत्तस्याशा न मुक्ता यन् अद्याङ्गीकरिष्यति कल्ये वा, केव ? 'प्रजेव' यथा प्रजा 'आवार्षिकर्क्ष' वार्षिकाणि वर्षासम्बन्धीनि ऋक्षाणि नक्षत्राणि तानि यावत्तवैवाशा विदधती तिष्ठति, यथा त्वयि खण्डवृष्टिं कृत्वा गते सति यावद्वर्षानक्षत्राणि भवन्ति तावज्जनस्तवाऽऽशा कुर्वन्नेव तिष्ठति, यद् अद्य वर्षिष्यति कल्ये वर्षिष्यतीति । अतिर्यकारमिति तिर्यञ्च कृत्वा तिर्यकारम् "तिर्यचापवर्गे" (सि० ५-४-८५) इति णम् । गार्हस्थ्यस्थि-तेर्यावन् आगार्हस्थ्यस्थिति "आडावधौ" (सि० २-२-७०) इति पञ्चमीप्राप्तौ "पर्यपाद्वहिरच् पञ्चम्या" (सि० ३-१-३२) इत्यव्ययीभावः समासः । एवमावार्षिकर्क्षमिति ज्ञेयम् । अत्र दृष्टान्तोपमाद्याः ॥ ५५ ॥

इति आचार्य-श्रीशीलरत्नसूरिविरचिताया श्रीजैनमेघदूत-
महाकाव्यटीकाया वृत्तीय सर्ग ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः सर्गः ।

श्रीनेमीशः प्रतिदिनमथो कोटिमष्टौ च लक्षा
हेम्नः प्रातर्ददभिजनं कल्पसालायते स्म ।

चित्रं कम्पं करकिशलयं नाऽऽप पादप्रदेशे

लम्नाः पुण्यस्मितसुमनसञ्छायया चाशि विश्वम् ॥ १ ॥

‘अथो’ अनन्तर श्रीनेमीशः प्रतिदिन ‘प्रातः’ प्रभाने ‘अभिजन’ लोकमभिमुखीकृत्य ‘हेम्नः’ सुवर्णस्य कोटि अष्टौ च लक्षा ददन् सन् ‘कल्पसालायते स्म’ कल्पवृक्ष इवाचरति स्म । ‘चित्र’ आश्चर्य ‘करकिशलय कम्प न आप’ दान ददतः स्थूललक्ष्यत्वेन करो न कम्पते स्म, पादप्रदेशे ‘पुण्यस्मितसुमनसः’ लम्ना पुण्यैः सुकृतैः स्मिता विकस्वराः सुमनसः साधवः, ‘च’ अन्यत् ‘छायया’ शोभया विश्व ‘आशि’ व्याप्तम् । अन्यस्य कल्पवृक्षस्य किशलय कम्पते, पुण्यानि पवित्राणि स्मितानि विकसितानि सुमनसः पुष्पाणि शिरसि लगन्ति, छायया च मिता भुव व्याप्नोति इति कल्पवृक्षादाविक्रयम् । लक्षशब्दः क्रीड्डीवल्लिङ्गः । अत्रोदात्तोपमाव्यतिरेकश्लेषाः ॥ १ ॥

चिन्तारत्नं दृढपदगतज्ञानलेशः सुरदुः

स्वर्धेनुः सा पशुगतिगता पूर्णकुम्भश्च मृत्ला ।

चिन्तातीतं जगति वितरन् रुक्मरत्नादि दोषैः

प्रोक्तैरन्यैरपि परिहृतः सैष केनोपमेयः ॥ २ ॥

हे मेघ ! ‘चिन्तारत्नं’ चिन्तामणिः ‘दृढत्वं’ पाषाणः, ‘सुरदुः’ कल्पवृक्षः ‘अपगतज्ञानलेशः’ अपगतो ज्ञानस्य लेशो यस्मात्स जड इत्यर्थः, विशिष्टज्ञानाभावादेवमुक्तम् । सा ‘स्वर्धेनुः’ कामधेनुः ‘पशु-गतिगता’ स्पष्टम्, ‘च’ अन्यत् ‘पूर्णकुम्भः’ कामकुम्भः ‘मृत्ला’

मृत्तिका, ततः स एव भगवान् केन 'उपमेय' उपमानयोग्यः ?
किं कुर्वन् ? 'जगति' पृथिव्या 'चिन्तातीत' चिन्तातिक्रान्त रुक्म-
रत्नादि 'वितग्न्' दृष्टन्, रुक्म सुवर्ण, रत्नानि पद्मरागादीनि, आदि-
शब्दाहुकृलाभरणहस्तितुरगादिपरिग्रह । किंविशिष्टो भगवान् ? प्रोक्तैः
दोषैः चिन्तामण्यादिसम्बन्धविमि अन्यैः अप्रोक्तैरपि दोषैः 'परिहृत'
त्यक्त', अतः स भगवान् दानगुणेन अनुपमान एवेत्यर्थः । अत्राति-
शयोक्तिसमुच्चयाद्या ॥ २ ॥

सम्पूर्णायां शरदि शरदः प्राक्तनर्तौ कदाचित्
नेमिः क्षेमङ्करचरितधीर्याप्ययानाधिरूढः ।

शकेशानाधिपधृतचलच्चामरोपास्यमानः

शुद्धध्यानद्वयनत इव छत्रलक्ष्येक्ष्यकीर्तिः ॥ ३ ॥

देवव्यूहैः समनुचरितः सर्वतो मागधद्भि-

र्ज्ञातेयेषु प्रसृतमतिभिः साश्रुभिर्दृश्यमूर्तिः ।

दिव्यातोद्ये निनदति मया काननं भूषिताङ्गो

गच्छन् दृष्टो रविरिव वनान्नीरजिन्या गवाक्षात् ॥ ४ ॥

॥ युगम् ॥

हे मेघ ! पाणिग्रहणत्यागादनु 'शरदि' वर्षे सम्पूर्णाया 'शरदः'
शरत्कालान् 'प्राक्तनर्तौ' पूर्वर्तौ वर्षासु ऋतौ 'कदाचित्' कस्मिंश्चिद-
वसरे मया 'गवाक्षान्' गवाक्षमारुह्य नेमि 'काननं' वनं गच्छन्
दृष्ट । किरूपो नेमिः ? 'क्षेमङ्करचरितधी' क्षेमङ्कर कल्याणकारि
यच्चरित चरित्र तत्र धी. बुद्धिर्यस्य, पुनः कथंभूतः 'याप्यया-
नाधिरूढ' याप्ययान शिविका अधिरूढ. 'शकेशानाधिपधृतचल-
च्चामरोपास्यमानः' सौधर्मेन्द्रेशानेन्द्राभ्या धृताभ्या चलद्भ्या चाम-
राभ्यामुपास्यमानः सेव्यमानः । उत्प्रेक्ष्यते—शुद्धेन ध्यानद्व-
येन धर्मध्यानशुद्धध्यानरूपेण नत इव । 'छत्रलक्ष्येक्ष्यकीर्तिः'
छत्रस्य लक्ष्येण मिषेण ईक्ष्या दर्शनीया कीर्तिर्यस्य । पुनः कथंभूतः ?

देवव्यूहैः 'सर्वतः' सर्वपार्श्वेषु 'समनुचरितः' सम् सामस्येन अनु-
चरितः अनुगतः, किरूपैर्देवव्यूहैः । 'मागधद्धि' मागधैरिव आष-
रद्धिः । 'ज्ञातेयेषु' स्वजनेषु 'प्रसृतमतिभिः' प्रसृता विस्तृता मतिः
बुद्धिर्येषां ते प्रसृतमतयो वृद्धा इत्यर्थः, तैः 'साश्रुभिः' श्रद्धाश्रुनेत्रैः
दृश्या मूर्तिर्यस्य सः । क सति ? 'दिव्यातोद्ये' दिव्यवादित्रे 'निनदति'
गन्दायमाने सति । किविशिष्टो नेमिः ? 'भूषिताङ्गः' स्पष्टम् । क
इव ? रविरिव यथा 'नीरजिन्या' कमलिन्या रविः श्रीसूर्यः, 'वनान्'
वनमाश्रित्य काननं गच्छन् दृश्यते, वनं पानीयं तदाश्रित्य तत्र
स्थितयेत्यर्थः, सूर्योऽपि अधो गच्छन् वनं प्रविशन् दृश्यते, अथवा
कस्य पानीयस्य आननं सुखम्, सायं पश्चिमान्मोर्धौ रविर्निमज्ज-
तीति रूढिः । क्षेमङ्करेति क्षेमं करोतीति "क्षेमप्रियमद्रभद्रान् खाण्"
(सि० ५-१-१०५) इति अण्प्रत्यये "खित्यनव्ययारुषोर्मोऽन्तो
ह्रस्वश्च" (सि० ३-२-१११) इति मोऽन्ते क्षेमङ्करेति पदम् ।
मागधा इवाचरन्तीति "कर्तुं क्पि०" (सि० ३-४-२५) क्पि
शतरि भिसि मागधद्धिरिति । ज्ञातेयेषु ज्ञातयः स्वजनाः, ज्ञातेर-
पत्यानि ज्ञातेयाः "इतोऽनिच" (सि० ६-१-७२) इति
एयण् । दिव्यातोद्ये इति जातावेकवचनम् । वनात् गवाक्षादिति
"गन्ययप कर्माधारे" (सि० २-२-७४) इति पञ्चमी । अत्र
परिकरोत्प्रक्षेपमानुप्रासाः ॥ ३-४ ॥

सद्योमाद्यद्विषमविरहाबाधविस्मारिणी मां

मूर्छास्तुच्छाऽसजदसुपरिभ्रंशभीता सखीव ।

यावत्तावत् परपरिचितेर्मत्सरेणेव सख्यः

कृत्वा किञ्चिच्छलमलमपासारयंस्तां वराकीम् ॥ ५ ॥

हे मेष ! यावत् अनुच्छा मूर्छा मा 'असजत्' आलिङ्गत्,
किंविशिष्टा ? 'सद्योमाद्य०' सद्यः तत्कालं माद्यन् प्रबलीभवन् विष-
मविरहस्य आबाधः पीडा ता (त) विस्मारयतीति, उत्प्रेक्ष्यते—असूना
प्राणानां परिभ्रंशान् च्यवनात् भीता सखीव, यथा सखी काञ्चि-

द्राढदुःखिता सखीं विरहार्तिविस्मरणार्थं सजति तावत् सख्यः
 'किञ्चिच्छल' जलसेचनादिकं कृत्वा ता वराकीं ('अल' अत्यर्थ)
 अपासारयन्, उत्प्रेक्ष्यते—'परपरिचिते,' अन्यपरिचयस्य मत्सरेणैव,
 अप्रेतना हि सख्यः परपरिचय न भ्रमन्ते इति । एतावता श्रीने-
 मिन गच्छन्त दृष्ट्वा मम विरहदुःखान्मूर्छां समेता, ततः सखीभिः
 जलसेचनाद्युपचारैर्मूर्छां बालितेति । अत्रोत्प्रेक्षानुप्रासोपमाद्याः ॥५॥

त्यक्तैवातः परमचिकिलङ्घितवासोवदेषा

हा किं भावि ? स्फुटसि हृदय ? द्वैधमापद्य किं न ? ।

ईदृक्चिन्ताकुलतममनस्तापबाष्पायितास्यो-

द्यातासाम्बुर्व्यजनिषि ततोऽस्तोकशोकोदकुम्भः ॥ ६ ॥

हे मेघ ! 'ततः' तदनन्तरं अहं 'अस्तोकशोकोदकुम्भः व्यज-
 निषि' अस्तोको बहुलः शोकस्तदेव उदकं तस्य कुम्भः उदकुम्भः
 पानीयकुम्भरूपा जाता । किरूपाऽहम् ? 'ईदृक्चिन्ता' ईदृग्
 वक्ष्यमाणा या चिन्ता तयाऽऽकुलतमं अत्याकुलं यन्मनस्तस्य तापेन
 बाष्पान् उष्णनिःश्वासरूपान् उद्धान्तं यद् आस्यं मुखं तत्रोशातानि
 प्रवाहेण व्यूढानि अस्त्राम्बूनि अश्रुजलानि यस्याः सा ईदृक्षा । 'एषा'
 अहं अतः परं 'अचिकिलङ्घितवासोवत्' त्यक्तैव, अचिकिलः कर्द-
 मस्तेन ङ्घितं आर्द्रं यद्वासो वस्त्रं तद्वत् । यावद्भगवान् गृहस्थ आसी-
 त्तावदाशाऽभूत् यद् अद्य स्वीकरिष्यति कल्पे वा, अतः परं तु
 दीक्षितेन भगवताऽहं त्यक्तैव । 'हा' इति खेदे, किं भावि ? हे
 हृदय ! 'द्वैध' द्विधात्वं 'आपद्य' प्राप्य किं न 'स्फुटसि' विदीर्यसे ? ।
 द्वौ प्रकारौ द्वैधम् "द्वित्रैर्धमत्रेधौ वा" (सि० ७-२-१०७)
 इति धमञ्प्रत्ययः, "वृद्धिः स्वरेष्वा०" (सि० ७-४-१) ।
 बाष्पमुद्धान्तं बाष्पायितम् "फेनोष्मबाष्पधूमादुद्भवे" (सि०
 ३-४-३३) क्यङ्प्रत्ययः, "दीर्घश्चिब्यङ्यक्क्येषु०" (सि०
 ४-३-१०८) दीर्घः, बाष्पायते स्म बाष्पायितं "क्लृक्कवत्"

(सि० ५-१-१७४) क्तप्रत्यय इत्यादि । उदकस्य कुम्भ उदकुम्भ.
 “वैकल्यञ्जने पूर्वे” (सि० ३-२-१०५) इति उदकस्य उद ।
 अत्रोपमातिशयोक्तिरूपकानुप्रासा ॥ ६ ॥

प्राग्निर्दग्धं दिनदिननवत्तीव्रवर्षेजशुष्म-

प्रख्यासौख्यैर्जगदिनजगज्जीवनापानपीनम् ।

सम्प्रत्युष्णोच्छ्वसितवशतो बाष्पधूमायमानं

स्फोटं स्फोटं हृदयमिदकं चूर्णखण्डीयते स्म ॥ ७ ॥

हे मेष ! ‘इदक’ हृदय ‘स्फोट स्फोट’ स्फुटित्वा स्फुटित्वा ‘चूर्ण-
 खण्डीयते स्म’ चूर्णखण्डमिवाचरति स्म, किरूप हृदयम् ? ‘दिन-
 दिननवत्तीव्रवर्षेजशुष्मप्रख्यासौख्यैः प्राग्निर्दग्ध’ दिने दिने नवन्ति
 नवीनानीवाचरन्तीति तीव्राणि वर्षेजानि वर्षोत्पन्नानि शुष्मप्रख्यानि
 शुष्मा अग्निः तत्प्रस्थानि तत्प्रकाराणि असौख्यानि दुःखानि तैः
 (प्राक्-पूर्वं) निर्दग्धम्, पुन कथभूतम् ? ‘जगदिन०’ जगत इनः
 स्वामी श्रीनेमीशस्तस्य यज्जगज्जीवन आपान अत्यन्तदर्शन तेन पीन
 उपचितम्, पक्षे जीवन पानीय तस्य आ सामस्येन पानम्, पुन कथ-
 भूतम् ? ‘सम्प्रति’ अधुना ‘उष्णोच्छ्वसितवशतो बाष्पधूमायमानम्’
 उष्णानि उच्छ्वसितानि तेषा वशतो बाष्पसम्बन्धी धूमस्तमुद्रमत्,
 अयमर्थः—यथा चूर्णखण्ड पूर्वमग्निना दह्यते पश्चात् पानीयेन
 सिच्यते ततो बाष्पधूमं वमति ततः स्फुटति, एवमत्रापि यानि
 भगवत्तोरणपश्चाद्वलनदीक्षाग्रहणान्तरालवर्षसमुत्पन्नानि दिने दिने
 नवीनान्येव विरहदुःखानि तान्यग्निसदृशानि पश्चाद्दीक्षावसरे भगवतो
 यदर्शन तदेव जल तेन पानम्, अधुना तु उष्णोच्छ्वासा बाष्पधूम-
 तुल्या । वर्षेज इत्यत्र वर्षे जायन्त इति वर्षेजानि “सप्तम्याः” (सि०
 ५-२-१६९) इति डप्रत्ययः, “डित्यन्यस्वरदेः” (सि० २-१-
 ११४) अनलोपः, “वर्षक्षरवराप्सर शरोरोमनसो जे” (सि० ३-
 २-२६) इति सप्तम्या अलुप् । धूममुद्रमतीति “फेनोष्मबाष्पधू-

मादुद्धमने” (सि० ३-४-३३)। स्फोट स्फोट णम्प्रत्ययः । कुत्सितम-
स्पमज्ञात वा इद इदकम् “लोकान्” (सि० १-१-३) अम्, अग्रे
विश्लेषः, “त्यादिसर्वादेः स्वरेष्वन्यात्पूर्वोऽक्” (सि० ७-३-२९)
विचालेऽक्प्रत्यय । अत्रोपमानुप्रासाद्याः ॥ ७ ॥

अत्र त्यक्त्वाऽखिलमपि यता स्वामिना काननाय
व्युच्छिन्नाशा मुकुलितमुखी दीर्घदाहैकसन्न ।

रक्तोदेऽप्यन्निजपतिकरासञ्जनाटस्तिसायं-

वीकाशाशा दिनकुमुदिनीर्वह्ममन्येऽद्य मत्तः ॥ ८ ॥

अह अद्य ‘मत्तः’ मत्सकायात् ‘दिनकुमुदिनी’ बहु अमन्ये’ दिने
कुमुदिन्यः सकुचिता निःश्रीका भवन्ति पर ता अपि मत्तो भव्या
इत्यर्थः, किविशिष्टाऽहम् ? स्वामिना ‘व्युच्छिन्नाशा’ त्रोटिताभि-
लाषा । किविशिष्टेन स्वामिना ? अत्र ‘अखिलमपि’ गृहपरिवाराल-
ङ्कारादिक त्यक्त्वा ‘काननाय’ वनाय ‘यता’ गच्छता । ‘मुकुलित-
मुखी’ सकुचितवक्त्रा, ‘दीर्घदाहैकसन्न’ स्पष्टम् । किरूपा दिनकु-
मुदिनीः ? ‘रक्तोदेऽप्यन्निजपतिकरासञ्जनान् अस्तिसायवीकाशाशाः’
रक्तो रक्तवर्णः उदेऽप्यन् उदय प्राप्स्यन् निज आत्मीयः पति स्वामी
चन्द्रः तस्य करणा आसञ्जनान् आश्लेषान् अग्नि विद्यमाना साय
सन्ध्याया वीकाशाशा विकस्वरत्ववाञ्छा यासा ताः, साय चन्द्र
उदेऽप्यति तत्कराश्लेषात्ता विकस्वरा भविष्यन्ति, अह तु एवविधा
नास्मि, तत्पक्षे रक्तो रागपर उत प्रावत्येन एष्यन् आगमिष्यन्
निजः पतिः स्वामी तस्य करस्यासञ्जनात् आश्लेषान् चिरेणाप्यवि-
द्यमानवीकाशाशा, मम चिरेणापि स्वपतिकराश्लेषो नास्तीत्यर्थः ।
यता इति “इणक् गतौ” एतीति वर्तमाने शतृप्रत्ययः अत्,
“द्विणोरप्वितिव्यौ” (सि० ४-३-१५) यत्व टाप्रत्यय । मुकुलित-
मुखीति “नखमुखादनान्नि” (सि० २-४-४०) डीप्रत्ययः ।
काननायेति “गतेर्नवाऽनाप्ते” (सि० २-२-६३) इति कर्म-

प्रयोगे चतुर्थी । रक्तश्चासौ उदेष्यश्च रक्तोदेष्यश्चासौ निजपतिश्चेत्यादि समासः । अस्तीति विद्यमानार्थोऽव्ययप्रयोगः “विभक्तियमन्ततसाद्याभा.” (सि० १-१-३३) इतिवचनात् । वीकाश इति “नामिनः काशे” (सि० ३-२-८७) इति वी-दीर्घः । अमन्ये इति बुधि-मनिच् इति धातोर्ह्यस्तन्या इप्रत्यये रूपम् । अत्र व्यतिरेकहेतुरेपाद्याः ॥ ८ ॥

कोकी शोकाद्वसतिविगमे वासरान्ते चकोरी
शीतोष्णतुप्रशमसमये मुच्यते नीलकण्ठी ।

त्यक्ता पत्या तरुणिमभरे कञ्चुकश्चक्रिणेवाऽ-

मत्रं वारां हृद इव शुचामाभवं त्वाभवं भोः ! ॥ ९ ॥

भो मेघ ! ‘कोकी’ चक्रवाकी ‘वसतिविगमे’ रात्रिप्रान्ते ‘शोकान्’ विरहात् मुच्यते, ‘चकोरी’ ‘वासरान्ते’ दिनान्ते शोकान्मुच्यते, ‘नीलकण्ठी’ मयूरी ‘शीतोष्णतुप्रशमसमये’ शोकान्मुच्यते, शीतोष्णसम्बन्धिनो ये ऋतवन्तेषां प्रशमः प्रान्तः तस्य समये वर्षा-कालप्रारम्भे इत्यर्थः । ‘तु’ पुनर्भो मेघ ! अहं ‘आभव’ भव जन्म यावत् ‘शुचा’ शोकानां ‘अमत्र’ पात्र ‘आभव’ आ सामस्त्येन अभवम् । क इव ? ‘हृद इव’ यथा हृदं ‘वारां’ पानीयानाममत्र भवति । किरूपाऽहम् ? ‘तरुणिमभरे’ तारुण्योत्कर्षे पत्या त्यक्ता, क इव ? ‘कञ्चुक इव’ यथा ‘चक्रिणा’ सर्पेण कञ्चुको निर्मोकपट्टः त्यज्यते, यथा स त त्यक्ता उद्याति तथा सोऽपि मा त्यक्त्वा उद्यातवानेव । तरुणस्य भावः तरुणिमा “पृथ्वानेरिमन् वा” (सि० ७-१-५८) इति इमनप्रत्ययः । अत्र समुच्चयातिशयोक्त्युपमानानुप्रासाः ॥ ९ ॥

शम्भाकृत्योपयमनियमोद्दुःखहल्याभिरुपे

भर्तुर्दीक्षाग्रहनिशमनेनाद्य बीजाकृतेऽथ ।

सिक्तो नेत्राम्बुभिरविरलैः शोकशालिर्विशाले

शालेयेऽस्मिन्धुरसि सरसे पश्य पम्फुल्यतेऽसौ ॥ १० ॥

अहो मेघ ! 'पश्य' विलोकय (अद्य) अस्मिन् 'उरसि' हृदये 'विशाले' विस्तीर्णे 'शालेये' क्षेत्रे असौ शोकशालिः 'पम्फुल्यते' अलर्थं फलति, किंरूपे शालेये ? 'उपयमनियमोदुःखहत्याभिः' शम्बाकृत्य उप्ते' उपयमः पाणिग्रहण तस्य नियमस्तस्माद् यानि उदुःखानि प्रबलदुःखानि तान्येव हत्या हलानि ताभिः शम्बाकृत्य अनुलोम्य कृष्ट तिर्यक् कृष्टा उप्ते वापयुक्ते, पुनः कथंभूते ? 'अथ' अनन्तर 'भर्तुः' स्वामिनः 'दीक्षाग्रहनिशमनेन' दीक्षाग्रहणश्रवणेन 'बीजाकृते' आदावुप्ते पञ्चाद्वीजैः सह कृष्टे इत्यर्थः । किंविशिष्टः शोकशालिः ? अविरलैः 'नेत्राम्बुभिः' अश्रुजलैः सिक्तः । पुनः कथंभूते उरसि ? 'सरसे' शृङ्गाररसयुक्ते, पक्षे सरसे आर्द्रे । शम्बा-करण पूर्वं बीजाक्रियते स्म बीजाकृतम् इत्यत्र "तीयशम्बबीजा-त्कृगा कृषौ डाच्" (सि० ७-२-१३५) इति डाच्प्रत्ययः । अत्र रूपकानुप्रासातिशयोक्तयः ॥ १० ॥

दुःखस्यैवं जलधर ! परां कोटिमाटीकितां मां

चक्रस्येवोदुरविरहतस्तस्य भार्या विदित्वा ।

चेत्त्वं सम्यग् जगति सविता तद्भजोच्चैर्गवौधं

तन्वानो मन्मुद उदयदं तं क्षमाधीशवित्तम् ॥ ११ ॥

हे जलधर ! 'चेत्' यदि त्व 'जगति' विश्वे सम्यक् 'सविता' पिता असि, अत्यन्तजगद्वत्सलत्वेन पितुरारोपः, अथवा सविता सूर्यः, 'तत्' तस्माद्धेतोः त्व त 'क्षमाधीशवित्तं भज' दूतत्वं कुर्विति यावत्, क्षमायाः शमस्य अधीशाः स्वामिनो मुनयस्तेषु वित्त प्रधानं मुनीन्द्रश्रेष्ठमित्यर्थः, पक्षे क्षमा पृथिवीं दधातीति "उपसर्गाद् किः" (सि० ५-३-८७) इति किप्रत्यये क्षमाधयः पर्वताः तेषामीशाः स्वामिनः प्रधानपर्वतास्तेषु वित्त प्रसिद्धमुदयाचलमित्यर्थः । किं कृत्वा ? मा तस्य भार्या चक्रस्य भार्यामिव 'उदुरविरहतः' प्रबलविरहात् 'एव' अमुना प्रकारेण दुःखस्य 'परा' प्रकृष्टा 'कोटि' अप्रविभागं 'आटी-

किता' आरूढा 'विदित्वा' ज्ञात्वा, यथाऽन्योऽपि सविता चक्रवाकस्य भार्या दुःखिता ज्ञात्वा उदयाचलं भजते तद्विरहं स्फोटयति तथा त्वमपि तं प्रभुं भक्त्वा मद्विरहं स्फोटयेत्यर्थः । किं कुर्वाणः ? 'उच्चैः' अतिशयेन गवौघं तन्वानः, गावो जलानि तेषामोघं प्रवाहः तम्, दूतपक्षे गावो वाचः, सूर्यपक्षे गावः किरणानि । किविशिष्टं क्षमाधीशवित्तम् ? 'मन्मुदः' मामकहर्षस्य उदयदम्, पर्वतपक्षेऽपि उदयदं उदयाचलमिति । आटीकितमिति "ककुड् स्वकुड्" इत्यादिदण्डके टीक्ष्णानुराङ्पूर्वं आटीकते स्म "गत्यर्थो कर्मकपिबभुजे," (सि० ५-१-११) कप्रत्ययः, इत् । गवौघमिति "स्वरे वानऽक्षे" (सि० १-२-२९) सस्वर-अव । अत्र रूपकोपमाश्लेषोदात्ताः ॥ ११ ॥

विश्रान्तेऽस्मिंस्तव गिरिवरे निःशलाकप्रदेशे

ध्यानासीनं यमनियमधीधीरघोणाग्रदृष्टिम् ।

ताद्रूप्यामेरचलमचलस्येव सङ्गेन नाथं

वीक्ष्य स्थेयास्त्वमपि निभृतं तद्वदेवासमाधि ॥ १२ ॥

हे मेघ ! त्वमपि नाथ वीक्ष्य 'आसमाधि' समाधिं यावत् 'तद्वदेव' भगवद्वदेव 'निभृत' निश्चलं यथा भवति स्थेयाः, "समाधिस्तु तदेवार्थमात्राभासनरूपकम् ।" (अभि० चिन्ता० १-९५) इति समाधिरुल्लृष्टध्यानाङ्गम्, ततो भगवान् यावत् समाधिं धृत्वा निभृतस्तिष्ठति तावत्त्वमपि निश्चलः स्थेयाः । किरूपं नाथम् ? अस्मिन् गिरिवरे 'निःशलाकप्रदेशे' एकान्तस्थाने 'ध्यानासीनं' ध्याने निविष्टम् । किविशिष्टे गिरिवरे ? 'तव विश्रान्ते' त्वया विश्रम्यते यस्मिन्नित्यर्थः । पुनः किरूपम् ? 'यमनियमधीधीरघोणाग्रदृष्टि' यमा अहिंसाद्यो नियमाः शौचादयः तेषां धिया बुद्ध्या धीरा निश्चला घोणाग्रे नासिकाग्रे दृष्टिर्यस्य, पुनः कथंभूतम् ? अचलम्, कस्माद्धेतोः ? उत्प्रेक्ष्यते—'अचलस्य' पर्वतस्य सङ्गेन 'ताद्रूप्यामेरिव' तद्रूपम् अचलरूपं तस्य भावस्ताद्रूप्यं तस्याग्निः प्राप्तिस्तस्या हेतोः, एतावताऽचलस्य

सयोगात् किं भगवानप्यचलो जात इति । विश्रान्ते इत्यत्र विश्रम्यतेऽ-
स्मिन्निति विश्रान्तं तत्र “अद्यर्थाच्चाधारे” (सि० ५-१-१२) क्त-
प्रत्ययः, “अहन्पञ्चमस्य०” (सि० ४-१-१०७) इति दीर्घः,
“आ धुङ्वर्गेऽज्यो पदान्ते” (सि० १-३-३९) म् न धुद् ।
तवेति “क्तयोरसदाधारे” (सि० २-२-९१) इति सूत्रबलात्
“कर्तरि” (सि० २-२-८६) इति षष्ठी । अत्रोत्प्रेक्षोपमानु-
प्रासाः ॥ १२ ॥

आपीयासौ शमसुखरसं संविदानन्दपूर्णं

यावद्धीमन् ! भवति भगवान् किञ्चिदुन्मीलिताक्षः ।

तावत्तस्य क्रमकमलयोः प्राप्य रोलम्बलीलां

शक्नोऽङ्गान्तः सुमृदुवचसा वाचयेर्वाचिकानि ॥ १३ ॥

हे धीमन् ! यावदसौ भगवान् किञ्चिदुन्मीलिताक्षो भवति,
उन्मीलिते उद्घाटिते अक्षिणी येन स उन्मीलिताक्षः, “सकथ्यक्ष्णः
स्वाङ्गे” (सि० ७-३-१२६) समासान्तोऽन्यप्रत्ययः, “अवर्णे-
वर्णस्य” (सि० ७-४-६८) इलोपः । किरूपो भगवान् ? शम-
सुखरस ‘आपीय’ पीत्वा संविदानन्दः चिदानन्दः तेन पूर्णः ।
त्व तावत्तस्य ‘क्रमकमलयोः’ चरणकमलयोः ‘रोलम्बलीला’ भ्रमर-
लीला प्राप्य ‘सुमृदुवचसा’ सुकोमलगिरा ‘वाचिकानि’ सदेशान्
‘वाचये.’ कथयेः । किरूपस्तवम् ? ‘शङ्कः’ “शङ्क, प्रियंवदः” (पुनः) कथ-
भूतः ? ‘अङ्गान्तः’ अखिन्नः । आपीयेति “पीङ्च् पाने” इति धातोः
प्रयोगः । शङ्क इति “शङ्कृद् शक्तौ” शक्, शक्नोतीति शङ्कः,
“शामाश्याशकन्त्यमिभ्यो लः” (सि० उणा० ४६२) लप्रत्ययः,
“शङ्कः मनोज्ञदर्शनः मधुरवाक्” (४६२ टीका) इत्याद्युणादि-
दर्शनात् । अत्र परिकरानुप्रासाद्याः ॥ १३ ॥

या स्वीकृत्य प्रथममनघा सर्वसीमन्तिनीनां

धुन्योधानामिव सुरधुनीशेन कोटीरिताऽभूत् ।

खेदक्षाराम्बुनिधिसमिता दूरिताद्य त्वया सा

विज्ञप्तिं ते कलुषिततरा नेतरेवं विधत्ते ॥ १४ ॥

हे नाथ ! 'ईशेन' स्वामिना या 'अनघा' निष्पापा प्रथम स्वीकृत्य सर्वसीमन्तिनीना 'कोटीरिताऽभूत्' कोटीरः क्रियते स्मेति मुकुट-रूपा कृत्येत्यर्थः । केव ? 'सुरधुनीव' यथा सुरधुनी गङ्गा 'ईशेन' ईश्वरेण स्वीकृत्य 'धुन्योघाना' नदीसमूहाना मध्ये कोटीरिता शिर-स्यारोपितेति यावत् । हे नेत. ! सा राजीमती 'ते' तव एव विज्ञप्तिं विधत्ते । किरूपा सा ? अद्य त्वया दूरिता सती 'खेदक्षाराम्बुनिधि-समिता' खेद एव शोक एव क्षाराम्बुनिधिस्तेन समिता मिलिता, अत एव 'कलुषिततरा' अतिशयेन कलुषिता परिणतदुःखा, अन्याऽपि सुरधुनी ईश्वरशिरसो भ्रष्टा क्षारसमुद्रे मिलिताऽत्यर्थं कलुषिता आविला भवति । कोटीरः क्रियते स्म "णिज्वहुल०" (सि० ३-४-४२) णिच्प्रत्ययः, "त्रन्त्यस्वरादे." (सि० ७-४-४३) कोटीर्यते स्म क्तप्रत्ययः, इद्, "णेरनिटि" (सि० ४-३-८३) णिजूलोपः, एव दूरिता कलुषितेति ज्ञेयम् । (अत्र) दृष्टान्तयथा-सङ्ख्यापरिकरानुप्रासा. ॥ १४ ॥

यां क्षैरेयीमिव नवरसां नाथ वीवाहकाले

सारस्नेहामपि सुशिशिरां नाग्रहीः पाणिनाऽपि ।

सा किं कामानलतपनतोऽतीव बाष्पायमाणा-

ऽनन्योच्छिष्टा नवरुचिभृताऽप्यद्य न स्वीक्रियेत ॥ १५ ॥

हे नाथ ! वीवाहकाले त्वया 'सुशिशिरा' सुशीतला 'क्षैरेयी' रसालामिव 'पाणिनाऽपि' करेणापि 'नाग्रहीः' न गृहीतवान् । किञ्चिश्छिष्टा याम् ? 'नवरसा' नवो रसः शृङ्गारो माधुर्यरूपो वा यस्या सा ताम् । पुनः कथंभूताम् ? 'सारस्नेहामपि' सारः स्नेहो घृतं प्रेम वा यस्याः । सा राजीमती क्षैरेयी अद्य किं न 'स्वीक्रियते' अङ्गीक्रियते ? किरूपा सा ? कामानलतपनतः 'अतीव' अत्यर्थं

‘वाष्पायमाणा’ कामाग्नितापादत्यर्थं वाष्पमुद्धमन्ती, ‘अनन्योच्छिष्टा’
अन्यैरभुक्तेत्यर्थः । किरूपेण त्वया ? ‘नवरुचिभृताऽपि’ नवा रुचिः
कान्तिर्जिघत्सा वा ता विभर्तीत्येवभूतः तेन, यथाऽन्योऽपि बुभु-
क्षावान् शीतला क्षैरेयी न मुक्ते परमत्युष्णा क्षैरेयी मुक्ते तथा
कामाग्नितप्ताया ममापि भोगे साम्प्रतमवसर इत्यर्थः । अत्रोपमा-
श्लेषविशेषोक्त्यः ॥ १५ ॥

आसीः पश्चादपि यदि विभो ! मां मुमुक्षुर्मुमुक्षुः

भूत्वा तन्किं प्रथममुररीचर्करीषि स्वबुद्ध्या ।

सन्तः सर्वेऽप्यतरलतया तत्तदेवाद्वियन्ते

यन्निर्वोदुं हरशशिकलान्यायतः शक्नुवन्ति ॥ १६ ॥

हे (‘विभो ! ’) नाथ ! त्वं पश्चादपि यदि ‘मुमुक्षुः’ मुनिः
भूत्वा मा ‘मुमुक्षुः’ मोक्षकाम आसी तत् प्रथमं ‘स्वबुद्ध्या’ स्वजन-
बुद्ध्या किं ‘उररीचर्करीषि’ अत्यर्थमङ्गीकरोषि ? , सर्वेऽपि सन्तः
‘अतरलतया’ निश्चलतया तत्तदेव वस्तु ‘आद्वियन्ते’ प्रारभन्ते यद्
हरशशिकलान्यायतः ‘निर्वोदुं’ निर्वह्णाय ‘शक्नुवन्ति’ समर्था
भवन्ति, यथा हरेण ईश्वरेण शशिकला चन्द्रकला मस्तके स्थापिता
कदापि न मुच्यते । उररी इति अङ्गीकारार्थं ऊर्यादौ, “ऊर्याद्यनु-
करणचिह्नाच्च गतिः” (सि० ३-१-२) गतिसङ्गा । अत्रानु-
प्रासार्थान्तरन्यासनिर्दर्शनाद्याः ॥ १६ ॥

सत्रादत्राहृतमसुमतां वृन्दमानन्दसत्र

ज्ञानाभावादपगुणमपि क्लेशनाशादकार्षीः ।

व्यक्तं भक्तं जनमिममथो मोदयस्सर्त्तिभाजं

नो वाचाऽपि प्रसृमरकृप ! च्छेक ! कोऽयं विवेकः ? १७

हे नाथ ! त्वं ‘असुमता’ प्राणिना वृन्दं क्लेशनाशात् ‘आनन्दसत्त्व’
हर्षपात्रमकार्षीः, किरूपं वृन्दम् ? ‘सत्रात्’ वनात् ‘अत्र’ पुरान्तः
‘आहृत’ आनीतम्, पुनः कथंभूतम् ? ज्ञानाभावात् ‘अपगुणमपि’

निर्गुणमपि । ‘अथो’ अनन्तर ‘व्यक्त’ दक्ष ‘भक्त’ सेवापर ‘इम’ मल्लक्षण जन ‘अर्तिभाज’ पीडायुक्त ‘वाचाऽपि’ वचनेनापि नो ‘मोद-
यसि’ हर्षयसि । हे ‘प्रसृमरकृप’ प्रसृमरा प्रसरणशीला कृपा
यस्य, हे ‘छेक’ निपुण ! अय को विवेक. ? , अयमर्थः—वनवा-
सादपरिचिता. स्पष्टज्ञानाभावात्निर्गुणास्तिर्यञ्च. क्लेश स्फोटयित्वा
प्रमोद्यन्ते, असौ निपुणो भक्तो लोकः समीपवर्ती आर्तो वचनेनापि न
सतोष्यते, अय को विचारः ? इत्यर्थः । अत्र विरोधानुप्रासाद्याः ॥ १७ ॥

प्रागुद्वाहं स्वजनजनितेनाग्रहेणानुमेने

संचरेऽन्तर्गुरुपरिजनं पीलुना चोपयन्तुम् ।

द्वारात्प्रत्यावृतदथ भवान् कूकदस्यापि शावो

गर्ध्वेतैवं गुणगणनिधे ! नो चतुर्हार्थणोऽपि ॥ १८ ॥

हे नाथ ! भवान् प्राक् स्वजनजनितेनाऽऽग्रहेण ‘उद्वाह’ विवाहं
‘अनुमेने’ अभ्युपगतवान्, अन्तर्गुरुपरिजनं ‘पीलुना’ हस्तिना
‘उपयन्तु’ परिणेतु ‘संचरे’ चलति स्म, ‘अथ’ अनन्तर कूकदस्यापि
द्वारान् ‘प्रत्यावृतन्’ पश्चाद्वलति स्म, “सत्कृत्यालङ्कृता कन्या यो
ददाति स कूकदः ।” (अभि० चिन्ता० ३-१३९) कूकदः
श्वशुर इत्यर्थः । हे गुणगणनिधे ! एव ‘चतुर्हार्थणोऽपि’ चतुर्वर्षीयोऽपि
(‘शाव’) बालक ‘नो गर्ध्वेत’ नो वञ्चयेत यथाह वञ्चितेत्यर्थः ।
संचरे इत्यत्र “समस्तृतीयया” (सि० ३-३-३२) इत्यात्मने-
पदम् । ‘अन्तर्गुरुपरिजनं’ गुरवः पूज्याः पित्रादिकाः परिजनः परिवारः
तेषामन्तर् मध्ये “पारेमध्येऽग्रेऽन्तः षष्ठ्या वा” (सि० ३-१-३०)
इति समासः । प्रत्यावृतदित्यत्र “बुद्धयोऽद्यतन्याम्” (सि०
३-३-४४) अनेनात्मनेपदनिषेधः । गर्ध्वेतैति “गृधौ च अभि-
काह्यायाम्” गृध् । चत्वारि हायनानि यस्यासौ चतुर्हार्थणः “चतु-
स्त्रेहार्थनस्य वयसि” (सि० २-३-७४) नस्य णत्वम् । अत्र
दीपकानुप्रासाद्याः ॥ १८ ॥

पित्र्यः सोऽयं तव मुररिपुः सुन्दरीणां सहस्रैः

लीलागारेऽनुपरततरः सन्ततं ररमीति ।

ऊरीकर्तुं क्षणमुदसहस्त्वं तु नैकामपीदृक्-

सामर्थ्येऽपि प्रकृतिमहतां कोऽथवा वेत्ति वृत्तम् ॥ १९ ॥

हे नाथ ! अथ 'मुररिपुः' मुरारिः तव 'पित्र्यः' ज्येष्ठभ्राता 'सुन्दरीणां' स्त्रीणां सहस्रैः. 'लीलागारे' क्रीडागारे 'सन्ततं' निरन्तर 'ररमीति' अत्यर्थं रमते, किरूपः पित्र्य ? 'अनुपरततरः' अत्यर्थमनिवृत्त. । 'तु' पुनस्त्व 'ईदृक्सामर्थ्येऽपि' ईदृक्समर्थत्वेऽपि सति एकामपि सुन्दरीं 'ऊरीकर्तुं' अङ्गीकर्तुं क्षण न 'उदसहः' उत्सहसे स्म । अथवा 'प्रकृतिमहता' स्वभावगरिष्ठानां पुरुषाणां 'वृत्तं' चरित्रं को वेत्ति ? अपि तु न कोऽपि वेत्ति । अथवा प्रकृष्टां कृतिनो दक्षास्तेषु महताम्, एतावता अत्यन्तगाढतरचतुराणामत्यन्तचतुरत्नमपि लोके उपहासायेति व्यङ्ग्यम् । पितुस्तुल्यः पित्र्यः "शाखादेर्यः" (सि० ७-१-११४) इति यप्रत्ययः, "ऋतो रस्तद्धिते" (सि० १-२-२६) ऋ २. । 'उदसहः' इत्यत्र "युजादेर्न वा" (सि० ३-४-१८) अनेन णिजूविकल्पः । अत्र विरोधार्थान्तरन्यासानुप्रासाद्याः ॥ १९ ॥

श्रीमानर्हन्नितरजनवन्मन्मथस्य व्यथाभिः

किं बाध्येतेत्यखिलजनतां मा रिरिकाम कामम् ।

ध्यात्वैवं चेत्तपसि रमसे तत्प्रतिज्ञातलोपे

कस्तामत्र त्रिभुवनगुरो ! रेकमाणां निषेद्धा ? ॥ २० ॥

हे नाथ ! त्वमेव बुद्ध्वा (चेत्) तपसि रमसे, एवमिति किम् ? वयं 'अखिलजनता' समस्तजनसमुदाय 'काम' अत्यर्थं इति 'मा रिरिकाम' शङ्का नो कारयामः, इतीति किम् ? श्रीमान् अर्हन् इतरजनवत् 'मन्मथस्य' कामस्य 'व्यथाभिः' पीडाभिः किं 'बाध्येत' पीडयेत ? यद्यहं पाणिग्रहणं करिष्यामि तदा सर्वे जनाः शङ्कां करिष्यन्ति यदर्हन्तोऽपि प्राकृतलोकवत् कामेन किं बाध्यन्ते ? अतः

पाणिग्रहणं त्यक्त्वा तपसि रेमे । 'तत्' तदा हे त्रिभुवनगुरो । अत्र 'प्रतिज्ञातलोपे' अङ्गीकृतपरित्यागे 'ता' जनता 'रेकमाणा' शङ्कमाना को 'निपेद्धा' निपेत्स्यति ? अयमर्थः — यदि पूर्वशङ्कानिराकरणाय पाणिग्रहणं मुक्तं तदापि अङ्गीकृतं प्रतिज्ञातं पाणिग्रहणं मुक्त्वा तपो लास्यसि तदापि लोकं शङ्का करिष्यति यन्महान्तं किं प्रतिज्ञा-लोपं कुर्वन्ति ? । अत्र मा रिरेकाम इति "रेकृङ् शङ्कायाम्" रेक्, रेकमाणा प्रायुङ्क्षमहि "प्रयोक्तृव्यापारे णिग्" (सि० ३-४-२०) णिग्, "अद्यतनी दि ताम् अन्०" (सि० ३-३-११) इति म, माङ्योऽङ्निवेवः, "णिश्चिदुसुकमं कर्तृणि०" (सि० ३-४-५८) डप्रत्ययः, "आद्योऽश एकस्वर" (सि० ४-१-२) रे द्विः, "ह्रस्वः" (सि० ४-१-३९) रि, "णेरनिटि" (सि० ४-३-८३) णिग्लोपः, "लोकात्" (सि० १-१-३) क सस्वरमव्यस्याः आकार इति मा रिरेकामेति सिद्धम् । अत्र व्यतिरेकोपमानप्रासाद्याः ॥२०॥

तारुण्येऽपि प्रभवति यदि ध्वस्तवैराग्यरङ्गे

नीरागोऽस्सीत्यविकृतधिया कामभोगानहासीः ।

तत्किं पात्रेसमितजनतापङ्क्तिभीतेन शङ्क-

स्वानात् क्षोभः पुरि हरिभुजामोटनं च व्यधायि ॥२१॥ .

हे नाथ ! यदि त्वमिति 'अविकृतधिया' निर्विकारयुद्ध्या काम-भोगान् 'अहासीः' अत्याक्षीः, इतीति किम् ? अहं तारुण्येऽपि 'प्रभवति' प्रौढीभवति सति 'नीरागोऽस्मि' ससाररागरहितो वर्ते, किरूपे तारुण्ये ? 'ध्वस्तवैराग्यरङ्गे' ध्वस्तो विनाशितो वैराग्यस्य रङ्गो येनासौ ध्वस्तवैराग्यरङ्गस्तस्मिन् । 'तत्' तदा त्वयेत्यसदप्या-क्षिप्यते 'शङ्कस्वानात्' शङ्कनादात् 'पुरि' नगर्या 'क्षोभः' आकम्पः 'हरिभुजामोटनं च' हरिः कृष्णस्तस्य भुजस्यामोटनं वालनं च 'किं व्यधायि ?' कथं चक्रे ? किं विशिष्टेन त्वया ? 'पात्रेसमितजनता-पङ्क्तिभीतेन' यः पराक्रमरहितः केवलं भोजनवेलायामेव पात्रेषु

न्यस्तेषु (समेति) मिलति स पात्रेसमित कथ्यते, पात्रेस-
मिता पौरुषरहिता जनता तस्याः पङ्केर्भौतेन यद्यहं कञ्चित्पराक्रम
न कलयिष्यामि तदा लोको भोजनसमर्थानामेव जनानां पङ्क्तौ मा
स्थापयिष्यतीति । अतो यदि त्वमेकान्तेन नीरागो वर्तसे तदा त्वया
शङ्खपूरण कृष्णबाहुमोटन च कथं क्रियते स्म ? , यदि तत् पौरुष-
प्रकाशनार्थं कृतं तदा पाणिग्रहणमपि क्रियतामित्यर्थः । पात्रेसमित
इत्यत्र “पात्रेसमितेत्यादयः” (सि० ३-१-९१) इत्यलुक्समासः ।
अत्र समासोक्तिसमुच्चयानुप्रासाः ॥ २१ ॥

मुग्धं स्निग्धं स्मितमतिजवं रिङ्गणं यत्र तत्र

प्रेक्षाचित्रं भुवि विलुठनं बन्धनं रिक्तमुष्टेः ।

उत्तानत्वे करचरणनं प्रोक्तमव्यक्तवर्णं

यानं पद्मयामनृजु शनकैर्यत्तदाकृष्टिकाङ्क्षा ॥ २२ ॥

आहूतस्याभिमुखमुभयापाणि दूरेण यानं

कण्ठाश्लेषः प्रणयिनि हठात् स्थानमङ्के जनन्याः ।

कूर्चार्कर्षः पितुरिति कुतः प्राकृताभानुरूपं

दिव्यज्ञानत्रितयकलितोऽचेष्टथाश्चेदरागः ॥ २३ ॥ युग्मम् ॥

हे नाथ ! ‘चेत्’ यदि त्व ‘अरागः’ वीतरागो वर्तसे तदा इति
‘प्राकृताभानुरूप’ प्राकृताः सामान्या अर्भा बालकास्तेषामनुरूप
योग्य यथा भवति दिव्यज्ञानत्रितयकलित सन् त्व कुत. ‘अचेष्टथाः’
चेष्टसे स्म ? , इतीति किम् ? ‘मुग्ध’ मनोज्ञ ‘स्निग्ध’ स्नेहयुक् ‘स्मित’
हास्यम्, ‘अतिजव रिङ्गण’ अत्यन्तवेग रिङ्गण बालगत्या गमनम्,
‘यत्र तत्र’ अभिमुखे यस्मिन् तस्मिन् पदार्थे ‘प्रेक्षाचित्र’ वीक्षण-
कौतुकम्, ‘भुवि विलुठन’ पृथिव्या लोटनम्, ‘रिक्तमुष्टेः’ अन्तर्व-
स्तुविकलाया मुष्टेर्बन्धनम्, ‘उत्तानत्वे’ उत्तानभावे ‘करचरणन’
करचरणयोः श्लेषणम्, अव्यक्तवर्णं ‘प्रोक्त’ जल्पनम्, पद्म्या ‘अनृजु’
वक्र ‘शनकैः’ मन्द मन्द ‘यान’ गमनम्, ‘यत्तदाकृष्टिकाङ्क्षा’

यत्तद्वस्त्वाकर्षणवाञ्छा, 'उभयापाणि अभिमुखमाहूतस्य दूरेण यान' उभयाभ्यां पाणिभ्यां सम्मुखमाकारितस्य दूर गमनम्, 'प्रणयिनि' स्निग्धे जने हठात् 'कण्ठाश्लेषः' कण्ठे विलगनम्, जनन्या 'अङ्के' उत्सङ्गे स्थानम्, पितुः 'कूर्चार्कर्षः' स्पष्टम् । अत्र करचरणन करचरणौ निरस्यति "अङ्गान्निरसने णिङ्" (सि० ३-४-३८) णिङ्प्रत्ययः, "त्रन्यस्वरादेः" (सि० ७-४-४३) अन्यस्वरलोपः, करचरण्यते स्म करचरणनम्, ह्रीवे "अनट्" (सि० ५-३-१२४) अनट्प्रत्ययः, "णेरनिटि" (सि० ४-३-८३) णिङ्लोपः । उभयाभ्या पाणिभ्या उभयापाणि "द्विदण्ड्यादिः" (सि० ७-३-७५) णिच्प्रत्ययः, उभयापाणि इति निपातः । अत्र जातिमनुष्यसमासोक्त्यनुप्रासाद्याः ॥ २२ ॥ २३ ॥

एतत्सर्वं गुरुजनमनोमोदनार्थं यदि त्वं

तत्त्वं विन्दुः स्वयमकुटिलं स्त्रीचकर्थं प्रकामम् ।

इत्थङ्कारं कतिचन समा मन्मुदे दारकर्म

स्त्रीकृत्यैतत् किमुपजरसं नो तपस्तप्यसे स्म ॥ २४ ॥

हे नाथ ! यदि त्व 'एतत्सर्वं' पूर्वकाव्यद्वयोक्त बालक्रीडाकारणकलाप 'गुरुजनमनोमोदनार्थं' गुरुवः पितृमात्रादयो गुरुजनाः तेषा मनोहर्षार्थं 'स्वयम्' आत्मना 'अकुटिल' सरल यथा भवति 'प्रकाम' अत्यर्थं 'स्त्रीचकर्थ' अङ्गीकृतवान् । किंविशिष्टस्त्वम् ? 'तत्त्वं विन्दुः' परमार्थं विदन् 'इत्थङ्कार' त्व इत्थ अनेन प्रकारेण कृत्वा 'कतिचन समाः' कतिचन वर्षाणि 'मन्मुदे' मम हर्षाय 'दारकर्म' विवाहं स्त्रीकृत्य 'उपजरस' जरायाः समीपे एतत्तपः किं न तप्यसे स्म ? । अयं भावः—यथा स्मितादिका बालक्रीडा गुरुजनहर्षाय कृता एवं मम हर्षाय पाणिग्रहणं कृत्वा पश्चाद्यदि तपस्तपः स्यात्तदा भव्यमकरिष्यः । विन्दुरिति "विदक् ज्ञाने" विद् वेत्तीति विन्दुः "विन्दिन्ष्ट्र" (सि० ५-२-३४) उपत्यये विन्दुरिति निपातः ।

अस्व स्वं चकर्थ स्वीचकर्थ “कृभ्वस्तिभ्यां कर्मकर्तृभ्या प्रागतत्तस्वे च्विः” (सि० ७-२-१२६) च्विप्रत्ययः, “अप्रयोगीत्” (सि० १-१-३७) च्विलोपः, “ईश्वभाववर्णस्यानव्ययस्य” (सि० ४-३-१११) ईकारः, कृधातो परोक्षा-यवि चकर्थेति । इत्थ-कारमिति इदं अनेन प्रकारेण इत्थम् “कथमित्थ” (सि० ७-२-१०३) इति इत्थ निपातः, इत्थ कृत्वा इत्थङ्कारम्, “अन्यथैवकथमित्थमः कृगोऽनर्थकात्” (सि० ५-४-५०) णम्प्रत्ययः, “नामिनोऽकलिहलेः” (सि० ४-३-५१) वृद्धिः । उपजरस जरायाः समीपे उपजरसम् “जराया जरस् च” (सि० ७-३-९३), “समासान्तः” (सि० ७-३-६९) अत्प्रत्यय , जरास्थाने जरस् आदेशः, सप्तमी ङिः “सप्तम्या वा” (सि० ३-२-४) इति अम् । तथ्यसे स्म इति “तपेस्तपःकर्मकात्” (सि० ३-४-८५) इति-सूत्रेण कर्तरि क्यप्रत्यय आत्मनेपद च । अत्रानुप्राससमाद्या ॥२४॥

त्रैलोक्येशः प्रथितमहिमा चारुचक्षुष्यरूप-

स्तुत्योन्मीलद्गुणविकलया जातु मा मीमिले स्वम् ।

एवं बुद्ध्वा तपसि वदसे यत्कृते मुक्तिकान्तां

तां मन्येथा अपगुणतया दर्शनस्याप्यनर्हाम् ॥ २५ ॥

हे नाथ ! त्व एव बुद्ध्वा यत्कृते तपसि ‘वदसे’ यत्र कुरुषे यस्या मुक्तेः कृते, एवमिति किम् ? अहमनया ‘जातु’ कदाचित् स्व ‘मा मीमिले’ मा इति निषेधेन न मेलयामीत्यर्थः । किंविशिष्टोऽहम् ? ‘त्रैलोक्येशः प्रथितमहिमा’ इति स्पष्टम्, पुनः किरूपोऽहम् ? चारु मनोज्ञ चक्षुष्यं सुभगरूप यस्य सः । किरूपयाऽनया ? ‘तुल्योन्मीलद्गुणविकलया’ तुल्या अधिकारादात्मनः सहशा उन्मीलन्तो विकसन्तो ये गुणास्तैर्विकलया रहितया असौ मम गुणैर्न तुल्येति मा मुक्त्वा यस्या मुक्तेः कृते तपसि वदसे ‘ता’ मुक्तिकान्ता ‘अपगुणतया’ निर्गुणतया दर्शनेन-स्यापि ‘अनर्हाम्’ अयोग्या मन्येथाः, सा निर्गुणतया द्रष्टुमप्यशोभ्या ।

पक्षे गुणाः सत्त्वरजस्तमासि ते मुक्तौ न वर्तन्ते, ततोऽपगुणाऽ-
रूपतया दर्शनाऽयोग्येत्यर्थः । मा मीमिले “मिलन् श्लेषणे” मिल्
मिलन्त प्रयुञ्जे “प्रयोक्तृव्यापारे णिगू” (सि० ३-४-२०)
णिग्, “नामिनो गुणोऽङ्किते” (सि० ४-३-१) गुणः मे,
“माङ्गद्यतनी” (सि० ५-४-३९) इति सूत्रेण अद्यतनी इ,
“णिश्रिद्वस्तुकमः कर्तरि०” (सि० ३-४-५८) ऊप्रत्ययः, “उपा-
न्यस्यासमानलोपि शास्त्रदितो डे” (सि० ४-२-३५) इह्रस्वः
मि, “आद्योऽश एकस्वरः” (सि० ४-१-२) मि द्वि, “लघो-
र्द्वयोऽस्वरादेः” (सि० ४-१-६४) दीर्घः मी, “णेरनिटि”
(सि० ४-३-८३) णिग्लोपः, लोकात् “अवर्णस्येवर्णा०”
(सि० १-२-६) इति सिद्धम् । वदसे इत्यत्र “दीप्तिज्ञानयज्ञ-
विमत्युपसम्भाषोपमन्त्रणे वदः” (सि० ३-३-७८) इत्यात्मने-
पदम् । अत्र विषमालुप्रासश्लेषव्याजस्तुल्यलङ्काराः ॥ २५ ॥

प्रागानन्त्यैर्नृभिररमि या निर्गुणा चाकुलीनाऽ-
दृश्याङ्गश्रीरभिजनघनोच्छेदिनी रागरिक्ता ।

सक्तस्तस्यां सकलललना निर्वृतीत्याख्ययैवाऽ-
मीकोत्तंसस्त्यजसि यदि तत्संसृता न स्थितिस्ते ॥२६॥

‘या’ मुक्तिकान्ता प्राग् ‘आनन्त्यैः’ अतन्तैः ‘नृभिः’ पुरुषैः
‘अरमि’ रमयामासे, किरूपा या ? ‘निर्गुणा’ लावण्यादिगुणरहिता
‘अकुलीना’ न सुकुलोत्पन्ना, पुनः कथभूता ? ‘अदृश्याङ्गश्रीः’ द्रष्टुम-
योग्या अङ्गस्य देहस्य श्रीः शोभा यस्याः, पुनः अभिजन गोत्रं घनं शरीर
च उच्छिन्नतीलेवशीला, पुनः ‘रागरिक्ता’ रागविवर्जिता एवविधा
कान्ता सदूषणा भवति, पक्षे या मुक्तिः प्राग् आनन्त्यैर्नृभिः सिद्धरूपैः
अरमि अनन्तसिद्धाना तत्र स्थितत्वात्, निर्गुणा सत्त्वादिगुणत्रय-
विकला, अकुलीना, अदृश्या अङ्गश्री अङ्गशोभा यस्यां सा, मुक्तेः
शिलारूपत्वाद्विशिष्टाङ्गोपाङ्गाभावः, अभिजनघनोच्छेदिनीति मुक्तौ

प्राप्ताया गोत्र शरीर च व्यवच्छिद्यते, सिद्धानामशरीरत्वात् । राग-
रित्तेति स्पष्टमेव । हे नाथ ! यदि त्व निर्वृतीत्याख्ययैव तस्या सक्तः
सन् सकलललनास्यजसि, मुक्तेर्निर्वृतिनाम, निर्वृतिस्तु समाधिः
कथ्यते, अतस्तेन नास्मैवानुरक्तः सन् सर्वस्त्रीः परिहरसि तत् 'ते'
तव 'ससृत्तौ' ससारे 'न स्थितिः' न स्थान वर्तते मुक्तावेवेत्यर्थः,
एवमुक्ते निन्दास्तुतिर्ज्ञेया । किंविशिष्टस्त्वम् ? 'अभीकोत्तसः' अभी-
काः कामिनस्तेषामुत्तसो मुकुटः, यतस्त्व निर्गुणायामपि तस्यामनु-
रक्तोऽतो गाढतरः कामीति । पक्षेऽभीका निर्भयास्तेषामुत्तसः ।
आनन्त्येति अनन्ता एव आनन्त्याः "भेषजादिभ्यश्चण्" (सि०
७-२-१६४) ट्यण्प्रत्ययः य इति "वृद्धिः स्वरेष्वादिः" (सि०
७-४-१) वृद्धिः । अरमीति रमभाणा प्रयुज्यते स्म णिन् "ङ्णिति"
(सि० ४-३-५०) वृद्धिः रा, "अमोऽकम्यमिचमः" (सि० ४-२-
२६) ह्रस्वः, अद्यतनी त इति । अत्र व्याजस्तुतिश्लेषाद्याः ॥ २६ ॥

वैरुद्धं चेन्मनसि मनुषे स्त्रीषु तत् किं न पौखे

त्वं भद्राम्भोनिधिरपि गलत्पञ्चभद्रत्वमुद्रः ।

सर्वत्रैषा यदि तव पुरोभागितैवाथ युक्ता

शीर्षच्छेद्या अपि तदपि वै सूरतानामवध्याः ॥ २७ ॥

हे नाथ ! त्व चेत् 'स्त्रीषु' स्त्रीविषये मनसि वैरुद्ध
'मनुषे' जानासि, विरुद्धस्य भावो वैरुद्ध्यम्, स्त्रियो मायातुच्छ-
तादिदोषैर्विरुद्धा इति जानासि इत्यर्थः, तत् पौखे वैरुद्ध्यं किं
न मनुषे ?, पुसा समूहे पौखे, अतः पुसोऽपि विरुद्धान् किं न
जानासि ?, पुमांसोऽपि विरुद्धा विषमाचारा इत्यर्थः । वैरुद्धमेव
गुरुष्वेवपि युक्त्या स्पष्टयति—त्वं 'भद्राम्भोनिधिरपि' भद्राणा कल्या-
णानां समुद्रोऽपि पञ्चसङ्ख्यानि भद्राणि पञ्चभद्राणि, पञ्चभद्राणा
भावः पञ्चभद्रत्वम्, तस्य मुद्रा मर्यादा पञ्चभद्रत्वमुद्रा, गलन्ती

क्यवमाना पञ्चभद्रत्वमुद्रा यस्य सः, यो भद्राणां समुद्रः एतावता सर्वभद्राणां स्थानं भवति तस्य पञ्च भद्राणि कथं गलन्तीति विरोधः । अथ विरोधपरिहारमाह—त्वं भद्राम्भोनिधिरपि गलत्पञ्चभद्रत्वमुद्रः, पञ्चभद्रस्तु विप्लुतव्यसनीत्यर्थः, तस्य भावः पञ्चभद्रत्वं व्यसनीत्वम्, गलन्ती पञ्चभद्रत्वमुद्रा यस्य सः, एतावता त्वं व्यसनी न वर्तसे निर्विकारोऽसीत्यर्थः । ‘अथ’ अनन्तरं यदि तव सर्वत्रैषा पुरोभा-
गितैव युक्ता, “दोषैकदृक् पुरोभागी” (अभिधान० ३-४४) यो गुणान्मुक्त्वा केवलं परस्य दोषानेव पश्यति स पुरोभागी कथ्यते, अतस्त्वमपि स्त्रीषु गुणान्मुक्त्वा केवलान् दोषानेव पश्य-
सीत्यर्थः, अथवा तव सर्वत्र पुरोभागितैव अप्रेसरतैव युक्ता तदपि ‘वै’ निश्चितं ‘सूरतानां’ कृपालूनां ‘शीर्षच्छेद्याः’ वधार्हा अपि ‘अवध्याः’ अघात्याः । अयमर्थः—यद्यपि सदोषत्वेन दण्डयोग्याः स्मः तदापि दयालूनां वध्या न भवामः किन्तु अनुकम्प्या एव । पौंस्त्रे इति पुसां समूहः पौंस्त्रम् “प्राग्वतः स्त्रीपुंसांस्त्रम्” (सि० ६-१-२५) स्त्रन्प्रत्ययः, “वृद्धिः स्त्रेष्वादिः” (सि० ७-४-१) वृद्धिः पौं, “पदस्य” (सि० २-१-८९) सलोपः, “शिङ्गदेऽनुस्वारः” (सि० १-३-४०) अनुस्वारः । शीर्ष-
च्छेदमर्हन्ति शीर्षच्छेद्याः “शीर्षच्छेदाद् यो वा” (सि० ६-४-१६४) यप्रत्ययः, “अवर्णेवर्णस्य” (सि० ७-४-६८) अवर्णस्य लोपः । अत्र विरोधश्लेषाद्याः ॥ २७ ॥

कामः कामं विषमविशिखैरेष जेप्नीयते यद्
यद्वा मन्धुः परिभवभवो मां सपत्राकरोति ।

निर्वीराऽसौ तदहमबलाऽसासहिः पापतिश्चेत्
निश्चैतन्यान्नवतिपुरुषीं खातिकां स्याच्चदा किम् ? ॥२८॥

हे नाथ ! यद् एष कामः ‘कामं’ अत्यर्थं ‘विषमविशिखैः’

विषमबाणैः 'जेघ्नीयते' अत्यर्थं हन्ति, 'यद्वा' अथवा 'परिभवभव' पराभवोत्पन्नः 'मन्युः' क्रोधो मा 'सपत्राकरोति' अत्यन्तं व्यथते, तद् 'असौ' अहं 'चेत्' यदि 'असासहि' अमर्षशीला सती 'निश्चै-
तन्यात्' अचेतनावस्थात 'नवतिपुरुषी' नवतिपुरुषप्रमाणा खातिकां 'पापतिः' पतनशीला स्या तदा किं स्यात्?, एतावताऽतीवासदृशं भवेदित्यर्थः । किरूपाऽहम् ? 'निर्वीरा' निष्पतिसुता (तथा 'अबला' बलरहिता) अतो मम सारा कर्तुं युक्तेति रहस्यम् । अत्र सपत्रा-
करोतीति सपत्र अग्रे कृग् "सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने" (सि० ७-२-१३८) डाप्रत्ययः । असासहि. पापति इति "षहि मर्षणे" षह्, धात्वादे. ष. स. सद्, "पल्ल पथे गतौ" पत्, भृश पुनः पुनर्वा सहते पततीति "व्यञ्जनादेकस्वराद् भृशाभीक्ष्ण्ये यङ् वा" (सि० ३-४-९) यङ्प्रत्ययः, "सन्यङ्श्च" (सि० ४-१-३) द्विः, "आगुणावन्यादे," (सि० ४-१-४८) आ, सासह्यते पापयते इत्येवशीला "डौ सासहिवावहिवाचलिपापतिः" (सि० ५-२-३८) डिप्रत्यये सासहिः पापतिरिति निपातः, न सासहिरसासहिः । निश्चैतन्यादिति चैतन्यस्याभावो निश्चैतन्यम् "विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यूह्यर्थाभावात्ययासम्प्रतिपश्चात्कमख्यातियु-
गपत्सदृक्सपत्माकल्यान्तेऽव्ययम्" (सि० ३-१-३९) अनेन सूत्रेणाभावे निर्माक्षिकवदव्ययीभावः समासः, पञ्चमी डस् "अम-
व्ययीभावस्यातोऽपञ्चम्याः" (सि० ३-२-२) इत्यत्र पञ्चमी-
वर्जनात् ङसेरम् न । नवतिः पुरुषाः प्रमाणं यस्याः सा नवतिपुरुषी "हस्तिपुरुषाद्वाङ्" (सि० ७-१-१४१) अण्प्रत्ययः, "माना-
दसशये लुप्" (सि० ७-१-१४३) अण्लोपः, "पुरुषाद्वा" (सि० २-४-२५) ङीप्रत्ययः । अत्रानुप्रासहेत्वतिशयोक्त्याद्या ॥ २८ ॥

कर्षू कर्षूमिव निवसितं सहुकूलं कुकूलं

गलावं दावं नलिनमलिनं भूषणं व्यूषणं वा ।

सर्व सर्वङ्कषविषमसौ मन्यतेऽनन्यनेमौ

नेमौ नेमौ भवति भवति स्पष्टमाशालतायाः ॥ २९ ॥

हे नाथ ! 'असौ' राजीमती 'कर्पू' नदी 'कर्पूमिव' अङ्गारप-
रिखामिव मन्यते, एतावता शीतलाऽपि नदी तस्या विरहतापप्रा-
चुर्यादङ्गारपरिखाप्राया भवतीति, सर्वत्रापि विरहतापप्राबल्यमेव
हेतुः । तथा 'निवसित' परिहित 'सत्' प्रधान 'दुकूल' क्षौमं 'कुकूल'
तुषानलं मन्यते, 'ग्लोव' चन्द्र दावम्, 'नलिन' कमल 'अलिन'
वृश्चिक पीडाकृत्वात्, वा इवार्थे, 'भूषण' आभरण 'त्र्यूषण'
त्रिकटु मन्यते इति सर्वत्र सम्बन्धः, यथा त्रिकटु भक्षित तीव्रत्वा-
द्व्यथाकृद्भवति तथा आभरणमपि विरहेणाप्रियत्वाद्व्यथाकारीति, किं
बहुना ? 'सर्व' पुष्पताम्बूलखाद्यस्वाद्यादि सर्वङ्कषविष मन्यते सर्व
कषति हिनस्तीति सर्वङ्कष सर्वघातकमित्यर्थः । क सति ? 'भवति'
त्वयि 'नेमौ' नेमिनाथे 'स्पष्ट' प्रकटम् आशालताया 'नेमौ' चक्रधा-
राया 'भवति' जायमाने सति, किंविशिष्टे भवति ? 'अनन्यनेमौ'
नान्यान्नमतीत्येवशीलस्तस्मिन्, तीर्थङ्कराणां त्रिभुवननम्यत्वादन्यः
कोऽपि नम्यो नास्तीति । नेमिरिति नामग्रहणेन त्वा विनाऽन्यः
कोऽपि विरहतापे कारण नास्ति किन्तु त्वमेवेति ज्ञापनार्थम् ।
सर्वङ्कषेति "कष हिसाया " सर्वं कषतीति "मर्वात्सहश्च" (सि०
५-१-१११) खलप्रत्ययः, "खित्यनव्ययारुधोर्मोऽन्तो ह्रस्वश्च"
(सि० ३-२-१११) इति मोऽन्तः । अनन्यनेमाविति "णमं
प्रहृत्वे" णम् पाठे नम्, भृश पुन पुनर्वा नमति "व्यञ्जनादेक-
स्वराद् भृशाभीक्ष्ण्ये यङ् वा" (सि० ३-४-९) यङ्, द्वित्वम्,
"मुरन्तोऽनुनासिकस्य" (सि० ४-१-५१) इति मुआगमः,
न अन्य ननम्यते इत्येवशील, "सस्त्रिचक्रिदधिजज्ञिनेमिः" (सि०
५-२-३९) इति डिप्रत्यये नेमिरिति पदम् । अत्रोपमारूपकस-
मुच्चयातिशयोक्तिदीपकानुप्रासाद्याः ॥ २९ ॥

अध्यारोप्य द्विरसनसनानन्द्यमादीनवं मां
दीनां किञ्चिद्वयसि यदि प्राणितेशोचितं तत् ।
कौलीनाङ्कं ध्रुवमितरथा लप्स्यसे लोकनाथ !

व्याजानाना ननु तनुमतां नो निहन्त्यर्कजोऽपि ॥३०॥

‘हे प्राणितेश’ हे जीवितव्यनाथ । यदि त्व मां किञ्चित् ‘आदी-
नवं’ दोषमध्यारोप्य ‘द्वयसि’ परितापयसि तत् ‘उचित’ योग्यम् ।
अयमर्थः—इय राजीमती अनेन कुरूपकुवादिकुशीलादिदोषेण
दुष्टाऽस्ति अतस्त्यज्यते इत्यर्थः । किरूपमादीनवम् ? ‘द्विरसनसना-
नन्द्य’ द्विरसनैः दुर्जनैः सना सर्वदा नन्द्य आश्रयम्, दुर्जना
यं दोषमुच्चरन्तस्तिष्ठन्ति । हे लोकनाथ ! ‘इतरथा’ अन्यथा ‘कौली-
नाङ्क’ कौलीनम् अपवादः तदेव अङ्कं लाञ्छन ‘लप्स्यसे’ प्राप्स्यसि,
अनेन निर्दूषणा सती परिणीय त्यक्तेति ध्रुवमनुचित इति । अत्र
दृष्टान्तमाह—नन्विति वितर्के, ‘व्याजात् नाना’ व्याजं सिष नाना
विना, ‘अर्कजोऽपि’ यमोऽपि ‘तनुमता’ प्राणिना नो निहन्ति,
एतावता यमोऽपि केनचिन्मिषेणैव जन्तून् हन्ति, यथाऽस्य ज्वर-
श्चदितः मूढविसूचिका सन्निपातो वा जातः तेन मृत इति, एवं
त्वमपि यदि किञ्चिद्दूषण प्रकार्य मा त्यजसि तदा लोके प्रवादं
न लभस इति भावः । अध्यारोप्येति “रुह जन्मनि” अविभाङ्-
पूर्वः, अध्यारोहन्त प्रयुङ्क्ते “प्रयोक्तृव्यापारे णिग्” (सि० ३-४-
२०) णिग् “लघोरुपान्त्यस्य” (सि० ४-३-४) रो, “रुहः पः”
(सि० ४-२-१४) हकारस्य पकार, अध्यारोपण पूर्व “प्राक्काले”
(सि० ५-४-४७) क्त्वाप्रत्ययः, “अनन्वः क्त्वो यप्” (सि०
३-२-१५४) यप्रत्ययः । द्वयसीति द्वय ददासीति “णिञ्बहुलं
नान्नः०” (सि० ३-४-४२) णिच्प्रत्ययः । व्याजानानेति
“पृथग्नाना पञ्चमी च” (सि० २-२-११३) इति पञ्चमी ।
तनुमतामित्यत्र निपूर्व-हन्तेयोंगे “निप्रेभ्यो प्रः” (सि० २-२-१५)
इतिसूत्रेण कर्मविकल्पात् षष्ठी । अत्रानुप्राससमदृष्टान्ताद्याः ॥३०॥

नो प्रत्यक्षानुमितिसमर्थैर्लक्ष्यमाणः प्रमाणैः

त्यागं कुर्वन्नसुखमपुष्तावदुच्चैर्ममेश ! ।

संस्कारेण स्मृतिमुपगतः क्लेशदेष्टाऽसि यावत्

निष्प्रामाण्या स्मृतिरिति गदन्नक्षपादो न दक्षः ॥ ३१ ॥

हे नाथ ! 'अक्षपादः' नैयायिकगुरुः न दक्षः, किं कुर्वन् ? स्मृतिः 'निष्प्रामाण्या' निर्गत प्रामाण्य प्रमाणत्व यस्याः सा, एतावता स्मरणमप्रमाणमिति ('गदन्') वदन्, अक्षपादमते हि स्मरणमप्रमाणं कथ्यते । यतस्ते एवमनुमानयन्ति—स्मरणज्ञानमप्रमाणम्, अन्यत्रान्यत्रान्यस्थानुभूयमानत्वात्, विपर्ययज्ञानवत्, यथा शुक्ति-काशकले कलयौतमिदमिति ज्ञानमप्रमाणम्, तथा स्वप्रज्ञानमपि न प्रमाणं कथयन्ति तस्मादेव हेतोः, यत—“जन्मन्येकत्र मित्रे वा, तथा कालान्तरेऽपि वा । तद्देशे चान्यदेशे वा, स्वप्रज्ञानस्य गोचर ॥१॥” इति । ततो राजीमती स्मरणस्य प्रामाण्यं स्थापयन्ती तदक्षत्वं दूषयति, कथम् ? आह—नो प्रत्यक्षेति 'ईश' हे स्वामिन् । त्वं प्रत्यक्षानुमितिसमर्थैः प्रमाणैः त्यागं कुर्वन् लक्ष्यमाणः तावत् 'उच्चैः' अतिशयेन मम 'असुख' दुःख 'नो अपुष' न पुष्टवान्, एतावता किमुक्तं भवति ? यदा पाणिग्रहणार्थं तोरणमागत्य प्रत्यावृत्तः तदा मया गवाक्षस्थितया प्रत्यक्षप्रमाणेन त्यागं कुर्वन् लक्षितः, यदा तु वादित्रेषु वाद्यमानेषु देवदानवमानववृन्दानुगम्यः प्रव्रज्यायै गिरिनारं गतस्तदाऽनुमानप्रमाणेन ज्ञातम्—अथाह त्यक्तैव, यतो यो यो दीक्षाग्राही स स कान्तापरिहारकारी, निःसङ्गत्वात्, यथा वृषभादिः, दीक्षाग्राही चायम्, तस्मात्कान्तापरिहारकार्येवेत्यनुमानम् । अथ यदा सख्यादिपरिजनो वार्तां करोति श्रीनेमिना राजीमतीं परिहृत्य दीक्षा गृहीता तदाऽऽवचनरूपेण प्रमाणेन त्यागं कुर्वन् लक्षितः । एतावता प्रत्यक्षानुमानागमप्रमाणैस्त्यागं कुर्वन् ज्ञायमानस्त्वं तादृग्दुःखं न दत्तवान् । अमेतन्माह—त्वं यावत् 'संस्कारेण

स्मृतिमुपगतः क्लेशद्वेषाऽसि' सम्कारः पूर्वानुभवः तेन यदा स्मर्यसे स्मृतेः सस्कारजत्वान् तदा यावन् क्लेशद्वेषा क्लेशदाताऽसि, वियोगो हि स्मर्यमाणः सन् पूर्वानुभवादपि गाढमन्तः शल्यवद्भ्यथते, अतः स्मरणस्य कथमप्रामाण्यम् ? अन्यप्रमाणेभ्यस्तस्य गाढतरदुःखसम्यगनुभवसाधनत्वान्, अतः स्मरणप्रमाणम्, सम्यग्दुःखानुभवसाधनत्वान्, प्रत्यक्षादिवन् । क्लेशद्वेषेति “दिशीन् अतिसर्जने” दिशः, क्लेशं दिशतीत्येवशीलः “तृण शीलधर्मसाधुषु” (सि० ५-२-२१) तृणप्रत्ययः । अत्र हेतुपर्यायोक्त्यनुप्रासाद्याः ॥ ३१ ॥

क्लेशाविष्टे प्रमुदितमतिर्दीर्घतृष्णे वितृष्णे

मूढे मूढेतरपरिवृढस्तापिते निर्धृतात्मा ।

व्यक्तं रक्ते वसति हृदये चेद्विरक्तो ममेशः—

ऽऽधाराधेये तदुपचरिते केन भेदेतरेण ? ॥ ३२ ॥

हे नाथ ! ‘तत्’ तस्मात्कारणान् केन पुरुषेण आधाराधेये ‘भेदेतरेण’ अभेदेन उपचरिते ?, दक्षा उपचारेण आधाराधेयोरभेदं मन्यन्ते, यथा—मञ्चाः क्रोशन्ति, अत्र मञ्चानां क्रोशनं न संभवति अचेतनत्वान्, परमञ्चोपविष्टाः पुरुषाः क्रोशन्ति, उपचारेण पुरुषैः सह मञ्चानामभेदं विवक्ष्य मञ्चाः क्रोशन्तीत्युच्यते, राजीमती तद्दूषयति—यद् आधाराधेययोरुपचारेणापि अभेदो न युक्तः किन्तु भेद एव, कस्मात् ? तदाह—हे ‘ईश’ स्वामिन् ! ‘चेत्’ यदि त्वं मम हृदये वससि, क्रमेण हृदयस्य भगवतश्च विशेषणैर्वैसदृश्यमाह—किरूपे मम हृदये ? ‘क्लेशाविष्टे’ क्लेशैः दुःखैराविष्टे व्याप्ते । किरूपस्त्वम्, ‘प्रमुदितमतिः’ प्रमुदिता प्रकर्षेण मुदिता हर्षमयी मतिः बुद्धिर्यस्य सः । पुनः कथंभूते हृदये ? ‘दीर्घतृष्णे’ दीर्घा अत्यन्तप्रौढा तृष्णा विषयवाञ्छा यस्मिन्तत् (तस्मिन्) त्वं तु ‘वितृष्णः’ विगता तृष्णा यस्यासौ, सर्वथाऽपि म्प्रासारिकभोगादिवाञ्छाविरहितत्वात् । पुनः कथंभूते हृदये ?

‘मूढे’ कार्याकार्यज्ञानरहिते, त्व तु ‘मूढेतरपरिवृढ’ मूढेभ्य इतरे अमूढा दक्षास्तेषा परिवृढ’ स्वामी । पुनः किरूपे हृदये ? ‘तापिते’ बिहृतापेन प्रवृलिते त्व तु ‘निर्वृतात्मा’ सर्वदुःखविगमान्निवृत्तः शीतल आत्मा यस्य सः । पुनः किविशिष्टे हृदये ? ‘रक्ते’ काम-रागव्याप्ते, त्व तु विरक्तः सामस्त्येन नीरागत्वात् । अतो मम हृदयमाधारः त्व तु आधेयः, हृदयस्य तव च सर्वप्रकारैः पार्थक्यमेवास्ति, अत उपचारेणापि आधाराधेययोरभेदे न युक्तः किन्तु भेद एव, एतावता निजहृदो बाढ वियोगदुःख ज्ञापितम्, भगवतश्च परिपूर्णसतोषसुखमयत्वम् । अत्र विषमपर्यायोक्त्याद्या ॥३२॥

गोत्रस्यादावशकलपुरे चावरं वर्णमग्र्यो-

ज्जाग्रद्वर्णामुपतदमपि त्वं तु नातिष्ठपो माम् ।

शीलं यद्वोन्नतिमत इदं जात्यवर्णानपेक्षं

मेरुर्नाम्ना वहति शिरसा चैतमुन्नीलचूलः ॥ ३३ ॥

हे नाथ ! त्व ‘गोत्रस्य’ अन्वयस्य ‘आदौ’ धुरि ‘अशकलपुरे च’ अशकलपुर नगर तत्र च ‘अवर वर्ण’ चरम नीच वर्ण शूद्र वर्ण ‘अतिष्ठप’ स्थापयसि स्म, ‘तु’ पुनर्मा ‘उपतदमपि’ तस्य गोत्रस्य पुरस्य च समीपे न अतिष्ठपः, किविशिष्टा माम् ? ‘अग्र्योज्जाग्रद्वर्णा’ अग्र्यः प्रधान. उत् प्राबल्येन जाग्रत् शोभमानो वर्णः क्षत्रियरूपो यस्याः सा ताम्, एषा तावद्युक्तिर्न यन्नीचो वर्णो वशस्य नगरस्य च धुरि विनिवेश्यते उत्तमवर्णश्च दूरे क्रियते । अथ मुख्योऽर्थः— त्व ‘गोत्रस्य’ नाम्न आदौ ‘अवर’ वरः प्रधानोऽवरः अप्रशस्यस्तम-वरम् अप्रशस्य ‘वर्ण’ अक्षर नकारलक्षणमतिष्ठपः स्थापितवान्, तथा-ऽशकले समस्ते पुरे शरीरेऽवरम् अप्रशस्य वर्णं कृष्णलक्षण रूपं स्थापितवान्, तु पुनर्माम् उपतदमपि तस्य नाम्नः शरीरस्य च समीपे नातिष्ठपः न स्थापितवान्, एतावता नाम्नोऽक्षरैरपि सबन्धो न कृतः शरीरेणापि च सबन्धो न विहितः, किरूपा माम् ? ‘अग्र्यो-

जामदग्नौ' अग्न्याः प्रधाना उत् प्राबल्येन जामतः शोभमाना वर्णा
राजीरूपाः प्रशस्ता नान्नि यस्याः, अथवा जामदग्नौ गौरनामा
प्रशस्तः शरीरे यस्याः सा ताम् । 'यद्वा' अथवा 'उन्नतिमतः' औन्नत्य-
जुषः इदं शील सहजम्, किरूपम् ? 'जात्यवर्णानपेक्ष' जात्य उत्तम वर्णं
न अपेक्षते उत्तमवर्णापेक्षारहितमित्यर्थः । अत्र निदर्शनमाह—मेरुः
नाम्ना शिरसा च 'एत' अवर वर्णं वहति, किरूपो मेरुः ? 'उन्नी-
लचूलः' उत् ऊर्ध्व नीला चूला यस्य सः, कोऽर्थः ? मेरुरपि औन्न-
त्यशाली वर्तते सोऽपि नाम्न आदौ मकारमप्रशस्त वर्णमक्षर शिरसा
चाप्रशस्त चूलास्थित नील वर्णं वहति । उन्नतिः ऊर्ध्वप्रमाणगुरुता
उत्कृष्टगुणगुरुता च, अतो महता चरित्र न विचार्यमेवेत्युपहासो
व्यङ्ग्यः । अत्र विषमश्लेषार्थान्तरन्यासनिदर्शनानुप्रासाद्याः ॥ ३३ ॥

आसीदाशेत्यमम ! महिषी प्रीतये ते जनिष्ये

श्यामा क्षामा त्वकृषि विधिना प्रत्युतोषोत्प्रदोषा ।

पश्याम्येवं यदि पुनरजात्मत्वमप्यापयिष्ये

मूलात्कर्मप्रकृतिविकृतीः सर्वतोऽपि प्रकृत्य ॥ ३४ ॥

हे अमम ! मम इति आशा आसीन् अह 'ते' तव प्रीतये महि-
षी 'जनिष्ये' भविष्यामि । पूर्वं प्रसिद्धतिर्यग्भेदेनैव श्लेषमाह—
ततो महिषी प्रसिद्धा तिर्यग्जातौ प्रत्युतेति पक्षान्तरे 'तु' पुनर्
'विधिना' दैवेन 'श्यामा' कृष्णा 'क्षामा' दुर्बला 'उषा' गौः 'अकृषि'
कृता, किंविशिष्टा उषा ? 'उत्प्रदोषा' उद्गताः प्रकृष्टा दोषा यस्याः
सा । अथैव पश्यामि—'यदि पुनः' इति विकल्पान्तरे, अह विधिना
'अजात्मत्व' छागिकात्वमपि आपयिष्ये, दैव मा छागिकामपि करि-
ष्यतीति भावः, किं कृत्वा ? 'मूलात्' आदित 'सर्वतोऽपि' सर्वैः
प्रकारैरपि 'कर्मप्रकृतिविकृतीः प्रकृत्य' प्रारभ्य कर्म बाह्यदोहा-
दिक प्रकृतिः तिर्यक्स्वभावः विकृतिः अज्ञानमोहादिका विका-
रास्तान्, एतावता महिष्या गवि च याः कर्मप्रकृतिविकृतयोऽभवन्

अजात्वेऽपि ता एव मूलतः प्रारब्धाः । अथ मुख्यार्थः—हे अमम ! मम इति आशा आसीत् यदहं 'ते' तव प्रीतये 'महिषी' कृताभिषेका राज्ञी 'जनिष्ये' भविष्यामि, 'तु' पुनरहं 'विधिना' दैवेन 'श्यामा' अप्रसूता स्त्री अकृषि कृता, किरूपा ? 'उषोत्प्रदोषा' उषावत् रात्रिवत् उत्प्रदोषा, रात्रिपक्षे उत् प्रबलः प्रदोषो मुख्यस्याः सा "प्रदोषो यामिनीमुख" (अभि० २-५८) द्वितीयपक्षे पूर्वबदुद्रताः प्रबला दोषा मायादयो यस्या सा, अपुत्रा हि स्त्री उत्तमकार्येषु नाम्ने क्रियते । अथैव पश्यामि यदि पुनर् 'अजात्मत्वमपि' सिद्धस्वरूपभावमपि विधिना आपयिष्ये, विधिपरिणामो हि तादृग् दृश्यते यादृशाऽहं सिद्धस्वरूपमपि लप्स्ये भवता सर्वथा त्यागात्, निष्पत्तिसुताना वनिताना च व्रतकष्टानामेवोचितत्वेन सिद्धत्वोपलब्धेः । किं कृत्वा ? मूलात् आदितः कर्मप्रकृतिविकृतीः सर्वतोऽपि सर्वप्रकारैरपि प्रकृति १ स्थित्य २ नुभाग ३ प्रदेश ४-लक्षणैरपि प्रकृत्य प्रकर्षेण च्छित्त्वा । कर्मणा प्रकृतयो मुख्यभेदा अष्टौ ज्ञानावरण १ दर्शनावरण २ वेदनीय ३ मोहनीयाऽऽ ४ यु ५-नाम ६ गोत्रा ७ उन्तरायाऽऽ ८ भिवा. । विकृतयस्तु भेदानामपि भेदाः क्रमेण पञ्च-नव-द्वय-प्राविंशति-चतु-स्युत्तरशत-द्वि-पञ्चसङ्ख्याः । प्रकृत्येति पूर्वं कृग्धातो. प्रयोग. प्रोपसर्गः प्रारम्भार्थः, द्वितीयपक्षे "कृतैत् छेदने" इति धातुः । अत्र श्लेषातिशयोक्तिभाविकानुप्रासाद्याः । तत्र "प्रत्यक्षा इव यद्भावाः, क्रियन्ते भूतभाविनः । तद्भाविकम्" ॥ ३४ ॥

यावज्जीवं मदुपहितहृज्जीवितेनः शयेन

प्रेम्णा पास्यत्यमृतमपि मे विन्नमासीत्पुरेति ।

प्रव्रज्यायाः पुनरभिलषंस्तन्मुखेनामुचन्मां

ज्ञानश्रीयुक् तदथ कमितोन्मुच्य तां तन्नमोऽस्तु ॥३५॥

हे नाथ ! मया इति 'पुरा' पूर्वं 'विन्न' विचारितामासीत्,

इतीति किम् ? 'जीवितेनः' प्राणनाथो यावज्जीव 'प्रेम्णा' स्नेहेन 'अमृतमपि' पानीयमपि मम 'शयेन' हस्तेन पास्यति, किंविशिष्टः ? 'मदुपहितद्वत्' मयि उपहित न्यस्तं द्वत् द्वय येनासौ । पुनः 'प्रब्रज्याया.' दीक्षाया मुखेन 'तन्' अमृतम् अभिलषन् सन् माम् अमुचत्, अमृत स्यादयाचितम्, दीक्षाधारिणो हि अयाचितव्रता भवन्ति । 'अथ' अनन्तर त्व 'ज्ञानश्रीयुक्' ज्ञानलक्ष्मीयुक्तः सन् 'ता' दीक्षामुमुच्य 'तन्' अमृत कमिता अमृत मोक्ष कमिता अभिलषिष्यसि (पिता), अथो दीक्षाया 'फल मोक्ष कामधिष्यसे इत्यर्थः । यद्यपि "मोक्षे भवे च सर्वत्र, निःस्पृहो मुनिसत्तमः" इति वचनात् भगवतो मोक्ष प्रत्यपि कामो नास्ति तथापि मोक्ष प्रति प्रवृत्तत्वात्तत्कामो विवक्षितः । 'तत्' तस्मात्कारणात् ते तुभ्य नमोऽस्तु, अत्रेष्ट्याया नमः, ईष्ट्याऽपि अनवस्थितत्वाभासज्ञापनात् । अत्र यथा-सङ्ख्यभाविकपर्यायोक्तदीपकव्याजस्तुतिश्लेषाद्याः । अमृतं पानीय-मयाचितव्रतं मोक्षश्चेति श्लेषमूलम् ॥ ३५ ॥

काष्ण्योत्पादात्स्वजनवदनेऽस्तानि वर्णस्य तुल्यं

कृत्यं चाशाव्रततिनिकरोत्कर्तनान्नाथ ! नाग्नः ।

अर्थादर्थान्तरमभियता द्राग्यथा चान्वयस्या-

सत्कर्मभ्रममथसमये कारि मा मातुरित्यम् ॥ ३६ ॥

हे नाथ ! त्वया स्वजनवदने काष्ण्योत्पादात् वर्णस्य तुल्यं कृत्य-मतानि, कृष्णस्य भावः काष्ण्यं कालिमा स्वजनमुखे तद् उत्पाद-यता यादृशो निजो वर्णः । शरीरसत्कः कृष्णरूपस्तस्य 'तुल्य' समान 'कृत्य' कार्य अतानि विस्तारयामासे, एवावता स्वजनमुखानि दुःखेन कृष्णवर्णानि कृतानीत्यर्थः । 'च' अन्यत् हे नाथ ! यथा त्वया आशाव्रततिनिकरोत्कर्तनान् नाग्नस्तुल्यं कृत्यमतानि । अत्र सदेश-कथनप्रसक्तत्वात् राजीमती स्वाः एवाशाः विवक्षन्ते, अहं नाथ परिणेष्यामि भोगान् भोक्ष्ये पट्टराज्ञी भविष्यामि इति आशा वा-

व्यास्ता एव व्रतत्यो वल्लयस्तासां निकरः समूहस्तस्योत्कर्त्तनं छेदनं तस्मात् नाग्नस्तुल्यं नाम अरिष्टनेमिस्तस्य तुल्यं कार्यमकारि, एतावता यथा चक्रधारा वल्लीदिच्छन्ति तथा त्वया ममाशादिच्छन्नाः । तथा यथा च त्वया 'द्राक्' शीघ्रं 'अर्थात्' कार्यात् 'अर्थान्तर' कार्यान्तर 'अभियता' गच्छता 'अन्वयस्य' वशस्य तुल्यं कृत्यमतानि, कोऽर्थः ? परमेश्वरस्य वशो हरिवशस्ततो हरिशब्दस्य बह्वर्थेष्वपि प्रवृत्तस्यार्थानुलोभ्यात् कपिं विवक्ष्य कथयति— यथा हरिः कपिः एकं कार्यं तरुशाखाचटनादिरूपमर्धकृतमेव मुक्त्वा चापल्यतो झटिति अन्यतरुचटनादिकार्यं प्रारभते तथा त्वमपि मद्धिवाहकार्यमर्धकृतमेव मुक्त्वा सयमरूपं कार्यान्तरं झटिति प्रतिपन्नवान् । हे नाथ ! यथा निजवर्णनामवशसदृशानि कार्याणि कृतानि इत्थं त्वया असत्कर्मभ्रमथसमये मातुस्तुल्यं कृत्यं मा कारि, अयं भावः—परमेश्वरस्य माता शिवा, शिवाशब्देन शृगाली कथ्यते, ततो यथा शृगाली गजान् दृष्ट्वैव पलायते तत्पराजयकथा दूरेऽस्तु, एवं त्वमपि असत्कर्माणि दुष्कर्माणि तान्येव इमा हस्तिनस्तेषां प्रमथो विनाशस्तस्य समये प्रस्तावे मातुस्तुल्यं कृत्यं मा कारीति शिवावन्न नष्टव्यम् । यदि दीक्षा गृहीता तदा दुष्कर्मकरीन्द्रदलनावसरे शिवासुतवङ्गीरुणा न भाव्य किन्तु सिंहपुत्रेणेव धीरेण भाव्यम्, सिंहपराक्रमेण चारित्र्यं प्रतिपाल्यमित्यर्थः, इति सर्ववाचिकान्ते परिणाममुन्दरवाचिकं बाढ दीर्यदर्शित्वं व्यनक्ति । अत्र काष्ण्येति कृष्णस्य भावः काष्ण्यम् “पतिराजान्तगुणाङ्गराजादिभ्यः कर्मणि च” (सि० ७-१-६०) घृणप्रत्ययः, य इति । अत्र समुच्चयदीपकश्लेषपर्यायोक्त्यर्थान्तरन्यासाद्याः ॥ ३६ ॥

एवं नानावचनरचनाचातुरीमेकतोऽस्या

निश्चैतन्याम्बुदमुखगिरा चान्यतो दूतकर्म ।

राजीमत्या व्यवसितमिति प्रेक्ष्य सख्यस्तदानीं

धिगिघदैवं गतघृणमिति ध्यातवत्योऽभ्यधुस्ताम् ॥३७॥

‘तदानीं’ तस्मिन् प्रस्तावे सख्यस्ता ‘अभ्यधुः’ जल्पन्ति स्म, सख्यः किं कृतवत्यः ? ‘गतघृण’ निर्दयं दैव धिग्धिग् इति ‘ध्यात-वत्यः’ पूर्वं ध्यात यामिस्ताः, किं कृत्वा ? एकतः अस्याः राजीमत्याः ‘एव’ अमुना प्रकारेण ‘नानावचनरचनाचातुरीं’ नानाप्रकारैः अलङ्कारव्यङ्ग्यरसावताररूपैः या वचनानां रचना तस्याश्चातुरीं चातुर्यं प्रेक्ष्य मनसा विचार्य, ‘च’ अन्यत् ‘अन्यत.’ अन्यस्मिन् पक्षे ‘निश्चैतन्याम्बुदमुखगिरा’ निश्चैतन्यो अचेतनो योऽम्बुदो मेघस्तस्य मुखगिरा मुखवचनेन ‘इति’ एवप्रकार विरहभावोद्दीपकसदेशश्रेणि-गर्भं दूतकर्म ‘व्यवसित’ निश्चित ‘प्रेक्ष्य’ दृष्ट्वा, एतावता सख्यो राजीमत्यास्तत्तादृश वचनचातुर्यमचेतनमेघमुखेन दूतकर्म चेति परस्परविरुद्धं प्रेक्ष्य हा । निर्दयेन दैवेन राजीमत्या. कीदृशी अवस्था-ऽऽपातितेति ध्यायन्त्यस्ता प्रति इति वक्ष्यमाणमजल्पन्त्रित्यर्थः । अत्र चतुरस्य भावः कर्म वा चातुरी “युवादेरण्” (सि० ७-१-१६७) अण्प्रत्ययः । अत्रानुप्रासविषमजात्याद्या ॥ ३७ ॥

कासौ नेमिर्विषयविमुखस्तत्सुखेच्छुः क वा त्वं

कासंज्ञोऽब्दः क पटुवचनैर्वाचिकं वाचनीयम् ।

किं कस्याग्रे कथयसि सखि ! प्राज्ञचूडामणेरवा

नो दोषस्ते प्रकृतिविकृतेर्मोह एवात्र मूलम् ॥ ३८ ॥

हे सखि ! असौ नेमिः क ? , किरूपो नेमिः ? ‘विषयविमुखः’ विषयेषु विमुखः पराङ्मुखः, वा इति अन्वाचये, त्वं क ? , कथ-भूता त्वम् ? ‘तत्सुखेच्छुः’ तद् विषयसुखमिच्छतीति तत्सुखेच्छुः, अतो द्वयोरपि युवयोर्विपरीतस्वरूपयोः कः सबन्धः ? । ‘असङ्गः’ अचेतनः ‘अब्दः’ मेघः क ? , ‘वाचिक’ सदेशवाक्यं क ? , अनयोरपि सम्बन्धाभावः, किंभूत वाचिकम् ? ‘पटुवचनैर्वाचनीय’ पटूनि पटिष्ठानि वचनानि येषामेवविधैः पुरुषैर्वाचनीयं कथनीयम् । हे सखि ! कस्याग्रे किं कथयसि ? , एतावता दक्षाऽपि सती त्वं

निरर्थक जल्पसीति । पुनरपि सख्य एव तत्समर्थनमाहुः—‘वा’
अथवा ‘ते’ तव नो दोषः, कथंभूतायास्ते ? ‘प्राज्ञचूडामणेः’ प्राज्ञानां
दक्षाणां चूडामणेः शिरोमणेः । ‘अत्र’ त्वदधिकारे ‘प्रकृतिविकृते.’
स्वभावपरावर्तस्य मोह एव मूलम्, अतो मोहस्यैव दोषः । अत्र
विषयार्थान्तरन्यासानुप्रासाः ॥ ३८ ॥

श्रीमान्नेमिर्व्यजयत महामोहमल्लं तदेष

त्वां तत्पत्नीं सखि ! मनुमहे बाधते बद्धवैरः ।

किं त्वेव ते यदुकुलमणेर्वीरपत्न्या विसोढुं

नैतन्न्याय्यं तदिममधुना बोधशस्त्रेण हिन्दि ॥ ३९ ॥

श्रीमान्नेमिर्महामोहमल्ल ‘व्यजयत’ जितवान्, हे सखि ! वय-
मिति ‘मनुमहे’ जानीमः ‘तन्’ तस्मात्कारणान् ‘एष’ महामोहमल्लः
‘तत्पत्नी’ तस्य नेमिनः पत्नी त्वा ‘बाधते’ पीडयति, किरूप एष ?
‘बद्धवैरः’ सलग्नविरोधः, अयमर्थः—श्रीनेमिना मोहमहामल्लो जितः,
स तस्य पीडा कर्तुं न प्रभवति अतस्तद्वैरं बालयितुं तत्पत्नीं बाधत
इति । ‘किन्तु’ पुनः ‘एव’ अमुना प्रकारेण ‘ते’ तव वीरपत्न्या
‘एतत्’ तस्य पीडनं ‘विसोढुं’ मर्षितुं ‘न न्याय्य’ न युक्तम्, किरू-
पायास्ते ? ‘यदुकुलमणेः’ यदुकुलस्य मणेः स्वरूपायाः । ‘तन्’
तस्मात्कारणात् त्वमधुना ‘इमं’ महामोहमल्लं ‘बोधशस्त्रेण’ प्रतिबो-
धायुधेन ‘हिन्दि’ व्यापादय, त्वमपि वीरपत्नीं वर्तसे अतः शत्रु-
पराभवस्तवापि सोढुं न युक्तः, ततः प्रतिबोधं हृदि निधाय महा-
मोहस्यज्यतामित्यर्थः । व्यजयतेति “परावेर्जेः” (सि० ३-३-
२८) इत्यात्मनेपदम् । हिन्दीति “हिंसु वृहप् हिसायाम्” हिस्,
पञ्चमी हि, “उदितः स्वरात्रोन्तः” (सि० ४-४-९८) “रूधा
स्वरान्छनो न लुक् च” (सि० ३-४-८२) भ्रप्रत्ययः, न, पूर्व-
नलोपः, “आस्योर्लुक्” (सि० ४-२-९०) अस्याकारलोपः,
“द्विधुदो हेर्धिः” (सि० ४-२-८३) हि धिः “लवर्णतवर्गलसा

दन्याः” इति न्यायान् “तृतीयस्तृतीयचतुर्थे” (सि० १-३-४९)
स् त्, ततः सयोगः, “आ धुङ्वर्गेऽन्योऽपदान्ते” (सि० १-३-
३९) तन इति सिद्धम् । अत्रानुमानाश्लेषोदात्तरूपकाद्याः ॥ ३९ ॥

रागाम्भोधौ ललितललनाचादुवाग्भङ्गिभिर्यः

संप्लान्येत प्रतनुगरिमा स क्षमाभृद्गणोऽन्यः ।

औन्नत्यं तत्तदचलगुरुश्चैव माध्यस्थ्यमीशो

धत्ते येन स्फुटवसुममुं स्पष्टमप्यक्षमास्ताः ॥ ४० ॥

हे सखि । स ‘क्षमाभृद्गण’ क्षमाभृता ऋषीणा गणः समूहोऽ-
न्यः यो ‘रागाम्भोधौ’ रागसमुद्रे ‘ललितललनाचादुवाग्भङ्गिभिः
संप्लान्येत’ ललिताः सुकोमला ललनाना स्त्रीणा याश्चादुरूपा वाच-
स्ता एव भङ्गयः कल्लोलस्तैः (ताभिः) स सामस्येन प्लाव्येत
स क्षमाभृद्गणोऽन्यः परः, किरूपः ? ‘प्रतनुगरिमा’ प्रतनुः तुच्छः
गरिमा गुरुत्व यस्य सः, एतावता यः साधुगणः स्त्रीणा चादुवचनै-
र्भिद्यते स तुच्छधर्मस्यैर्यादिगुणगौरववान्, अयं नेमिस्तन्मध्ये न
भवतीत्यर्थः । अथ सख्योऽन्यतुच्छसाधुविलक्षण भगवतः स्वरूप-
माहु — ‘च’ अन्यत एवः ‘ईशः’ स्वामी ततः सर्वलोकप्रसिद्ध
‘औन्नत्य’ परमध्यानधैर्यादिगुणोच्छ्रितत्व तन् ‘माध्यस्थ्य’ च रागद्वेष-
रहितत्व धत्ते । किरूपो भगवान् ? ‘अचलगुरुः’ अचला ये ब्रह्मव्रता-
दिपालने धीरास्तेषा गुरुः । ‘येन’ औन्नत्येन माध्यस्थ्येन च ‘ताः’
ललितललनाचादुवाग्भङ्गयः ‘अमु’ भगवन्तं स्पष्टमपि ‘अक्षमाः’
असमर्थाः, एतावता ताभिर्भेदनमस्य दूरेऽस्तु ताः स्त्रीचादुवाचो
मनस्यपि नायान्तीत्यर्थः । किंविशिष्टममुम् ? ‘स्फुटवसु’ स्फुटतेज-
सम् । अथ द्वितीयः श्लिष्टोऽर्थः—यः क्षमाभृतां पर्वताना गणः
समूहः समुद्रकल्लोलैराप्लाव्यते आत्रियते स प्रतनुगरिमा तुच्छोन्न-
तत्वः अन्यः, यस्य शिखरोपरि कल्लोला वहित्वा यान्ति सोऽन्य
इतरः, एव भगवान् ‘अचलगुरुः, अचलानां पर्वताना गुरुः मेरुः,

ततो यथा मेरुः उन्नतत्वं उच्चैस्तरत्वं तच्च माध्यस्थ्यं जगन्मध्यस्थत्वं धत्ते, 'येन' औन्नत्येन माध्यस्थ्येन च ते समुद्रकल्लोलाः 'असु' मेरु स्प्रष्टुमपि 'अक्षमाः' असमर्थाः, कल्लोला उत्कृष्टतोऽपि समभूतलान् षोडश(योजन)सहस्रोच्चाः मेरुस्तु लक्षयोजनोच्चः, वीचयस्तु जगतीपार्श्ववर्तिनः, मेरुस्तु लोकमध्यस्थः, अतस्ता आसन्ना अपि भवितु न क्षमन्ते इत्यर्थः । मेरुपक्षे स्फुटानि प्रकटानि वसूनि रत्नानि यन्नासौ स्फुटवसुस्तम् । अत्र श्लेषसमासोक्तिरूपकातिशयोक्त्युदात्तानुप्रासाः ॥ ४० ॥

मा विश्वस्या मतिमति ! वरप्राक्पदां वर्णिनीं तां

रागोत्सृष्टानुपलशकलान् रञ्जयन्तीं निरीक्ष्य ।

चूर्णो नाम्ना स खलु भगवानेष जात्यं तु वज्रं

नो रागाङ्गैरविकलबलै रज्यते जातु कैश्चित् ॥ ४१ ॥

'हे मतिमति' ! मतिः बुद्धिर्विद्यते यस्याः सा मतिमती तस्याः सबोधन हे मतिमति ! हे बुद्धिशालिनि ! त्वं ता 'वरप्राक्पदा वर्णिनीं' वर इति प्राक् पूर्व पदं यस्याः सा ताम्, एतावता वरवर्णिनीं हरिद्रा 'रागोत्सृष्टान्' रागरहितान् 'उपलशकलान्' पाषाणखण्डान् रञ्जयन्तीं निरीक्ष्य 'मा विश्वस्याः' विश्वास मा कृथाः, कोऽर्थः ? सख्यः कथयन्त्यः सन्ति—हे राजीमति ! तव मनस्येव भविष्यति, यथाऽन्याऽपि वरवर्णिनी रागरहितान् पाषाणखण्डान् रञ्जयति तथाऽहमपि वरवर्णिनी वर्ते, वरा प्रधाना वर्णिनी स्त्री अतो नीरागमपि नेमिन रञ्जयिष्यामीति विश्वास मा कृथाः । कुतः ? तत्कारणमाहुः—'खलु' निश्चित 'सः' उपलशकलः पाषाणखण्डो नाम्ना चूर्णः यः पूर्वमपि चूर्ण (णः) तस्य किं नाम बलम् ? न किञ्चिदित्यर्थः, 'तु' पुनरेष भगवान् जात्यं 'वज्रं' निष्कृत्रिमहीरकः, अतः कैश्चित् 'रागाङ्गैः' रागभावै. 'जातु' कदाचित् नो 'रज्यते' रागवान् क्रियते, किंरूपै रागाङ्गैः ? 'अविकलबलैः' अविकल सपूर्ण

बल येषा तानि तैः, एतावताऽसौ सर्वत्रोक्तिरचितैरपि हावभावस्त्रि-
ग्धवचनादिरागप्रकारै रञ्जयितु नैव शक्यत इत्यर्थः । यथाऽन्योऽपि
हीरकः परपाषाणखण्डवत् रागाङ्गैर्हरिद्रादिभिः प्रचुरैरपि रञ्जयितु
न शक्यते । अत्र श्लेषसमामोक्ति उपमारूपकानुप्रासाद्याः ॥ ४१ ॥

सग्रीचीनां वचनरचनामेवमाकर्ण्य साऽथो

पत्युर्ध्यानादवहितमतिस्तन्मयत्वं तथाऽऽपत् ।

सङ्ख्याताहैरधिगतमहानन्दसर्वस्वसद्मा

तस्मान्भेजेऽनुपमिति यथा शाश्वती सौख्यलक्ष्मीम् ॥४२॥

‘अथो’ अनन्तर सा ‘सग्रीचीना’ सखीना एव वचनरचनाम् ‘आ-
कर्ण्य’ श्रुत्वा तथा तन्मयत्व ‘आपत्’ प्राप्ता । किंरूपा सा ? पत्युः
ध्यानात् ‘अवहितमतिः’ अवहिता सावधाना मतिर्यस्याः साऽवहित-
मतिः । एतावता पिण्डार्थः—राजीमती सखीना वचन श्रुत्वा शोक
त्यक्त्वा प्रभोः केवलज्ञानोत्पत्तौ सत्या स्वामिपार्श्वे व्रत गृहीत्वा तथा
स्वामिनो ध्यानात् ‘तन्मयत्व’ स्वामिमयत्वम्, एतावता यथा स्वामी
रागद्वेषरहितस्तथा रागद्वेषरहितत्वमापत्, सर्वोऽपि क्रमः परिणामे
फलेन श्लाघ्यते, अतः सर्वोत्कृष्टस्य तन्मयत्वस्य फलमाह—‘सङ्ख्या०’
इति ‘यथा’ येन प्रकारेण ‘तस्मात्’ तन्मयत्वात् ‘अनुपमिति’ उप-
मानस्याभावो यथा भवति तथा ‘शाश्वती’ अविनश्वरा सौख्यलक्ष्मी
भेजे, किंविशिष्टा सा ? ‘सङ्ख्याताहैः’ गणितदिनैः ‘अधिगतमहान-
न्दसर्वस्वसद्मा’ अधिगत प्राप्त महानन्दः परमानन्दस्तस्य सर्वस्व
सर्वसमृद्धिस्तस्य सद्म स्थान, मोक्षामिधान यथा साऽधिगतम-
हानन्दसर्वस्वसद्मा, अयमर्थः—राजीमती चारित्रं प्रतिपालयन्ती
एक वर्षं छत्रस्थपर्याय स्थित्वा रागद्वेषमयानि घातिकर्माणि क्षप-
यित्वा केवलज्ञान प्राप्य पञ्च वर्षशतानि केवलपर्याये विहृत्य
मुक्तिपदं प्राप्ता सती शाश्वतसौख्य भजते स्म । अत्र सङ्ख्याता-
हैरिति सङ्ख्यातानि अहानि सङ्ख्याताहास्तैः “सङ्ख्यातादहम् वा”

(सि० ७-३-११७) अट्प्रत्यय , “नोऽपठस्य तद्धिते” (सि० ७-४-६१) अनलोपः । अधिगतेति “ताभ्या वाप् ङित्” (सि० २-४-१५) ङाप्प्रत्यय . । उपमितेः उपमानस्याभावोऽनुपमितीति “विभक्तिममीप०” (सि० ३-१-३९) इति अव्ययीभावः समासः । अत्र शाश्वतसौख्यलक्ष्मीरूपकार्यस्य तन्मयत्वकारणयोगेन सुकरत्वात्समाधिरलङ्कारोऽतिशयोक्त्यनुप्राससङ्कराश्च ॥४२॥

इत्याचार्यश्रीशीलरत्नसूरिविरचिताया श्रीजैनभेषदूतमहा-

काव्यटीकाया चतुर्थं सर्गं समाप्तं । तत्समाप्तौ

समाप्ता चेय टीका ॥

[अथ प्रशस्तिः]

तथा च—

सर्वव्याकरणप्रमाणपटवो न्यायस्फुरत्फक्किं—

निष्णाता गुरवोऽभवन् तु कृतिस्तेषां हि मिथ्या भवेत् ।

एष प्रत्यय एव मेऽस्ति सुचिरं तेषां पदाब्जद्वयी—

सेवातो बहुलप्रयोगरचनास्पष्टोपयोगस्पृशाम् ॥ १ ॥

अन्येषां मतिमूढतापहतये व्याख्यामधीता सुखान्

तेषामेव तथा विचार्य विबुधैः सार्धं प्रयत्नेन च ।

स्पष्टार्थां लिखिता व्यधीयत परावर्तः प्रयोगेषु यत्

कापि कापि तदन्तु मा गुरुवचश्चर्चाव्यलीकं मम ॥ २ ॥

व्याख्याऽलेखि मया मृषाऽत्र खलु या शोभ्यैव सा सद्बुधैः—

व्यङ्ग्यानि प्रकटीकृतान्यनुसदं गूढानि नो यान्यपि ।

ज्ञेयानि स्वयमेव तान्यनलसैः स्पष्टं परेषामपि

ज्ञाप्यानि प्रकटोपकारकृतये प्राप्तावतारैर्भुवि ॥ ३ ॥

वर्षे चन्द्रनिधानपूर्वकलिते १४९१ श्रीविक्रमार्कात्तथा

चैत्रान्तर्वदिपञ्चमीबुधदिने श्रेष्ठाऽनुराधायुते ।

श्रीजैनोद्भवलेखदूतसुबृहत्काव्यस्य पूर्णाऽभवत्

टीका श्रीअणहिल्लपाठक इति ख्याते क्षितौ पत्तने ॥४॥

पूज्यश्रीगुरुमेरुतुङ्गगणभृदुर्वैर्ब्रतं लम्बितः

श्रीमच्छ्रीजयकीर्तिसूरिगुरुभिस्तत्पट्टलवधोदयैः ।

वात्सल्यात्परिपाठितश्च कृतवान् श्रीकाव्यटीकामिमा—

माचार्यः किल शीलरत्न उदिता स्वात्पिष्ठबुद्धेर्मिताम् ॥५॥

एतस्याः किल वृत्तेः, श्रीमन्माणिक्यसुन्दराचार्याः ।

विदधुः शोधनमवहित—मतयो बहुसमयतत्त्वज्ञाः ॥ ६ ॥

